

PRZEGLĄD HISTORYCZNO- -OŚWIATOWY

**Kwartalnik
Związku Nauczycielstwa Polskiego
poświęcony
dziejom oświaty i wychowania
oraz problemom współczesnej edukacji**

Rok LXVIII 1–2 (267–268) 2025

Przegląd Historyczno-Oświatowy
www.pho.znp.edu.pl

NAUKOWA RADA REDAKCYJNA

PROF. DR HAB. KALINA BARTNICKA – PRZEWODNICZĄCA,
MGR SŁAWOMIR BRONIARZ, DR HAB. IWONA CZARNECKA, PROF. APS,
DR HAB. PIOTR DASZKIEWICZ (FRANCJA), PROF. DR HAB. JANINA KAMIŃSKA,
PROF. DR HAB. PIOTR KOSTYŁO, DOC. PHDR. JITKA LORENZOVÁ, PH.D. (CZECHY),
DR HAB. MIROSŁAW ŁAPOT, PROF. UJD, PROF. DR HAB. ADAM MASSALSKI,
PROF. DR HAB. OKSANA V. OVCHARUK (UKRAINA),
PROF. DR HAB. ALDONA PRAŠMANTAITĖ (LITWA),
PROF. DR HAB. NATALIA SEIKO (UKRAINA),
PROF. ZW. DR HAB. RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ (LITWA),
PROF. DR HAB. FRANK TOSCH (NIEMCY), PROF. DR HAB. STEFANIA WALASEK,
DR HAB. AGNIESZKA WAŁĘGA, PROF. UMK,
PROF. PHDR. ALENA VALIŠOVÁ, PH.D. (CZECHY)

REDAKCJA

DR HAB. WITOLD CHMIELEWSKI (redaktor naczelny)

CZŁONKOWIE REDAKCJI

DR HAB. KATARZYNA DORMUS, PROF. UKEN,
DR HAB. ANDRZEJ SUCHCITZ (WIELKA BRYTANIA),
PROF. DR HAB. BOGUSŁAW ŚLIWERSKI,
PROF. DR HAB. LESZEK ZASZTOWT

RECENZENCI TOMU

Renata Bednarz-Grzybek, Anna Boguszewska, Aneta Bołdyrew, Julian Dybiec,
Dorota Grabowska-Pieńkosz, Joanna Król, Elwira Kryńska, Aneta Rogalska-Marasińska,
Iwonna Michalska, Jan Wnęk, Justyna Wojniak

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

PIOTR LENARTOWICZ

OPRACOWANIE TECHNICZNE

WOJCIECH CIĄGŁO STUDIO DTP / www.dtp-studio.pl

Liczba arkuszy: 10,6

Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR

ul. Dedala 8/44, 03-982 Warszawa
tel. 602 247 367
e-mail: sekretariat@aspra.pl
www.aspra.pl

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

PIOTR BILIŃSKI: Działalność Henryka Barycza w Komisji dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce Polskiej Akademii Umiejętności (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.01)	7
WITOLD CHMIELEWSKI: Cyprian Norwid Polish Junior High School and High School in Villard-de-Lans (1940–1946) (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.02)	21
MIKOŁAJ BRENK, KONRAD NOWAK-KLUCZYŃSKI: Jubileusz 25-lecia Towarzystwa Historii Edukacji (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.03)	32
SINEM MADEN: The Meanders of the Concept of Aspiration from the Middle Ages to the 21 st Century: Finding the Core Meaning of Being an Aspirant Student Today (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.04)	43
ANNA KUBACKA Edukacja przedszkolna w Irlandii w perspektywie historycznej i współczesnej (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.05)	59

MATERIAŁY

LESZEK ZASZTOWT: Profesor Józef Miąso (10 lutego 1930 – 11 kwietnia 2025)	78
JANINA KAMIŃSKA: Profesor dr hab. Józef Miąso (1930–2025)	82
AGNIESZKA GRĘDZIK: Lista polskich nauczycieli z ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941–1944 (cz. IV) (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.06)	85

SYLWETKI

WIESŁAW PARTYKA: Ksiądz profesor Edward Walewander (1947–2025) – kapłan, pedagog, działacz polonijny (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.07)	143
--	-----

RECENZJE

Zbigniew Opacki, Dagmara Płaza-Opacka, <i>Tadeusz Wenda. Budowniczy portu Rzeczypospolitej</i> , Gdynia–Gdańsk 2024, s. 405 – JULIAN DYBIEC	155
---	-----

KRONIKA

Sprawozdanie z IX Seminarium Polskiej Myśli Pedagogicznej <i>Patriotyzm po roku 1989: między prawem do narodowej tożsamości a jego zawstydzaniem</i> , Kraków, 22 listopada 2024 roku – DOMINIKA JAGIELSKA	159
--	-----

CONTENT

ARTICLES AND DISSERTATIONS

PIOTR BILIŃSKI: The Activity of Henryk Barycz in the Commission for the History of Education and Schooling in Poland of the Polish Academy of Arts and Sciences (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.01)	7
WITOLD CHMIELEWSKI: Cyprian Norwid Polish Junior High School and High School in Villard-de-Lans (1940–1946) (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.02)	21
MIKOŁAJ BRENK, KONRAD NOWAK-KLUCZYŃSKI: The 25 th Anniversary of the Society for the History of Education (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.03)	32
SINEM MADEN: The Meanders of the Concept of Aspiration from the Middle Ages to the 21 st Century: Finding the Core Meaning of Being an Aspirant Student Today (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.04)	43
ANNA KUBACKA: Preschool education and care in Ireland, a historical and modern perspective (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.05)	59

MATERIALS

LESZEK ZASZTOWT: Prof. Józef Miąso (February 10, 1930 – April 11, 2025) ...	78
JANINA KAMIŃSKA: Prof. dr hab. Józef Miąso (1930–2025)	82
AGNIESZKA GRĘDZIK: A list of Polish teachers from the Northeastern territories of the Second Republic of Poland, victims of German repressions in the years 1941–1944 (part IV) (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.06)	85

PROFILES

WIESŁAW PARTYKA: Rev. Prof. Edward Walewander (1947–2025) – priest, teacher, polish community activist (DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.07)	143
--	-----

REVIEWS

Zbigniew Opacki, Dagmara Płaza-Opacka, <i>Tadeusz Wenda. The builder of the port of the Republic of Poland</i> , Gdynia–Gdańsk 2024, p. 405 – JULIAN DYBIEC	155
---	-----

CHRONICLE

The report of the 9 th Seminar of the Polish Pedagogical Thought <i>Patriotism after 1989: between the right to national identity and its stigmatisation</i> , Kraków, November 22, 2024 – DOMINIKA JAGIELSKA	159
--	-----

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Przegląd Historyczno-Oświatowy
2025, nr 1–2
PL ISSN 0033-2178

PIOTR BILIŃSKI

ORCID: 0000-0001-7626-8052

Uniwersytet Jagielloński

(DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.01)

DZIAŁALNOŚĆ HENRYKA BARYCZA W KOMISJI DLA DZIEJÓW OŚWIATY I SZKOLNICTWA W POLSCE POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI

W okresie dwudziestolecia międzywojennego badania nad historią polskiego wychowania, oświaty i szkolnictwa w Polsce nabrały zdecydowanego przyspieszenia. Niewątpliwym wpływ na to miały nowo powstałe katedry uniwersyteckie w Krakowie i Lwowie. W 1920 roku erygowano na Uniwersytecie Jagiellońskim Katedrę Historii Kultury, powierzając jej kierownictwo wybitnemu specjalście w zakresie historii oświaty i kultury Stanisławowi Kotowi. W 1924 roku na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie powstała pierwsza w Polsce Katedra Historii Oświaty i Szkolnictwa, której ster objął znakomity historyk i polonista Stanisław Łempicki. Tym właśnie uczonym zawdzięczała nauka niebywały rozwój badań nad historią wychowania, oświaty i szkolnictwa w Polsce (Mrozowska, 1989, s. 107–123).

W ten nurt badań znakomicie wpisywała się powstała w 1929 roku międzywydziałowa Komisja dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce Polskiej Akademii Umiejętności. Pomysłodawcą jej był S. Kot. Bezpośredni wpływ na utworzenie nowej instytucji miało przekształcenie Komisji dla Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce w Komisję Historii Literatury Polskiej PAU, co oznaczało wyłączenie historii oświaty i wychowania poza nawias działalności dotychczasowej komisji. Istotne znaczenie miała też atrofia Komisji do Badania Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce, powstałej w Krakowie z inicjatywy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w 1919 roku. Komisja ta stanowiła samorządowe ciało naukowe i była na małą skalę rodzajem Akademii Historii Nauk Pedagogicznych

o niezwykle szerokim, kilkudziesięcioosobowym zespole współpracowników. Zarządzał nią prezes PAU Kazimierz Morawski, sekretarzem był Stanisław Kot, a jego prawą ręką Stanisław Łempicki. Komisja zaplanowała i zainicjowała w dziedzinie historii wychowania pierwsze prace zespołowe. Całość działań wydawniczych zamknęła się w trzech seriach: 1. prac monograficznych, 2. inwentaryzacji źródeł rękopiśmiennych i drukowanych, 3. Biblioteczki Polskich Pisarzy Pedagogicznych, zajmującej się przedrukiem najcenniejszych pomników polskiej myśli pedagogicznej. Nie został natomiast zrealizowany zamiar wydawania czasopisma oraz prowadzenia bieżącej bibliografii z zakresu historii wychowania i oświaty. Od roku 1925 działalność Komisji praktycznie zamarła, została ona bowiem pozbawiona pomocy materialnej ze strony ministerstwa. Wegetowała jeszcze przez kilka lat, aż do formalnego zamknięcia działalności 6 kwietnia 1929 roku (Barycz, 1939, nr 4, s. 145–164; tenże, 1947, s. 3–14; Hoszowska, 2013, s. 195–211).

Pierwsze posiedzenie nowo powstałej Komisji dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU odbyło się 20 grudnia 1929 roku. Rozpoczęło się od jej ukonstytuowania i powołania współpracowników. Początkowo liczyła 65 osób, w tym 29 członków Akademii i 36 współpracowników, rekrutujących się ze wszystkich większych środowisk naukowych w kraju (AN PAN i PAU, PAU I-31. Spis współpracowników Komisji dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU¹). Wśród współpracowników znalazł się Henryk Barycz (AN PAN i PAU, PAU KSG 1711/30).

Na tym samym posiedzeniu przewodniczący Stanisław Kot przedstawił zadania i potrzeby Komisji. Przede wszystkim miała ona zająć się wydawaniem materiałów historycznych. Jako przykład podał opracowany przez Barycza wybór źródeł rękopiśmiennych do dziejów Uniwersytetu Jagiellońskiego (Barycz, 1933). Komisja miała się też zająć gromadzeniem źródeł do dziejów szkolnictwa w Polsce w XIX wieku oraz nakłonieniem odpowiednich osób do spisania szczegółowych wspomnień z tego zakresu. W dyskusji nad referatem podkreślano potrzebę ustalenia szerokich ram programu wydawniczego, tak aby mogły się w nim znaleźć dzienniki z podróży i pamiętniki przedstawicieli oświaty i szkolnictwa. Na koniec na sekretarza Komisji powołano Stanisława Pigonia (AN PAN i PAU, PAU I-31a, Protokół z posiedzenia [...] w dniu 20 XII 1929 r.).

Według Barycza nowa struktura w ramach PAU miała wieloraką przewagę nad Komisją do Dziejów Literatury i Oświaty, personalnie wykraczała poza środowisko krakowskie, dążyła do planowej pracy zespołowej o wyraźnie zaznaczonej hierarchii zadań oraz do objęcia rozległych dziedzin kultury umysłowej: *prądów intelektualnych, szkolnictwa i wychowania, nauki i rozwoju drukarstwa, księgarstwa i bibliotek, życia towarzyskiego i obyczajowego, podróżnictwa*. Istotne było też dla krakowskiego uczonego uwzględnienie w pierwszym rzędzie

¹ Listę przedrukowała W. Szulakiewicz (2000, s. 254–255).

dziedzin najmniej znanych – *naszej przeszłości oświatowej wieku XIX i początku XX* i stymulowania w związku z tym tworzenia wspomnień, a więc dążenie *do pomnożenia dokumentacji historycznej* (Barycz, 1952, s. 553).

Od początku przebieg posiedzeń Komisji miał trzy części: naukową, organizacyjną i administracyjną. Najwięcej czasu poświęcano sprawom naukowym, które referowali zarówno członkowie Komisji, jak też osoby z różnych ośrodków akademickich zapraszane do uczestnictwa w posiedzeniach. Po każdym z referatów odbywała się merytoryczna dyskusja. Zazwyczaj podczas posiedzenia wyznaczano recenzentów dla tych prac, które po pozytywnej opinii kierowano do druku w „Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce” (Szulakiewicz, 2006, s. 77).

Na drugim posiedzeniu, 1 marca 1930 roku, ponownie przedyskutowano kwestie wydawnicze przez wzgląd na obecność sekretarza generalnego PAU Stanisława Kutrzeby, który zadeklarował, że Komisja otrzyma na ten cel kwotę 3000 zł. Zadecydowano w pierwszej kolejności wydać edycję źródłową akt Uniwersytetu Jagiellońskiego w opracowaniu Barycza. Stanisław Estreicher zaproponował zwrócenie się do Senatu Akademickiego UJ, aby ten zlecił drukarni uniwersyteckiej wzięcie na siebie kosztu druku i papieru, zaś PAU pokryłaby resztę wydatków. Poza tym omawiano inne propozycje wydawnicze, w tym sugestię Stanisława Łempickiego wydania instrukcji rodzicielskich dla synów szlacheckich udających się do szkół w XVI–XIX wieku (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 1 III 1930 r.).

Na trzecim posiedzeniu, 21 marca 1933 roku, Barycz zaprezentował referat pt. *Historia Uniwersytetu Krakowskiego w XVI wieku*, który wywołał ożywioną dyskusję. Uchwalono zwrócenie się do zarządu PAU, by streszczenie jego wystąpienia mogło się ukazać w sprawozdaniach, w objętości przynajmniej pięciu stron druku. Następnie Kot poinformował o stanie prac wydawniczych. Jako pierwszy został opublikowany tom korespondencji Jana Śniadeckiego w opracowaniu Ludwika Kamykowskiego. Druk edycji źródeł do dziejów krakowskiej uczelni w opracowaniu Barycza był już na ukończeniu, pozostały do złożenia jedynie indeksy (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 21 III 1930 r.).

Na czwartym posiedzeniu, 29 listopada 1934 roku, Kot obwieścił ukończenie druku edycji Barycza, zapowiadając też rychłe ukazanie się jego książki o historii Uniwersytetu Krakowskiego w epoce humanizmu. Referaty wygłosili: ks. Stanisław Bednarski o jezuitach polskich w XVI wieku i Wanda Bobkowska na temat edycji korespondencji Metternicha w sprawie krakowskiej uczelni. Obecny wśród słuchaczy na posiedzeniu rektor UJ Stanisław Kutrzeba zadeklarował przyznanie uczelnianych środków na druk tego ostatniego wydawnictwa źródłowego. Uczestnicy posiedzenia dowiedzieli się też od przewodniczącego, że Józef Lewicki pracuje nad edycją korespondencji Hugona Kołłątaja z okresu reformy Akademii Krakowskiej (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 29 XI 1934 r.).

Pomimo ukończenia przez Lewickiego prac nad dwutomową edycją listów Kołłątaja w 1935 roku, Komisji nie udało się jej wydać, gdyż zabrakło pieniędzy². Kłopoty finansowe wynikały z faktu, że pomimo życzliwości okazywanej jej przez sekretarza generalnego PAU Stanisława Kutrzebę, dotacji odmówiło Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zapewne miało to związek z trudną sytuacją finansową państwa, a także z osobą jej przewodniczącego – Stanisława Kota, czynnego polityka Stronnictwa Ludowego, przyjaciela gen. Władysława Sikorskiego, współinicjatora protestu skierowanego przeciwko procesowi brzeskiemu, niemiłe widzianego przez sanacyjne władze (szerzej zob. Hulewicz, 1972, s. 443–469; Massalski, 1968, s. 33–69). Dlatego też Komisja mogła liczyć tylko na skromne środki PAU i czasami na dotację z Funduszu Kultury Narodowej, którego dyrektor Stanisław Michalski okazywał żywe zainteresowanie dla jej pracy, bywał na wielu posiedzeniach i brał udział w dyskusjach.

Na kolejnym posiedzeniu Komisji, 16 listopada 1935 roku, Barycz zreferował swą pracę pt. *Polacy na studiach w Rzymie w XVI wieku*. Trzy lata później została ona wydana nakładem PAU (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 16 XI 1935 r.). Opóźnienie wynikało stąd, że tekst należało uzupełnić o dwa rękopisy rzymskie, a ponieważ Fundusz Kultury Narodowej odmówił dotacji na wyjazd autora do Rzymu, zaś starania o sprowadzenie tych rękopisów do Krakowa okazały się daremne (Polska nie miała z Włochami konwencji naukowej), musiano wstrzymać druk (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 12 XII 1936 r.). Dopiero w 1937 roku dzięki uzyskanemu zasiłkowi z Wydziału Nauki Ministerstwa WRiOP Barycz mógł wyjechać na miesiąc do Rzymu i Neapolu, aby ukończyć pracę nad książką (AN PAN i PAU, K III-161. Sprawozdanie H. Barycza z badań naukowych przeprowadzonych we Włoszech, Kraków 10 V 1937 r.).

Protokół posiedzenia z 12 grudnia 1936 roku lakonicznie stwierdza, że *szerzy plan wydawniczy jest niewykonalny, bo Akademia Umiejętności nie posiada na to dostatecznych funduszy, a nie można ich uzyskać ani z ministerstwa, ani z Funduszu Kultury Narodowej*. W związku z tym nie można było wydać ani drugiego tomu korespondencji Śniadeckiego, ani listów Kołłątaja (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 12 XII 1936 r.).

Częste relacje z prac Komisji zdawał Barycz w listach do zaprzyjaźnionego Antoniego Knota ze Lwowa. 5 maja 1939 roku zapisał: *posiedzenie Komisji było jak zazwyczaj interesujące. Oprócz zwykłych krakowskich uczestników (z wyjątkiem ks. Bednarskiego, który bawił w Rzymie i Bobkowskiej znajdującej się na poszukiwaniach archiwalnych w Warszawie) byli ks. Czesław Falkowski z Wilna i poseł Jakub Hoffman z Wołynia. Ten ostatni był zaproszony w związku ze sprawą sfinansowania wyjazdu dr Turkowskiego z Wilna do ZSRR za materiałami do Wilna i Krzemieńca. Referaty były dwa: Hulewicza o walce*

² Warto dodać, że część korespondencji Kołłątaja spłonęła wraz z całym dorobkiem Lewickiego podczas powstania warszawskiego w 1944 roku. Szerzej zob. Strzelecki (2008, s. 471–475).

kobiet o wyższe wykształcenie w XIX wieku i mój o planie wydawnictw źródeł do dziejów UJ. Nad moim referatem wywiązała się dłuższa dyskusja. Hulewicz odczytał tylko wyjątki ze swej pracy. Po przeprowadzeniu pewnych uzupełnień, w związku z czym ma wyjechać do Lwowa, praca Hulewicza będzie się drukować jako V tom Archiwum Komisji (BO, rkps Przyb. 111/77/1. List H. Barycza do A. Knota, Kraków 5 V 1938 r.).

Podsumowując prace Komisji od 1929 do 1939 roku, stwierdzić należy, że najważniejszym jej dokonaniem była publikacja pięciu tomów edycji w serii „Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce”. Były to wydawnictwa opracowane głównie przez uczniów Kota: Henryka Barycza, Wandę Bobkowską, Jana Hulewicza i historyka literatury Ludwika Kamykowskiego. Większość z tych publikacji doszła do skutku dzięki przejęciu ich druku przez UJ (Kamykowski, 1932; Barycz, 1933; Bobkowska, 1935; Barycz, 1938; Hulewicz, 1939).

Wśród wielu prelegentów występujących na posiedzeniach Komisji, obok Barycza, wyróżniali się przedstawiciele środowiska warszawskiego – Helena Radlińska, Hanna Pohoska i Józef Lewicki, a także wileński historyk druku na ziemiach litewskich Tadeusz Turkowski, który zamierzał zinwentaryzować źródła do dziejów Uniwersytetu Wileńskiego i Liceum Krzemienieckiego (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 16 XI 1935 r.). Plany te nie zostały zrealizowane – ministerstwo odmówiło ich sfinansowania. Komisja nie wsparła również badań Radlińskiej nad dziejami tajnej oświaty w Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego, nie ogłoszono również odnalezionych przez Hulewicza w archiwach uniwersytetów szwajcarskich, belgijskich, francuskich i niemieckich źródeł na temat zagranicznych studiów polskiej młodzieży w latach 1880–1914. Hulewicz ustalił, że skupieni tam polscy studenci dostarczyli niepodległej ojczyźnie szeregu najwybitniejszych polityków i działaczy na polu naukowym (Bobkowska, 1937, s. 141–146. Zob. przedruk: Szulakiewicz, 1998, s. 147–154). Kłopoty materialne towarzyszyły też wydaniu drugiego tomu korespondencji Jana Śniadeckiego i dwóch tomów korespondencji Hugona Kołłątaja. Część z przyjętych przez Komisję do druku prac ukazała się gdzie indziej, poza wydawnictwami PAU (Barycz, 1952, s. 554).

W czasie II wojny światowej Komisja poniosła ogromne straty osobowe. Zginęło bądź zmarło 17 jej członków na ogólną liczbę 61, wśród nich m.in. ks. Stanisław Bednarski, Kazimierz Piekarski, Samuel Dickstein, Józef Lewicki, ks. Karol Mazurkiewicz, Zygmunt Kukulski i Ludwik Kamykowski. Ponadto w powstaniu warszawskim uległy zniszczeniu najcenniejsze zespoły źródłowe do dziejów szkoły polskiej, w tym archiwum Komisji Edukacji Narodowej oraz Archiwum Oświecenia. Po wojnie, na skutek nieobecności przewodniczącego w Krakowie, Komisja podjęła prace znacznie później aniżeli inne agendy PAU. Korzystając z chwilowego pobytu Stanisława Kota w Polsce, wznowiła prace 22 maja 1947 roku. Ustalono, że funkcję przewodniczącego nadal będzie sprawował Kot, ale ponieważ był on wtedy ambasadorem RP we Włoszech, powołano wiceprzewodniczącego w osobie przybyłego ze Lwowa Stanisława Łempickiego.

Sekretarzem został Barycz, który podczas tegoż posiedzenia zreferował pracę pt. *System pedagogiczny Andrzeja Maksymiliana Fredry* (Szulakiewicz, 2006, s. 74–75; też, 2012, s. 80–81). Po dyskusji uchwalono wydanie rozprawy w komisyjnej serii. Następnie Barycz, w związku z jubileuszem Uniwersytetu Karola w Pradze, wysunął propozycję opracowania monografii poświęconej stosunkom kulturalnym Uniwersytetu Krakowskiego z praskim. Kot sugerował rozszerzenie pola badawczego na całość dziejów, od czasów najdawniejszych do współczesności, i przygotowanie publikacji zbiorowej, autorstwa co najmniej trzech uczonych. Tom pierwszy obejmowałby lata od powstania Uniwersytetu Praskiego do zakończenia wojny trzydziestoletniej (1348–1648), drugi od pokoju westfalskiego po rok 1820, tom trzeci dotyczyłby XIX i pierwszej połowy XX wieku. Opracowanie tomu pierwszego zamierzano powierzyć Baryczowi, który posiadał już obfity materiał z archiwów czeskich (AN PAN i PAU, PAU I-31a, Protokół z posiedzenia [...] w dniu 22 V 1947 r.; zob. też Hulewicz, 1947, s. 239). W 1936 roku uczony odbył bowiem kilkumiesięczną kwerendę archiwalną w zbiorach praskich. Objął poszukiwaniami Archiwum Uniwersytetu Karola, Bibliotekę Kapitułną, działy rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej i Muzeum Narodowego, a także Archiwum Akt Dawnych miasta Pragi (AN PAN i PAU, K III-161. Sprawozdanie H. Barycza z badań naukowych w Pradze, Kraków 18 XI 1936 r.).

Na kolejnym posiedzeniu Komisji, 27 października 1947 roku, Barycz zdał sprawę z zabiegów w sprawie publikacji obrazującej stosunki Polski z Uniwersytetem Karola. Nie przyniosły one rezultatu wobec braku formalnego zaproszenia PAU przez stronę czeską na obchody jubileuszu Uniwersytetu Karola. Nie doszło również do uczczenia 600-lecia powstania praskiej uczelni w wersji skromniejszej, przez wydanie rozprawy Barycza o studiach Polaków na Uniwersytecie Praskim od XIV do XVII wieku. Opracowany w czasie II wojny światowej artykuł historyk ogłosił na łamach „Przeglądu Zachodniego” w 1948 roku (Barycz, 1948, s. 337–355. Zob. też przedruk w: Barycz, 1969, s. 7–32).

Na posiedzeniu zdecydowano także o publikacji wspomnień Izy Moszczeńskiej w opracowaniu jej córki, Hanny Pohoskiej. Dodajmy, że praca nad tą edycją przysporzyła Baryczowi poważnych kłopotów. Musiał pracować na tekście pisanym na cienkiej bibułce, bez interlinii i marginesu, same wspomnienia były pisane wedle zasad starej ortografii. Wymagały nadto znacznych skrótów, zawierały bowiem mnóstwo powtórzeń i nieistotnych szczegółów. W dalszej części posiedzenia uchwalono skierowanie do recenzji pracy Barycza o systemie pedagogicznym Fredry. Opiniodawcami zostali Stanisław Łempicki i Kazimierz Piwarski (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 27 X 1947 r.). W recenzji Piwarski podkreślał, że praca *przynosi znaczne pogłębienie naszych poglądów na rozwój myśli pedagogicznej staropolskiej, a w szczególności na jej etap rozwojowy w XVII wieku, który autor ocenia jako stanowiący poważny postęp w porównaniu z wiekiem XVI [...], dostosowanie się do nowych prądów kulturalno-umysłowych, przy zachowaniu jednak harmonii z potrzebami środowiska polskiego.*

Z przebiegu prac Komisji Barycz zdawał regularnie raporty przebywającemu na emigracji Kotowi. 2 stycznia 1948 roku informował go o fiasku projektów związanych z rocznicą Uniwersytetu Praskiego i o problemie wynikłym z nagłego zgonu Łempickiego – powstała bowiem kwestia nowego wiceprzewodniczącego. Barycz zastanawiał się nad kandydaturą Stanisława Pigonia, lecz miał wątpliwości, gdyż ten prezydował już innej komisji. Dzielił się kłopotami z przygotowaniem do druku wspomnień Izy Moszczeńskiej, liczył natomiast na szybkie pójście do składu Fredry (Biblioteka Polska w Paryżu, Kolekcja S. Kota, sygn. 16. List H. Barycza do S. Kota, Kraków 2 I 1948 r.).

Sprawa wiceprzewodniczącego została uzgodniona w korespondencyjnej dyskusji z Kotem między lutym a kwietniem. Odpadła kandydatura Bogdana Nawroczyńskiego, bo mieszkał poza Krakowem, natomiast akceptowalny okazał się Aleksander Birkenmajer, który, choć nie zajmował się zagadnieniami historii wychowania sensu stricto, dbałby – zdaniem Barycza – o rozwój Komisji. Korespondent Kota liczył, że po zatwierdzeniu przez PAU budżetu Komisji uda się opublikować *książkę o Wizytatorach generalnych Komisji Edukacji [Narodowej] [...] oraz studium Kurdybachy o Watykanie wobec Komisji Edukacji [Narodowej]. W spuściźnie po prof. Łempickim została sporządzona teka instrukcji rodzicielskich, z nich większość bardzo starannie opracowana. Trzeba będzie pilnować kol. Kurdybachę o jak najszybsze przygotowanie całości do druku* (Biblioteka Polska w Paryżu, Kolekcja S. Kota, sygn. 16. List H. Barycza do S. Kota, Kraków 28 II 1948 r.).

22 maja 1948 roku, na kolejnym posiedzeniu Komisji, Łukasz Kurdybacha referował swą rozprawę pt. *Kuria rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1783*. Hulewicz podkreślał, że praca wiele wnosi do stanu badań nad KEN, zwłaszcza w obliczu utraty niemal całego materiału z archiwów warszawskich. Dlatego też zaapelował o prowadzenie dalszych studiów w Archiwach Watykańskich. Uchwalono wydanie książki Kurdybachy nakładem PAU, powołując na recenzentów Hulewicza i ks. Alfonsa Schletza. W dalszej części posiedzenia Barycz zreferował sprawy wydawnicze. Poinformował o ukończeniu druku własnej pracy o systemie pedagogicznym Fredry, zasygnalizował sprawę publikacji wspomnień Moszczeńskiej, które zostały oddane do recenzji Hulewiczowi i Adamowi Kleczkowskiemu. Posiedzenie zakończono powierzeniem funkcji wiceprzewodniczącego Aleksandrowi Birkenmajerowi (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 22 V 1948 r.). Z powodu jego częstych nieobecności w Krakowie, związanych z podjęciem pracy w Warszawie, ciężar zajęć organizacyjnych spadł na sekretarza Komisji. Warto dodać, że Barycz pełnił także funkcję redaktora wydawnictwa „Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce” (Hulewicz, 1974, s. 225–233).

Na posiedzeniu 1 lutego 1949 roku Jerzy Fierich przedstawił pracę pt. *Nauka rolnictwa w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej*. Uchwalono jej wydanie nakładem PAU oraz powołano recenzentów Hulewicza i Bolesława Hryniewieckiego (AN PAN i PAU, PAU I-31h. Kopia listu H. Barycza do

B. Hryniewieckiego, Kraków 10 II 1949 r.; List B. Hryniewieckiego do H. Barycza, Warszawa 16 II 1949 r.; Opinia J. Hulewicza, Kraków 31 III 1949 r.; Ustosunkowanie się do recenzji przez J. Fiericha, Kraków 10 IV 1949 r.). Następnie Barycz poinformował o walce, jaką toczył z sekretarzem generalnym PAU o przydział środków na cele wydawnictwa (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 1 II 1949 r.). Poważne obawy historyka budziła niechęć Jana Dąbrowskiego do dalszej współpracy (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 22 X 1949 r.). Postawa ta wynikała nie tylko z jego niechęci do Barycza, ale także z kryzysu finansowego Akademii, której działalność komunistyczne władze zamierzały wygasic. Pomimo to Barycz, dzięki dotacji z Prezydium Rady Ministrów i Wydziału Nauki Ministerstwa Oświaty, doprowadził do wydania dzieł Łukasza Kurdybachy i Jerzego Fiericha, a także własnej monografii o systemie pedagogicznym Fredry (Barycz, 1948; Kurdybacha, 1949; Fierich, 1950).

Pod koniec 1949 roku Barycz z Birkenmajerem złożyli do zarządu PAU wniosek o powołanie w poczet nowych współpracowników profesora Uniwersytetu w Grenoble Ambroise Joberta, autora monografii o Komisji Edukacji Narodowej (AN PAN i PAU, PAU I-31k. List A. Birkenmajera do zarządu PAU, Kraków 8 XI 1949 r.). Ze względów politycznych kandydatura nie została zaakceptowana. Sekretarz generalny PAU Jan Dąbrowski uznał, że *z uwagi na skomplikowane stosunki polsko-francuskie sprawę tę należy do czasu odłożyć* (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 27 I 1950 r.; zob. też: Majkowska, 2004, s. 107).

Na posiedzeniu 27 stycznia 1950 roku Barycz zreferował pracę pt. *Studia polskie w Wiedniu w XV i XVI wieku*. Zebrani uchwalili jej wydanie nakładem PAU, powołując na recenzentów Antoniego Knota i Birkenmajera (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 27 I 1950 r.). Nie doczekawszy się druku w Akademii, autor opublikował tekst w „Przeglądzie Zachodnim” w 1953 roku (Barycz, 1953, s. 714–759. Zob. też znacznie rozszerzoną wersję w: Barycz, 1969, s. 44–193).

Na posiedzeniach Komisji w dniach 1 kwietnia i 7 czerwca 1950 roku konstatowano brak postępu w sprawie wydawnictw. Po zawieszeniu działalności PAU z końcem 1952 roku niektóre teksty Komisji ukazały się z opóźnieniem w wydawnictwach łódzkiego lub lubelskiego ośrodka naukowego, zaś drugi tom korespondencji Jana Śniadeckiego wydało Ossolineum (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 13 XII 1950 r.). Ale instrukcje wychowawcze szlachty polskiej w opracowaniu Łempickiego nie ukazały się do dnia dzisiejszego, zaś wspomnienia Moszczeńskiej wyszły w 2022 roku (Moszczeńska, 2022). Niewątpliwym wpływ na niewydanie instrukcji wydawniczych miał ich „surowy stan”. Nie było bowiem opracowanych przypisów z komentarzami, a także wstępu omawiającego zasady edycji. Warto dodać, że z materiałów Łempickiego, przechowywanych w spuściznie Henryka Barycza w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, skorzystały niedawno w swym monumentalnym wydawnictwie Dorota Żołądz-Strzelczyk i Małgorzata Ewa Kowalczyk (*Ojcowskie synom*

przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI–XVII wiek), 2017; *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII wiek)*, 2017).

Pod koniec istnienia Akademii staraniem Barycza prelekcje na posiedzeniach Komisji wygłaszali jego uczniowie. 25 stycznia 1951 roku Mirosława Chamcówna zaprezentowała referat pt. *Szkola Główna Koronna w okresie wizyty i rektoratu Hugona Kollątaja* (książka została wydana dopiero w 1957 roku) (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 25 I 1951 r.; Chamcówna, 1957). 30 maja Leszek Hajdukiewicz przedstawił wyniki badań nad *Szkołą katedralną krakowską od XVI do XVIII wieku* (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 30 V 1951 r.). Podstawę stanowiła praca magisterska przygotowana pod kierunkiem Barycza, obroniona w grudniu 1950 roku, już po wyjeździe profesora do Wrocławia; dlatego formalnym promotorem był Hulewicz (Dybiec, 1996, s. 141–144). Na kolejnym posiedzeniu wysłuchano ciekawego referatu Zofii Kozłowskiej-Budkowej na temat mów uniwersyteckich Stanisława ze Skalbmierza, natomiast prace wydawnicze uległy zawieszeniu (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 23 VI 1951 r.).

24 listopada 1951 roku zażegnano potencjalne kłopoty, jakie mogłyby wyniknąć z rezygnacji Birkenmajera, którą mu jednak wyperswadowano, referat naukowy wygłosił zaś po raz kolejny Barycz (*Z badań nad dziejami Uniwersytetu Kazimierzowskiego*) (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 24 XI 1951 r.).

Kolejny uczeń Barycza, Franciszek Szymiczek, mówił 21 grudnia 1951 roku o *Stowarzyszeniu polskiej młodzieży akademickiej Górnego Śląska w Uniwersytecie Wrocławskim 1863–1920*. W dyskusji Hulewicz podnosił wagę tematu dla poznania kwestii formowania się inteligencji polskiej Górnego Śląska na przełomie XIX i XX wieku. Pod koniec posiedzenia Barycz przedstawił problemy organizacyjne związane z nieodległym przekształceniem PAU w filię mającej dopiero powstać Polskiej Akademii Nauk, z goryczą mówił o swych bezowocnych zabiegach u Stefana Żółkiewskiego w sprawie zgody na edycję korespondencji Jana Śniadeckiego (AN PAN i PAU, PAU, K III-161, List S. Żółkiewskiego do H. Barycza, Warszawa 1 XI 1951 r.). Proponował podjąć jeszcze interwencję u dyrektora Departamentu Szkolnictwa Wyższego i Nauki w Ministerstwie Oświaty Włodzimierza Michajłowa (też nie przyniosła efektu). Nie ukrywał, że wobec stagnacji finansowej PAU stracił nadzieję na druk innych wydawnictw (AN PAN i PAU, PAU I-31a. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 21 XII 1951 r. Zob. też tamże, PAU I-31h. List H. Barycza do W. Michajłowa, Kraków 30 I 1952 r.).

Szanse na wydanie drugiego tomu korespondencji Śniadeckiego wyglądały tym gorzej, że jak poinformował Barycz na posiedzeniu 15 maja 1952 roku, sekretarz generalny PAU Jan Dąbrowski zagubił jedyny rękopis (AN PAN i PAU, PAU I-31b. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 15 V 1952 r.). Na wieść o tym wydarzeniu rozzłoszczony Dąbrowski telefonicznie zbeształ Barycza,

zarzucając mu nietaktowne zachowanie. W odpowiedzi historyk wystosował obszerne pismo do sekretarza generalnego, w którym kolejno zbijał jego zarzuty. Po pierwsze stwierdził, że *co do mojego kręcenia się po Akademii, to wydaje mi się, że mam ku temu prawo, jako sekretarz i dyrektor wydawnictw Komisji dla Dziejów Oświaty i wiceprzewodniczący Komisji Historii Medycyny, powołany na te stanowiska wolą i zaufaniem kolegów, a kręcenie się to polega na tym, że pełniąc honorowo, z dużym uszczerbkiem czasu, a ku pełnemu zadowoleniu obu komisji te funkcję od czasu do czasu przychodzę załatwić sprawy urzędowe, tak jak to miało miejsce w przypadku z odszukaniem korespondencji J. Śniadeckiego i uruchomieniem jej druku, i że kto jak kto, ale sekretarz generalny nie może kwestionować tych moich uprawnień i w poświęcaniu pracy mej dla dobra Akademii. W stosunku do drugiego zarzutu, że czyni jakoby wywiady po Akademii, Barycz stwierdził, że na skutek zagubienia korespondencji Śniadeckiego przedsięwziął starania w kancelarii Akademii mające na celu odnalezienie rękopisu. Trzeci zarzut dotyczący rzekomego rozpuszczania bajek o zawieruszeniu się korespondencji Śniadeckiego, zbył milczeniem. Na koniec zauważał, że nie jest podwładnym Dąbrowskiego, któremu udziela się wygaworów. Dlatego też jego telefonu nie mógł uznać za zakończenie sprawy i zażądał oficjalnych przeprosin (AN PAN i PAU, K III-161. Kopia listu H. Barycza do J. Dąbrowskiego, Kraków 18 V 1952 r.).*

Na posiedzeniu 11 czerwca 1952 roku zebrani członkowie usłyszeli, że po zawieszeniu działalności PAU dalsze prace Komisji przejmą agendy Polskiej Akademii Nauk, tj. Komitet Pedagogiczny i Komitet Historii Nauki (AN PAN i PAU, PAU I-31b. Protokół z posiedzenia Komisji dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU w dniu 11 VI 1952 r.).

Po raz ostatni historyk wygłosił referat pt. *Ze studiów nad wychowaniem królewiczów Sobieskich* na posiedzeniu Komisji 24 listopada 1952 roku. W dyskusji ks. Jan Poplatek zwrócił uwagę na kult Jana Sobieskiego dla matematyki i popieranie przezeń nauczycieli interesujących się architekturą i budownictwem wojskowym. Jerzy Zathę oświetlił pochodzenie i losy rękopisów królewiczów Sobieskich, analizowanych przez Barycza, ten zaś na zakończenie poinformował o odnalezieniu sekretariacie PAU rękopisu korespondencji Śniadeckiego. Wydawnictwo udało się doprowadzić do końca, choć ukazało się ono już nie pod szyldem PAU, lecz wydawnictwa Komitetu Historii Nauki PAN (AN PAN i PAU, PAU I-31b. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 24 XI 1952 r.; *Korespondencja Jana Śniadeckiego. Listy z Krakowa*, 1954).

Pożegnalne 27. posiedzenie Komisji odbyło się 20 grudnia 1952 roku, kilkanaście dni przed definitywnym zamknięciem działalności PAU. Po wysłuchaniu referatu Kamilli Mrozowskiej na temat pierwszych nauczycieli świeckich w szkołach Komisji Edukacji Narodowej, Barycz podsumował aktywność Komisji w latach 1929–1952, gdy podczas 27 posiedzeń wygłoszono w sumie 46 referatów. Eksponował jako pozytywne wyjście w swym składzie *personalnym poza środowisko krakowskie [...], świadomość potrzeby planowania działania, rozwijania pracy*

zespołowej o wyrażnie zaznaczonej hierarchii zadań, dążenie do objęcia rozległych dziedzin kultury umysłowej [...] przesuwanie punktu ciężkości zainteresowań z epok dawniejszych na bliższe. Program ten w okresie międzywojennym natrafił na utrudnienia, głównie z powodu braku środków, w mniejszym zaś stopniu ze względów politycznych. Referat Barycza wywołał ożywioną dyskusję. Szczególnie ciekawe uwagi dorzucił Hulewicz, oświetlając kulisy polityczne hamujące przedwojenną działalność Komisji (AN PAN i PAU, PAU I-31b. Protokół z posiedzenia [...] w dniu 20 XII 1952 r.; zob. też Hübner, 1994, s. 211–212; Barycz, 1952, s. 555)³.

W okresie prób reaktywacji Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1957–1958 odbyły się dwa posiedzenia Komisji – 9 maja 1957 roku i 14 maja 1958 roku. Referaty wygłosili Kamilla Mrozowska (*Działalność pedagogiczna Jan Piramowicza*) i Leszek Hajdukiewicz (*Nowe przyczynki do życia i twórczości Miechowity*). Barycz przedstawił losy prac, które zostały zakwalifikowane przez Komisję do druku, a po likwidacji PAU zwrócone autorom. Na szczęście prawie wszystkie udało się umieścić w innych wydawnictwach (AN PAN i PAU, PAU I-31b. Protokół z posiedzenia [...] w dniach 9 V 1957 i 14 V 1958 r.)⁴.

Niewątpliwą zasługą Barycza w pracach Komisji dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU była organizacja jej wydawnictw. Dzięki jego inicjatywie i operatywności udało się wydać osiem tomów *Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce*, zawierających ważne edycje źródłowe, a także cenne prace konstrukcyjne. Zwiększeniu uległa też ilość naukowych spotkań i liczba czynnych współpracowników. Podniósł się też ogólny poziom debaty naukowej na tematy szkolnictwa i oświaty polskiej. Niestety owocna działalność Barycza została brutalnie przerwana przez komunistyczne władze, które doprowadziły do zawieszenia działalności PAU, a tym samym wszystkich jej komisji. Na szczęście osiągnięcia naukowe Komisji dla Dziejów Szkolnictwa i Oświaty w Polsce nie uległy zaprzepaszczeniu, gdyż były kontynuowane w różnych agendach Polskiej Akademii Nauk.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności: PAU I-31. Spis współpracowników Komisji dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce.

³ Nie wiadomo, dlaczego skrupulatnie zebrane przez Barycza i Hübnera dane zakwestionowała W. Szulakiewicz (2006), s. 76, przyp. 147, podając, że w latach 1947–1952 odbyło się jedynie 18 posiedzeń. Po ponownym przeliczeniu protokołów posiedzeń stwierdzono, że łącznie odbyło się ich 20 (Por. z AN PAN i PAU, PAU I-31a, 31b. Protokoły posiedzeń Komisji dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU).

⁴ Jako przykłady edycji, które udało się opublikować poza PAU, Barycz wskazał prace Mrozowskiej (1956), *Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony* oraz dzieło Pohoskiej (1957), *Wizytatorowie Generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*.

PAU I-31a, b. Protokoły z posiedzeń Komisji dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce.

PAU I-31g. Opinia K. Piwarskiego, Kraków 28 I 1948 r.

PAU I-31h. Kopia listu H. Barycza do B. Hryniewieckiego, Kraków 10 II 1949 r.; List B. Hryniewieckiego do H. Barycza, Warszawa 16 II 1949 r.; Opinia J. Hulewicza, Kraków 31 III 1949 r.; Ustosunkowanie się do recenzji przez J. Fiericha, Kraków 10 IV 1949 r.

PAU I-31k. List A. Birkenmajera do zarządu PAU, Kraków 8 XI 1949 r.

KIII-161. List S. Żółkiewskiego do H. Barycza, Warszawa 1 XI 1951 r.; Sprawozdanie H. Barycza z badań naukowych przeprowadzonych we Włoszech, Kraków 10 V 1937 r.; Sprawozdanie H. Barycza z badań naukowych w Pradze, Kraków 18 XI 1936 r.; Kopia listu H. Barycza do J. Dąbrowskiego, Kraków 18 V 1952 r.

Biblioteka Polska w Paryżu: Sygn. 16. Korespondencja S. Kota.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu: rkps Przyb. 111/77/1. Korespondencja A. Knota.

Źródła drukowane:

Barycz H. (oprac.) (1933), *Conclusiones Universitatis Cracoviensis ab anno 1441 ad annum 1589*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Bobkowska W. (oprac.) (1935), *Korespondencja Metternicha w sprawie Uniwersytetu Krakowskiego 1820–1829*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Kamykowski L. (1932), *Korespondencja Jana Śniadeckiego. Listy z Krakowa*, t. 1, 1780–1787, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Korespondencja Jana Śniadeckiego. Listy z Krakowa (1954), t. 2, 1787–1807, ze spuścizny po L. Kamykowskim do druku przygotowali M. Chamcówna i S. Tync, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Moszczeńska I. (2022), *Wspomnienia i listy*, wstęp i oprac. A. Fijałkowski, M. Rzepka, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI–XVII wiek) (2017), wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołędź-Strzelczyk i M. E. Kowalczyk, Wrocław: Wydawnictwo Chronicon.

Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII wiek) (2017), wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołędź-Strzelczyk i M. E. Kowalczyk, Wrocław: Wydawnictwo Chronicon.

Opracowania:

Barycz H. (1938), *Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440–1600)*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Barycz H. (1939), *Rys działalności Komisji do Badań Dziejów Wychowania i Szkolnictwa w Polsce (1919–1929)*, „Chowanna” R. 10, nr 4.

Barycz H. (1947), *Stan i perspektywy historii oświaty i wychowania w Polsce*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 3–4.

Barycz H. (1948), *Andrzej Maksymilian Fredro wobec zagadnień wychowawczych*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Barycz H. (1948), *Dziejowe związki Polski z Uniwersytetem Karola w Pradze*, „Przegląd Zachodni” R. 4, nr 3, nr 4.

Barycz H. (1952), *Komisja dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce Polskiej Akademii Umiejętności (1929–1952). Przegląd działalności*, „Sprawozdania PAU” t. 53, nr 7–10.

Barycz H. (1953), *Wiedeń a Polska w epoce Renesansu i Reformacji*, „Przegląd Zachodni” R. 9, nr 11–12.

Barycz H. (1969), *Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Bobkowska W. (1937), *Komisja do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU. (Jej powstanie, działalność i zamierzenia)*, „Nauka Polska” t. 22.

Chamcówna M. (1957), *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej. Szkoła Główna Koronna w okresie wizyty i rektoratu Hugona Kollątaja 1777–1786*, Wrocław–Warszawa: Ossolineum.

Dybiec J. (1996), *Leszek Hajdukiewicz (1924–1995)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” R. 41, nr 2.

Fierich J. (1950), *Nauki rolnicze w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Hoszowska M. (2013), *Ludwik Finkel a łwowskie środowisko historyków oświaty i wychowania*, w: K. Błachowska i in. (red.), *Badacze przeszłości wobec wyzwań XIX i XXI wieku*, Warszawa: Neriton.

Hübner P. (1994), *Siła przeciw rozumowi... Losy Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1939–1989*, Kraków: „Secesja”.

Hulewicz J. (1939), *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Hulewicz J. (1947), *Komisja do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce PAU*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 2.

Hulewicz J. (1972), *Obóz pilsudczykowski wobec Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Studia Historyczne” R. 15, z. 3.

Hulewicz J. (1974), *Historia wychowania i oświaty*, w: *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952. Nauki humanistyczne i społeczne. Materiały sesji jubileuszowej, Kraków 3–4 maja 1973*, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN.

Kurdybacha Ł. (1949), *Kuria rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1783*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Majkowska R. (2004), *Henryka Barycza związki z Polską Akademią Umiejętności*, w: R. Majkowska (red.), *Henryk Barycz 1901–1994. Materiały z posiedzenia naukowego PAU w dniu 22 czerwca 2001*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Massalski A. (1968), *Uniwersytet Jagielloński wobec ustawy o szkołach akademickich z roku 1933*, „Studia Historyczne” R. 11, z. 1.

Mrozowska K. (1956), *Walka o nauczycieli świeckich w dobie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich.

Mrozowska K. (1989), *Twórcy historii wychowania jako dyscypliny naukowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. 32.

Pohoska H. (1957,) *Wizytatorowie Generalni Komisji Edukacji Narodowej. Monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin: KUL.

Strzelecki K. (2008), *Lewicki Józef*, w: A. Meissner i W. Szulakiewicz (red.), *Słownik biograficzny polskiej historii wychowania*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Szulakiewicz W. (1998), *Wanda Bobkowska (1880–1948). Szkic z historii polskiej historiografii edukacyjnej*, Rzeszów: Wydawnictwo Oświatowe „Fosze”.

Szulakiewicz W. (2000), *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1918–1939. Studium historiograficzne*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Szulakiewicz W. (2006), *Historia oświaty i wychowania w Polsce 1944–1956*, Kraków: Wydawnictwo WAM.

Szulakiewicz W. (2012), *Stanisław Lempicki (1886–1947). Twórca lwowskiej szkoły historii wychowania*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.

The Activity of Henryk Barycz in the Commission for the History of Education and Schooling in Poland of the Polish Academy of Arts and Sciences

Summary

Aim: The article aims to present and analyze the activity of Henryk Barycz within the work of the Commission for the History of Education and Schooling in Poland of the Polish Academy of Arts and Sciences (PAU).

Methods: The article utilizes a historical and bibliographic method, based on the analysis of archival documents and printed sources.

Results: The commission, founded in 1929 on the initiative of Stanisław Kot, held 27 meetings and presented 46 papers between 1929 and 1952. Henryk Barycz was a key figure in its operations. Thanks to his initiative and commitment, eight volumes were successfully published in the series *Archiwum Komisji do Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce*.

Conclusions: The activity of the commission, and in particular that of Henryk Barycz, contributed to a significant development in research on the history of Polish education and schooling. Despite financial and political difficulties that hindered its work, the commission's scholarly achievements were preserved and continued in various agencies of the Polish Academy of Sciences (PAN).

Keywords: Henryk Barycz, Stanisław Kot, Commission for the History of Education and Schooling in Poland, Polish Academy of Sciences.

WITOLD CHMIELEWSKI
ORCID: 0000-0001-5816-5586
The Jan Kochanowski University
of Kielce

(DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.02)

CYPRIAN NORWID POLISH JUNIOR HIGH SCHOOL AND HIGH SCHOOL IN VILLARD-DE-LANS (1940–1946)

On July 18, 2025, on Krakowskie Przedmieście Street, next to the Bristol Hotel, at 11:30 a.m. the grand opening of the exhibition *Ognisko wolności 1940–1946* (Eng. *The Cradle of Freedom 1940–1946*) took place, dedicated to the history of the Cyprian Norwid Polish Junior High School and High School, established in the city of Villard-de-Lans near Grenoble in France. The exhibition was organised by the Zygmunt Zaleski Foundation, which aims to support the development of Polish culture and science in Poland, France and in Europe. The ceremony was attended by, among others, Zygmunt Lubicz-Zaleski's younger son, French financier Romain Zaleski – founder of the Foundation, its president Hendrik Wirix, as well as members of the Management Board: Zygmunt's granddaughter Helene Zaleski (treasurer), Jadwiga Czartoryska, Rafael Lewandowski, creator of the film entitled *Z dala od orkiestry* (Eng. *Away from the Orchestra*), depicting the life and work of Zygmunt Lubicz-Zaleski, and Andrzej Biernat¹, president of the Society of Friends of the Polish Library in Paris. The purpose of the event was presented by Helene Zaleski, and the speech on the history of the Junior High School and High School in Villard-de-Lans was given by Stephane Malbos, son of Marcel Malbos, teacher at that school and treasurer of the Association for the Memory of the Cyprian Norwid Polish Junior High School and High School in Villard-de-Lans 1940–1946. It should be noted that an important role in the development of Polish culture in France is played by the former and currently honorary president of the Historical and Educational Society and long-time director of the Polish Library in Paris, Prof. Kazimierz Piotr Zaleski, the elder son of Zygmunt.

¹ He recently published an important book on the history of the Polish Library in Paris: Biernat (2024), *Biblioteka Polska w Paryżu – dzieje, zbiory, ludzie* (Eng. *The Polish Library in Paris – history, collections, people*).

In connection with the opening of the exhibition at the Museum of Warsaw in the Old Town Market Place, a feature-length film directed by Rafał Lewandowski entitled *Z dala od orkiestry* (Eng. *Away from the Orchestra*) was displayed.

Located in the city centre, the exhibition running until August 3, 2025, has attracted considerable interest among the capital's residents and tourists. The exhibition, with its rich iconography, presented the history of the co-educational Junior High School and High School in Villard-de-Lans in Polish and English. It informed visitors that between 1940 and 1946, the school community consisted of approximately eight hundred students, teachers and administrative and service staff (their surnames were listed on the exhibition boards). Located among the mountains, the educational institution was, in the difficult times of war, [...] *a place of refuge and, at the same time, a cradle of moral, cultural and military resistance*. One of the exhibition boards noted: *Demobilised soldiers, participating as volunteers in Polish, Norwegian or French campaigns (and often in several of them), reached the school by crossing the green borders [...]. The students-soldiers were joined by the children of war refugees: military personnel, civil servants, small landowners or city dwellers who arrived in France in 1939 and 1940. The school was mainly attended by children of pre-war emigrants living in the area near Grenoble and the mining basin in Lorraine, Pas-de-Calais, Gard, Corrèze...* (Exhibition: *The Cradle of Freedom 1940–1946*). For many students, especially those from working-class families, the school was a place where they learned to speak Polish correctly, strengthened their Polish identity and developed a sense of national pride.

The exhibition showed the glorious participation of students and teachers in the French resistance movement and the battles of the Polish Army on various war fronts. Six students from the school, who were members of the resistance movement, died fighting the Germans. The culmination of the activities of the High School in Villard-de-Lans, which educated young people in mathematics and the humanities, was the awarding of school-leaving certificates to 209 students, which gave them the right to apply for admission to French universities.

Commemorating a school that played an important role in promoting Polish culture in France in the form of an exhibition is certainly noteworthy. Admittedly, the Junior High School and High School in Villard-de-Lans is one of the better-developed Polish educational institutions operating abroad, as evidenced by Tadeusz Łepkowski's book (Łepkowski, 1990) and Ewa Valentin-Stączek's biographical publications in Polish and French on the Villard community (Stączek, 2000; Valentin-Stączek, 2007²) – however, there can never be too many references to the glorious deeds in the field of education during the difficult times of World War II. Usually, sharp focus is put on armed combat,

² Signed copy: *To our friend of the Villard family, Prof. Henryk Samsonowicz, with best wishes for enjoyable reading. The author, August 2008.*

achievements on the battlefield, and the glory of Polish arms, and rightly so, but we must also appreciate and promote in our collective memory the constant concern for education, the preservation of the Polish language and the maintenance of the national identity of the young generation of Poles, even in the most unfavourable conditions. We must spread the conviction that this is by no means a secondary task in exile. Among the publications that at least partially address the circumstances and conditions of the secondary school in Villard-de-Lans, worth mentioning is the book written by Stanisław Zabiełło (Zabiełło, 1967) and the article written by Roman Dzwonkowski (Dzwonkowski, 1981, pp. 187–199). Extensive material on the history of the institution can also be found in digital form (<https://www.rafaellewandowski.com/materials>; <https://polskie-liceum.pl/>; <https://zygmuntzaleskistichting.pl/>).

The few but very important archival sources concerning the first several months of the secondary school's operation stored at the Polish Institute and Sikorski Museum in London are also noteworthy. They testify to the interest and support of the educational authorities in exile for Polish education in France, especially the Junior High School and High School in Villard-de-Lans.

Łepkowski has analysed the issue of reactivating the school and thus maintaining its continuity between Paris and the Grenoble area, and concluded that *there were visible and important links* between Villard-de-Lans and the French capital city (Łepkowski, 1990, p. 51; see: Chmielewski, 2013, p. 20).

It should be added here that the second part of the Cyprian Norwid secondary school in Paris was evacuated to Great Britain and operated as the State Junior High School and High School for Boys. It was organised with the participation of the local Citizens' Committee in a building rented by the University of London in the Ealing district in September 1940. In December, the building was bombed by the German air force. The school was moved to Scotland in January 1941. It was housed in a rented palace with a park in Dunalastair House near Pitlochry. In June 1941, eighty-two students were promoted to the next grade. Among the 37 people taking the school-leaving examination were four graduates of the Polish secondary school in Paris, who were unable to take the examination due to the war (the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A. 19.I/9, *Report on the activities of the Office of Education and School Affairs for 1941*).

In addition to the well-known history of the establishment of the Junior High School and High School in Villard-de-Lans, a document preserved at the Polish Institute and Sikorski Museum in London shows that in September 1940 [...] *the Embassy of the Republic of Poland in Vichy, shortly before leaving [France – W.Ch.] began its organisational activities, primarily in the area of resuming teaching Polish in public schools and initiating the reopening of the Cyprian Norwid Junior High School and High School in Villard-de-Lans* on completely new terms (the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A. 19. I/14; S. Zabiełło,

Directeur General des Oficces Polonais en France, No 859/V, *Copy. To the Minister of Foreign Affairs in London. Education report*, Vichy, March 20, 1941). The informal successor to the activities of the Polish Embassy in the area under the jurisdiction of the government in Vichy in the field of establishing a secondary school was the General Directorate of Polish Offices subordinate to the Ministry of Foreign Affairs in London. *In mid-October 1940, the General Directorate of Polish Offices led to the opening in Villard-de-Lans (Isère department), 30 km south of Grenoble, school called the Cyprian Godebski Polish Junior High School and High School, which was completely organised and, apart from continuing the name in order to retain its rights, had nothing to do with the Paris institution. In view of the adoption of the principle of educating Polish youth in French secondary schools, the institution in Villard-de-Lans was intended primarily for young people who were not linguistically prepared to study in French schools* (the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A. 19. I/14; S. Zabięło, *Directeur General des Oficces Polonais en France, No 859/V, Copy. To the Minister of Foreign Affairs in London. Education report*, Vichy, March 20, 1941)³. Efforts were made to base the organisation of the secondary school on the Act of March 11, 1932 on Education System (*the Act of March 11, 1932, on Education System*, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 1932, No. 38, item 389). The conditions prevailing abroad and the need to adapt the teaching process to French requirements led to some modernisation of the school's work, but its Polish character was fully preserved.

The Junior High School and High School in Villard-de-Lans was the only Polish secondary school in France at that time and one of only seven such institutions in Europe. The others were: the Junior High School and High School in Platers in Cyprus (approximately 200 children and teenagers), the High School in Oberburg in Switzerland (167 interned soldiers), the Juliusz Słowacki Junior High School and High School for Boys, first in London and later in Scotland (95 teenagers, including a matriculation course for soldiers), the Junior High School and High School for Girl in Scone-Palace near Perth in Scotland (50 girls in the process of recruitment), the Junior High School and High School in Tel Aviv in Palestine (about 70 children and young people), the Junior High School and High School in Stockholm (24 children and teenagers) (the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A. 19 I/7, *Report on the activities of Minister Lieutenant General Józef Haller for the period from August 15, 1940 to March 15, 1941*).

³ Zabięło was the General Director of the Polish Offices with its headquarter in Vichy, and thus the delegate of the Polish Ministry of Foreign Affairs in France from September 21, 1940 until his arrest by the Germans in December 1942. In a sense, he replaced Feliks Frankowski, the chargé d'affaires who was in charge of the evacuated Polish Embassy. The individual Polish Offices were institutions created to replace the existing Polish consulates.; compare: Zabięło (1967), p. 126, 137, 161; see: *The Polish Foreign Service after September 1, 1939* (1954), p. 50.

The Junior High School and High School in Villard-de-Lans, like Polish primary education in this area, was initially financed by the Grenoble branch of the Polish Red Cross in London, and after its forced liquidation, it was supported by the Society for the Care of Poles in France. The secondary school in Villard-de-Lans was also subsidised by the Polish government in London, more specifically by the Office of Minister Lieutenant General Józef Haller, often referred to by him as the Office of National Education, and then by the Office of Education and School Affairs under his leadership (the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A. 19.I/9, *Report on the activities of the Office of Education and School Affairs for 1941*). It cannot be ruled out that funds for the maintenance of the Junior High School and High School were transferred by the National Culture Fund in London, as it was done at the request of Prof. Adam Vetulani in relation to Polish schools and higher education in Switzerland.

The General Director of Polish Offices *appointed Prof. Zygmunt Zaleski* as the headmaster of the newly established school. *Thanks to his extensive life experience, profound culture and intelligence, he was able to give the school a truly high educational standard, and, in terms of academic achievement, ensured that it attained the maximum value possible in extremely difficult conditions – without textbooks, laboratories or teaching aids* (the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education Ref. No. A. 19. I/14, S. Zabiello, Directeur Général des Offices Polonais en France, No 859/V, *Copy. To the Minister of Foreign Affairs in London. Education report*, Vichy, March 20, 1941). Jadwiga Aleksandrowicz became the school inspector, and Waław Godlewski was appointed as secretary general. The teaching staff which consisted of 13 people was collected by the high school headmaster. The teachers looked after teenagers living in boys' and girls' boarding schools, located in two separate buildings (the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A. 19.I/9, *Report on the activities of the Office of Education and School Affairs for 1941*).

On December 20, 1940, the Junior High School and High School had 133 pupils, including 19 girls. Despite the difficult situation in France, which was occupied and subjugated by Germany, the student community continued to grow (the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A. 19. I/14, *Copy. Extract from the report by Mr. St. Zabiello of December 20, 1940, No. 301/IV*). At the end of 1941, it comprised 158 male students and 25 female students aged between 15 and 30. They attended the third and fourth grades of junior high school and the first and second grades of high school (the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A. 19.I/9, *Report on the activities of the Office of Education and School*

Affairs for 1941). In the following years, the Junior High School achieved its full organisational status, i.e. four classes.

Efforts were made to conduct classes at school in accordance with the curricula which were in force in Poland. However, it was not easy, as they were not available abroad and teachers were often forced to recreate from memory the scope of knowledge from particular subjects taught to students. There was also a need to introduce far-reaching changes in teaching, as there was a justified need to adapt to the current curriculum requirements in French schools (the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A. 19. I/14, S. Zabiełło, Directeur General des Offices Polonais en France, No 859/V, *Copy. To the Minister of Foreign Affairs in London. Education report*, Vichy, March 20, 1941). The students enjoyed skiing, singing in the school choir, which added splendour to local celebrations, and even regular masses at a nearby church. Regardless of their systematic education, the student community successfully fostered a spirit of camaraderie, which allowed them to go beyond school discipline. The songbook of one of the high school students from 'Fleur des Alpes' contained lyrics sung to the melody of *Pierwsza Brygada* (Eng. The First Brigade):

*Nie wolno nam na randki chodzić
Nie wolno nam malować się
Nie wolno nam chłopców uwodzić
Nie wolno nam całować się.
My Fleur des Alpistki
Flirtu Specjalistki
Na stos
Rzuciłyśmy miłości los
Na stos! Na stos!
Nie chcemy od belfrów uznania
Nie chcemy mieć wspaniałych not
Wolimy mocne całowania
Wśród lasów, pól i ciemnych grot.
My się nie boimy
Na randki chodzimy
Bo nasz profesor sam
Na randki chodzi tu i tam* (Łepkowski, 1990 pp. 208, 209).

In the Report on the activities of the Office of Education and School Affairs for 1941 presented to the highest authorities of the Republic of Poland, the following was noted: *The school has a high standard of education and is also well-regarded in academic terms. This has been achieved thanks to the remarkable qualities of the headmaster, who has selected an appropriate team of co-workers. These results were achieved despite the extremely difficult conditions which*

the school operates in: great diversity in the age, background, past and level of the students, no textbooks, laboratories and teaching aids (the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A. 19.I/9, *Report on the activities of the Office of Education and School Affairs for 1941*).

To assist in improving the organisation of the school's work and establishing the course of teaching, the Office of Minister Lieutenant General Józef Haller sent the statutes of Polish secondary schools established in England and Scotland directly to headmaster Zaleski. He also announced that he would send the curricula in the future (the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A19.I/14, Copy. Directeur General des Offices Polonais en France No 859/V. Stanisław Zabiełło, *To the Minister of Foreign Affairs in London. Education report*, Vichy, March 20, 1941)⁴.

The well-run school was highly regarded by the General Director of Polish Offices in France: [...] *I consider the institution in Villard de Lans to be the most successful Polish project created in France after the catastrophe* [of the war in 1940 – W.Ch.]. *When assessing the school's constantly improving standards, I am paying close attention to it from both the educational and academic point of view. In order to help the school staff fulfil their difficult duties, during my visit I provided Prof. Zaleski with financial assistance from the Polish Red Cross to purchase sports equipment and scientific materials necessary to organise a physics and chemistry laboratory. I also granted subsidies for the salaries of professors developing the necessary [scripts – W.Ch.] for particular subjects due to the complete lack of Polish textbooks at the secondary school level* (the Polish Institute and Sikorski Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A19.I/14, Copy. Directeur General des Offices Polonais en France No 859/V. Stanisław Zabiełło, *To the Minister of Foreign Affairs in London. Education report*, Vichy, March 20, 1941). The report on the school's activities prepared by the headmaster was forwarded to the Polish authorities in London.

It is worth noting that Zaleski's activities were not limited to running a secondary school but also expressed concern for the state of Polish education in France as a whole. When, in December 1940, under pressure from the Germans or the overzealous French school authorities, primary education centres in northern France were closed down, Zaleski intervened with the Minister of Education to have them reopened. The initiative was successful. In February 1941, teaching in educational centres in this area was reactivated, with the exception of two towns in the Pas de Calais department, where the management of the coal mine outright opposed this initiative (the Polish Institute and Sikorski

⁴ It should be noted that the *Curriculum for state secondary schools with Polish as the language of instruction* was published much later, see: Kurdybacha, 1946, p.13.

Museum in London, the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A19.I/14, S. Zabiello, Directeur General des Oficces Polonais en France, *Copy. To the Minister of Foreign Affairs in London. Education report*, Vichy, March 20, 1941, No 859/V; *ibid, Copy. Extract from the report by Mr. St. Zabiello of December 20, 1940*, No. 301/IV).

The school's educational and pedagogical successes were possible mainly thanks to the commitment of the teaching staff under the leadership of its headmaster, Zygmunt Lubicz-Zaleski. This outstanding educator was arrested in 1943 for his underground activities and imprisoned by the Germans in the Buchenwald concentration camp. He was succeeded by Waclaw Godlewski, who was sent to the Mauthausen concentration camp in 1944. After the war, both headmasters left the places of their torment. The last school headmaster was Ernest Berger.

After the war's end, the school was moved to Paris. Located in the Batignolles district of the French capital city, it was stripped of Cyprian Norwid's name and subjected to the overwhelming influence of two successive ambassadors in France – Stefan Jędrychowski and Stanisław Skrzyszewski, representing the pro-Soviet government installed in Warsaw by the USSR. A deputy headmaster described as 'the eye of Moscow' appeared at the school. In 1946, the institution ceased its activities.

Graduates and former pupils fondly recall unforgettable moments spent at the Junior High School and High School in Villard-de-Lans. It proves that the school had a significant impact on the teenagers who studied there. One of the boards at the exhibition mentioned that a meeting of former pupils was held in Kraków in 1958 with the aim of establishing a club for former Villard students⁵. In 1974, at the meeting in Villard-de-Lans, the Association of Former Students of the Polish High School was established. Over time, numerous initiatives were launched to commemorate the work of this distinguished school. The most important ones includes: the unveiling of a plaque on the wall of the Hôtel Parc et du Château in Villard-de-Lans in 1976, the installation of a commemorative plaque in the crypt of the Holy Cross Church in Warsaw in 1986 dedicated to the school's employees, professors and students who died in partisan fighting in Vercors in the years 1944–1945, and the inclusion of the name Villard-de -Lans on a joint commemorative plaque in St. John's Cathedral in Warsaw dedicated to the memory of Polish school teachers and students who died during World War II, also in Balaton Zamárdi and Balaton Boglár in Hungary and in Ploesti Craiova in Romania, and naming one of the streets in the Ursynów district of Warsaw after the Villard family

⁵ Lepkowski has provided more details about the meeting. It was held on the initiative of the Skinder married couple and Ludwik Panek in Nowa Huta in July, with the participation of 47 teachers and students residing exclusively in Poland. Those who gathered sent a letter to Zygmunt Lubicz-Zaleski. After the meeting, security service agents summoned the organisers for questioning.

[teaching staff and graduates of the school in Villard; in Polish: Villardczycy]. There were also other events related to commemorating the school, its students and teachers. Despite the passage of time, various forms of commemorating the Polish school near Grenoble as an unwavering cradle of freedom continue to be held.

BLIBLIOGRAPHY

Archive sources and legal references:

The Polish Institute and Sikorski Museum in London:

Team: the Ministry of Religious Affairs and Public Education, Ref. No. A. 19.I/7; A. 19.I/9; A. 19.I/14.

The Act of March 11, 1932, on Education System, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1932, No. 38, item 389.

Studies:

Biernat A. (2024), *Biblioteka Polska w Paryżu – dzieje, zbiory, ludzie*, Warszawa–Paryż: Instytut Dokumentacji i Studiów nad Literaturą Polską.

Chmielewski W. (2013), *Przygotowanie kadr oświatowych na uchodźstwie w latach 1941–1948*, „Monografie z Dziejów Oświaty” vol. XLIII, Warszawa: Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów Polskiej Akademii Nauk.

Dzwonkowski R. (1981), *Szkolnictwo polskie we Francji w czasie drugiej wojny światowej (1939–1945)*, „Studia Polonijne” No. 4.

Kurdybacha Ł. (1946), *Katalog księzek*, Jerozolima: Placówka Wydawnicza MWRiOP, Interim Treasury, Committee Polish Questions – Educational Branch.

Łepkowski T. (1990), *Wolna szkoła polska we Francji. Historia Gimnazjum i Liceum im. Cypriana Norwida w Villard-de-Lans 1940–1946*, Warszawa: PWN.

Polska służba zagraniczna po 1 września 1939 r. (1954), London: Wydawnictwo Stowarzyszenia Pracowników Polskiej Służby Zagranicznej.

Stączek E. (red.) (2000), *Villardczycy. Słownik biograficzny*, Wrocław: Ewa Stączek.

Valentin-Stączek E. (2007), *Les Villardiens. Biographies. La création et vie du Lycée Polonais à Villard de Lans 1940–1946*, Wrocław: Ewa Valentin-Stączek.

Zabiello S. (1967), *Na posterunku we Francji*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Internet sources:

<https://polskie-liceum.pl/> (access: 20.07.2025).

<https://vimeo.com/220880589> (access: 20.07.2025).

<https://www.rafaellewandowski.com/materials> (access: 20.07.2025).

Photo: Rafał Lewandowski

Romain Zaleski – third from the right, at the grand opening of the exhibition

Photo: Rafał Lewandowski

The opening ceremony of the exhibition, Helene Zaleski in the foreground, Hendrik Wirix standing behind

Cyprian Norwid Polish Junior High School and High School in Villard-de-Lans (1940–1946)

Summary

Aim: To popularize the exhibition dedicated to the activities of the Junior High and High School in Villard-de-Lans from 1940 to 1946. To present the first several months of the school's operation in light of archival materials from the Polish Institute and Sikorski Museum in London. To emphasize the role of Zygmunt Lubicz-Zaleski in the school's creation and functioning.

Methods: The use of methods appropriate for the history of education. A reference to archival sources and the exhibition organized next to the Bristol Hotel in Warsaw.

Results: A discussion of the most important achievements of the Junior High and High School in Villard-de-Lans during the difficult times of World War II in light of exhibition materials and archival documents, with a particular focus on previously unpublished facts. Drawing attention to the educational, pedagogical, and moral outcomes of the teachers working at this Polish secondary school in the French Alps. Emphasizing its role in preserving Polish identity and protecting Polish youth from denationalization abroad.

Conclusions: To disseminate knowledge and memory of the Junior High and High School in Villard-de-Lans, to showcase the school's educational legacy, and its importance for Polish culture and national heritage.

Keywords: school's work, teachers, students, education, role of the headmaster.

MIKOŁAJ BRENK
ORCID: 0000-0001-6576-7163
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

KONRAD NOWAK-KLUCZYŃSKI
ORCID: 0000-0002-7814-1650
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

(DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.03)

JUBILEUSZ 25-LECIA TOWARZYSTWA HISTORII EDUKACJI

W dniach 4–5 czerwca 2025 roku w Domu Pracy Twórczej i Wypoczynku UAM w Obrzycku odbyło się XVII Seminarium Naukowe im. Profesora Wiesława Jamrożka *Warsztat badawczy współczesnego historyka wychowania*. W tym roku tematem przewodnim seminarium były uroczyste obchody jubileuszu 25-lecia Towarzystwa Historii Edukacji, a uczestniczyli w nim przedstawiciele jedenastu ośrodków akademickich z całej Polski, takich jak: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Akademia Ignatianum w Krakowie, Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Wrocławski, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim i Uniwersytet w Białymstoku.

Seminarium rozpoczęła kierowniczką Zakładu Historii Kultury i Edukacji Wydziału Studiów Edukacyjnych UAM w Poznaniu prof. dr hab. Dorota Żołądz-Strzelczyk, która podkreśliła wartość cyklicznych spotkań historyków wychowania w Obrzycku¹. Ich celem od kilkunastu lat jest rozwijanie naukowego warsztatu historyków wychowania przy jednoczesnym integrowaniu przedstawicieli środowiska z ośrodków naukowych w całej Polsce (Brenk, Nowak-Kluczyński, 2024b, s. 33–34). Prof. Żołądz-Strzelczyk wskazała na wyjątkowość

¹ Jedno ze spotkań odbyło się w Ciążeńiu, jedno w formie on-line (w czasie obostrzeń pandemicznych).

tegorocznego spotkania, podsumowującego 25 lat działalności Towarzystwa Historii Edukacji (THE). Powitała gości honorowych spotkania, zasłużonych historyków oświaty: prof. dr hab. Kalinę Bartnicką, prof. dr hab. Danutę Koźmian, prof. dr hab. Adama Massalskiego oraz prof. dr hab. Juliana Dybca.

Następnie głos zabrała dr hab. Monika Nawrot-Borowska, prof. UKW, sekretarz THE, która podkreśliła wartość spotkań w urokliwym Obrzycku. Na corocznych spotkaniach gościło ono historyczki i historyków wychowania i było miejscem rozmów, pomysłów i uzgodnień dotyczących wielu zrealizowanych projektów naukowo-badawczych. Następnie sekretarz THE poprosiła zgromadzonych o powstanie i uczczenie minutą ciszy historyków wychowania, którzy zmarli w ostatnich latach.

Przemawiając w imieniu dziekana Wydziału Studiów Edukacyjnych UAM dr. hab. Waldemara Segieta, prof. UAM, dr hab. Małgorzata Rosalska, prof. UAM, dokonała uroczystego otwarcia seminarium, życząc uczestnikom owocnych dyskusji i odkrywania nowych perspektyw badawczych. Podsumowaniem i jednocześnie oddaniem hołdu wspólnocie historyków wychowania był kolejny punkt programu – panegiryk *Ut non obliviscar terrarum olim reperi-tas*. Panegyricus de laudibus Societatis pro Historia Educationis. Dzieło zostało przygotowane przez dr. Michała Nowickiego, wygłoszone wspólnie z dr hab. Katarzyną Kabacińską-Łuczak, prof. UAM².

Po przerwie miały miejsce uroczystości związane z jubileuszem 25-lecia Towarzystwa Historii Edukacji, które prowadziła prof. Monika Nawrot-Borowska. Jako pierwsza głos zabrała prezeska towarzystwa, dr hab. Katarzyna Dormus, prof. UKEN, która zaprezentowała dzieje tej organizacji. Podkreśliła, że głównym pomysłodawcą i inspiratorem Towarzystwa Historii Edukacji był prof. dr hab. Józef Miąso (1930–2025), który konsekwentnie opowiadał się za nadaniem wysokiej rangi środowisku historyków wychowania, uważając, że jego konsolidacja jest koniecznością. Profesor podczas ogólnopolskiej konferencji historyków w Pułtusku *Atlas historyczny szkolnictwa polskiego* stwierdził, że tylko dzięki własnej organizacji historycy wychowania mogą utworzyć silne środowisko ogólnopolskie, występować w imię wspólnych interesów dyscypliny, wpływać na upowszechnianie jej naukowego i dydaktycznego dorobku, nawiązywać organizacyjne kontakty z innymi środowiskami humanistycznymi w Polsce i za granicą. Ponadto ogólnopolska organizacja historyków wychowania miała stać się oparciem dla młodych adeptów dyscypliny. 24 lutego 2000 roku odbyło się zebranie założycielskie, w którym udział wzięli m.in.: prof. Józef Miąso, prof. Irena Szybiak, prof. Kalina Bartnicka, prof. Stanisław Litak, prof. Julian Dybiec, prof. Dorota Żołądz-Strzelczyk, dr hab. Piotr Paweł Gach, prof. Czesław Majorek, prof. Lech Morzecki, prof. Krzysztof Jakubiak, prof. Andrzej Meissner, prof. Karol Poznański, prof. Agnieszka Stopińska-Pająk, prof. Danuta Drynda, prof. Adam Massalski, prof. Stefania Walasek, dr Adam

² Panegiryk zostanie zamieszczony na łamach „Biuletynu Historii Wychowania”.

Winiarz, dr Grzegorz Michalski, dr Iwonna Michalska, dr Joanna Schiller i dr Adam Fijałkowski. Wówczas ustalono nazwę organizacji: Towarzystwo Historii Edukacji oraz sformułowano podstawowe cele statutowe Towarzystwa:

- konsolidacja środowiska polskich historyków wychowania;
- reprezentowanie interesów dyscypliny w zakresie kształcenia pedagogów;
- inicjowanie i wspieranie badań, zwłaszcza regionalnych;
- wspieranie inicjatyw tworzenia zbiorów: archiwalnych, bibliotecznych i muzealnych, służących zachowaniu dorobku edukacyjnego;
- pomoc dla młodych historyków wychowania, wspieranie młodych talentów;
- współpraca z odpowiednimi towarzystwami, stowarzyszeniami i instytucjami krajowymi, zagranicznymi i międzynarodowymi;
- propagowanie dorobku historii wychowania w społeczeństwie.

W trakcie powyższego spotkania dokonano także ustaleń dotyczących kluczowych zapisów Statutu Towarzystwa oraz powołano Komitet Założycielski, któremu powierzono zadanie przeprowadzenia procedury rejestracyjnej. W skład Komitetu weszli: prof. dr hab. Józef Miąso (przewodniczący), prof. dr hab. Irena Szybiak (zastępca przewodniczącego) oraz dr Adam Fijałkowski. Zdecydowano również, że tymczasową siedzibą Towarzystwa Historii Edukacji (THE) będzie Katedra Oświaty i Wychowania Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Warszawskiego. Rejestracja została dokonana 18 grudnia tego samego roku, na podstawie przedłożonego Statutu.

W tym czasie działania Towarzystwa skoncentrowano na obszarach dających największe szanse powodzenia, celem stworzenia solidnych podstaw rozwoju organizacji, budowania jej autorytetu zarówno w środowiskach akademickich, jak i poza nimi, a także umożliwienia zaangażowania w działalność międzynarodową. Za najważniejsze zadanie uznano poszerzenie grona członków poprzez przyciąganie badaczy zajmujących się historią edukacji, szkolnictwa, myśli pedagogicznej i pedagogiki, a także sympatyków tej dziedziny spoza środowisk naukowych. Towarzystwo miało ambicję stać się opiniotwórczym forum, którego głos będzie istotny w debacie o kształceniu nauczycieli i pedagogów, a także będzie partnerem dla zagranicznych stowarzyszeń o podobnym profilu. Zgodnie z opiniami wyrażonymi podczas I Walnego Zebrania, Towarzystwo nie powinno przyjmować charakteru elitarnego, ograniczonego do środowisk akademickich. W obszarze rozwoju członkostwa odnotowano pierwsze pozytywne rezultaty – liczba członków niemal się podwoiła i choć dominowały osoby związane ze środowiskiem akademickim, pojawiły się już pierwsze sygnały zainteresowania ze strony przedstawicieli oświaty. Zarząd uznał, że w trakcie pierwszej kadencji należy dążyć do utworzenia ogólnopolskiej sieci kół Towarzystwa, obejmującej nie tylko środowiska naukowe, lecz także nauczycieli, pracowników instytucji kultury, muzeów oraz innych jednostek związanych z edukacją. Wówczas nawiązano także współpracę z redakcją „Biuletynu Historii Wychowania”, który stał się w oficjalnym organem

Towarzystwa, pełniącym funkcję głównego źródła informacji o aktywności naukowej środowiska. W „Biuletynie” znalazł się m.in. dział bibliograficzny (obejmujący publikacje zwarte i artykuły), przegląd realizowanych tematów badawczych (w tym prac doktorskich, habilitacyjnych i projektów grantowych) oraz recenzje (Szybiak, 2002, s. 164–167).

Równolegle z działaniami organizacyjnymi prowadzonymi w Warszawie, zespół z Katedry Historii Wychowania Akademii Pedagogicznej w Krakowie rozpoczął realizację projektu konkursu na najlepszą pracę magisterską z historii wychowania. W styczniu 2002 roku przyznano pierwszą nagrodę mgr Ewelinie Tylińskiej, absolwentce Wydziału Pedagogicznego UW, za pracę pt. *Studenci Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1869–1904 jako grupa akademicka i w życiu miasta*, przygotowaną pod kierunkiem prof. dr hab. Kaliny Bartnickiej.

Kolejną inicjatywą z tego okresu był pomysł opracowania słownika biograficznego polskiej historii wychowania, który zredagowali i wydali w 2008 roku prof. Władysław Szulakiewicz oraz prof. Andrzej Meissner (Szulakiewicz, Meissner, 2008).

Podsumowując kolejne lata działalności Towarzystwa, jego prezeska – prof. K. Dormus – wspomniała m.in. o VI Walnym Zebraniu Członków, jakie miało miejsce w Warszawie w 2016 r., zorganizowanego z okazji jubileuszu prof. Ireny Szybiak. W czasie tego spotkania zaakceptowano wzór logo towarzystwa oraz przyjęto propozycję prof. Kaliny Bartnickiej, by 11 listopada obchodzić corocznie jako święto THE. Istotną rolę dla środowiska historyków wychowania miały także dotychczasowe dwa Zjazdy Historyków Wychowania: pierwszy, połączony z konferencją naukową, odbył się w Poznaniu w 2019 roku pod hasłem *Polskie tradycje akademickie*, drugi, zorganizowany w 2023 roku w Krakowie, nosił tytuł *Osiągnięcia polskiej edukacji w kontekście europejskich przemian cywilizacyjnych*.

Jako kolejny głos zabrał dr hab. Krzysztof Ratajczak, prof. UAM, zastępca redaktora naczelnego „Biuletynu Historii Wychowania”, który zaprezentował czasopismo redagowane w Poznaniu od 1995 roku, stanowiące oficjalny organ Zarządu Głównego Towarzystwa Historii Edukacji (Ratajczak, 2024, s. 169–182). Biuletyn wydawany jest przez Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (PTPN) we współpracy z Wydziałem Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Obecnie półrocznik cieszy się uznaniem wykraczającym poza granice kraju. Warto podkreślić, że jest to jedyne czasopismo w Polsce, które corocznie publikuje aktualną bibliografię z zakresu historii wychowania, stanowiąc tym samym istotne źródło wiedzy dla środowiska naukowego tej dyscypliny (<https://pressto.amu.edu.pl>).

Następnie dr hab. Katarzyna Kabacińska-Łuczak, prof. UAM, odczytała informacje dotyczące Ogólnopolskiego Konkursu Prac Magisterskich i Doktorskich z Historii Edukacji i przyznawanej w związku z nim Nagrody im. Profesora Czesława Majorka. Jego celem jest budzenie zainteresowań

przeszłością edukacji, propagowanie inicjatyw badawczych, jak również ożywianie ruchu naukowego wśród studentów i doktorantów przygotowujących prace magisterskie i doktorskie o tematyce historyczno-edukacyjnej. Zachęcono, by po kilkuletniej przerwie powrócić do idei konkursu i rozpropagować ją wśród młodego pokolenia autorów prac z zakresu historii oświaty. W tym kontekście głos zabrała dr hab. Monika Nawrot-Borowska, prof. UKW, która podkreśliła, że bycie laureatką tego konkursu dla niej oznaczało pierwszy znaczący krok na drodze akademickiej.

Kolejnym punktem programu jubileuszu było ogłoszenie nowej inicjatywy THE – Konkursu im. Profesora Karola Poznańskiego na wybitną monografię z zakresu historii wychowania, którego założenia przybliżyła prof. dr hab. Dorota Żołądz-Strzelczyk. W skład kapituły konkursu będącego inicjatywą zarządu THE z grudnia 2024 roku powołano: prof. Elwirę Kryńską, prof. Janinę Kamińską, prof. Agnieszkę Stopińską-Pająk, prof. Katarzynę Dormus, prof. Krzysztofa Jakubiaka, prof. Mariusz Ausza oraz prof. Dorotę Żołądz-Strzelczyk.

Niezwykle podniosłym momentem uroczystości było wręczenie medali z okazji 25-lecia Towarzystwa Historii Edukacji osobom, które przez lata budowały tę organizację i wspierały jej działalność. Decyzją kapituły medalu – zarządu THE – medalami zostali odznaczeni założyciele Towarzystwa, jego

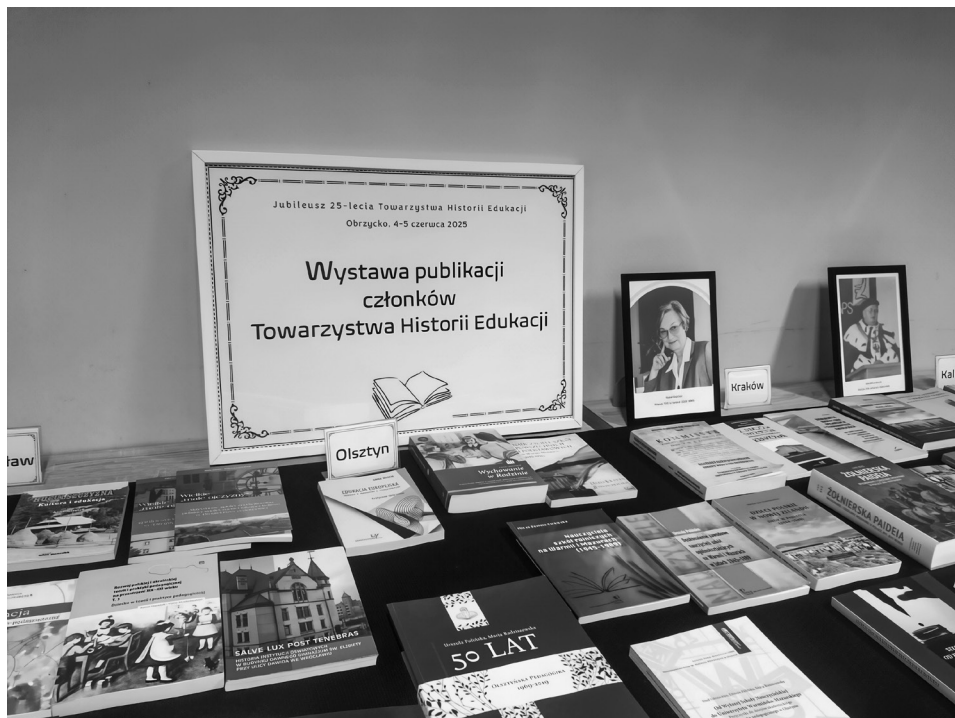

Źródło: Archiwum Zakładu Historii Kultury i Edukacji WSE UAM w Poznaniu

Osoby odznaczone medalem Towarzystwa Historii Edukacji, od lewej: prof. Kalina Bartnicka, prof. Adam Massalski, prof. Danuta Koźmian, prof. Julian Dybiec, prof. Dorota Żołądz-Strzelczyk

byli prezesi oraz członkowie honorowi. Wśród odznaczonych znaleźli się: prof. dr hab. Kalina Bartnicka, prof. dr hab. Danuta Koźmian, prof. dr hab. Dorota Żołądz-Strzelczyk, prof. dr hab. Julian Dybiec, prof. dr hab. Adam Massalski oraz nieobecni na jubileuszu: prof. dr hab. Romuald Grzybowski, prof. dr hab. Andrzej Meissner, prof. dr hab. Stefania Walasek i prof. dr hab. Kazimierz Puchowski. Wręczenia medali dokonali dr hab. Katarzyna Kormus, prof. UKEN (prezesa THE) oraz dr hab. Mariusz Ausz, prof. UMCS (wiceprezes).

Zwieńczeniem tej części obchodów jubileuszowych była prezentacja muzyczna *Dla sztuki i historii: harmonii myśli i dźwięków*, przygotowana i wykonana przez dr hab. Katarzynę Sadowską, prof. UAM, oraz dr Martę Kędzię – absolwentki Akademii Muzycznej im. Ignacego Jana Paderewskiego w Poznaniu, badaczki zatrudnione w Zakładzie Historii Kultury i Edukacji Wydziału Studiów Edukacyjnych UAM, które upowszechniają znaczenie kultury muzycznej w edukacji dzieci i młodzieży. Koncert *Muzyka łagodzi obyczaje*, składał się z dwóch części – pierwsza była poświęcona muzyce dawnej, z przełomu XVI i XVII w., druga osadzona była muzyce minionego stulecia. Wydarzenie spotkało się z entuzjastycznym przyjęciem uczestników, stąd prof. Katarzyna Sadowska wykonała dodatkowo utwór własnego autorstwa, poświęcony postaci Bolesława Chrobrego (rok 2025 to rocznica 1000-lecia koronacji pierwszego króla Polski), napisany do muzyki z filmu *Wiedźmin*.

Wystawa publikacji członków THE

Po wysłuchaniu koncertu goście zostali zachęcani do zapoznania się wydarzeniem towarzyszącym – wystawą publikacji członków Towarzystwa Historii Edukacji, przygotowaną przez dr. Mikołaja Brenka oraz dr. Konrada Nowaka-Kluczyńskiego. Na wystawie zaprezentowano kilkadziesiąt wybranych prac historyków wychowania z poszczególnych ośrodków z całej Polski.

Kolejną część programu jubileuszowego prowadząca, prof. Monika Nawrot-Borowska, określiła jako swoistą podróż w czasie, prezentując wybrane aspekty funkcjonowania THE w minionych 25 latach. Prezentacja *Dzieje Towarzystwa Historii Edukacji w obrazach* została przygotowana przez dr hab. Katarzynę Kabacińską-Łuczak, prof. UAM, oraz dr. Michała Nowickiego na podstawie zbiorów własnych oraz nadesłanych przez członków THE. Prezentacja ukazała zapisanych w pamięci profesorów, którzy odeszli na przestrzeni ostatnich lat, a także zmiany personalne we władzach THE. Następnie zgromadzeni obejrzeli zdjęcia dokumentujące prace badawcze i wyjazdy naukowe członków THE z poszczególnych ośrodków.

Ostatnią częścią obchodów jubileuszowych był „Okrągły stół” – debata nad znaczeniem, funkcjonowaniem i przyszłością towarzystw, a szczególnie Towarzystwa Historii Edukacji, prowadzona przez prof. dr hab. Janinę Kamińską, dr hab. Agnieszkę Wałęgę, prof. UMK i dr. hab. Krzysztofa Ratajczaka, prof. UAM. Na początku prowadzący przypomnieli tradycje zrzeszania się i wspólnych debat, poczynając od ich genezy w czasach starożytnych poprzez pierwsze instytucje stałe w czasach Karola Wielkiego. Wskazano także na polskie tradycje w tym zakresie, przywołując Bractwo Literackie Nadwiślańskie (1489 r.) oraz doniosłą rolę towarzystw naukowych w okresie zaborów. Przechodząc do roli Towarzystwa Historii Edukacji, prof. K. Ratajczak zasugerował możliwość poszerzenia współpracy z Polskim Towarzystwem Historycznym oraz jego kołami terenowymi, a także mikrostowarzyszeniami. Prof. A. Massalski, będący prezesem Kieleckiego Towarzystwa Naukowego przez 21 lat, wskazał na potrzebę zaangażowania pasjonatów (niekoniecznie naukowców) na gruncie lokalnych badań historyczno-pedagogicznych. Przykład takiej praktyki podała prof. K. Kabacińska-Łuczak, wskazując na wprowadzone w Łopiennie tablice informacyjne o przeszłości tej miejscowości. Do dyskusji włączyła się prof. K. Bartnicka, która zachęciła, by spróbować odpowiedzieć na pytanie o motyw młodych ludzi łączących siły poprzez zrzeszanie się, również w kontekście THE. Prof. Julian Dybiec, nawiązując do poprzednich wypowiedzi, podkreślił możliwość wykorzystania popularnego dzisiaj zainteresowania historią swoich małych miejscowości. Rolą historyków wychowania mogłaby być np. pomoc w wydawaniu monografii, albumów poświęconych szkołom obchodzącym swoje jubileusze. Podał także pod rozwagę pomysł utworzenia sekcji historii wychowania przy KNP. Nawiązując, prof. Marek Wasilewski wskazał na istnienie już w przeszłości takiej sekcji (dziś jej nie ma) oraz na potrzebę zasiadania w gronie KNP większej liczby historyków wychowania. Prof. Mariusz Ausz zasugerował, by zastanowić się nad dalszą rolą kół terenowych THE i potrzebą ich aktywizacji, np. poprzez lokalną współpracę

Źródło: Archiwum Zakładu Historii Kultury i Edukacji WSE UAM w Poznaniu

Uczestniczki i uczestnicy XVII Seminarium Naukowego w Obrzycku (4–5.06.2025 r.)

z towarzystwami genealogicznymi i lokalnymi pasjonatami historii. Przykłady dotyczące działalności z wykorzystaniem potencjału lokalnych społeczności podawały także prof. J. Kamińska oraz dr Maria Radziszewska. Kwestia dalszej roli Towarzystwa Historii Edukacji okazał się niezwykle nośnym tematem do dyskusji i z pewnością wymaga dalszego namysłu.

Drugi dzień obrad rozpoczęła promocja książki upamiętniającej postać i dorobek wieloletniego kierownika poznańskiego Zakładu Historii Wychowania, przygotowana przez jej autorów: dr. Mikołaja Brenka oraz dr. Konrada Nowaka-Kluczyńskiego. Publikacja *Z prac poznańskich historyków wychowania. Księga poświęcona pamięci Profesora Wiesława Jamrożka w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* została opublikowana przez Wydawnictwo Naukowe UAM w 2024 roku, kiedy to Profesor obchodziłby siedemdziesiąte urodziny. Przybliżona została struktura książki, a także postać jej bohatera, który wciąż pozostaje w pamięci, m.in. jako pomysłodawca i koordynator corocznych spotkań historyków wychowania w Obrzycku (Brenk, Nowak-Kluczyński, 2024a, s. 9). Redaktorzy zaprezentowali także opublikowane artykuły ich autorstwa, upamiętniające Profesora na łamach naukowych czasopism (Brenk, Nowak-Kluczyński, 2024c, d), a także wskazali na publikację *Wiesław Jamrozek. Pokorny Człowiek i Mistrz (24 sierpnia 1954 – 2 kwietnia 2021 r.)* pod redakcją Katarzyny Sadowskiej (Sadowska, 2025), w której to również znalazły się ich teksty.

Elementem integrującym historyków wychowania była gra terenowa *Historycy wychowania czasów minionych* przygotowana przez dr Annę Wojewodę oraz mgr Sarah Taylor-Jaskólską. Uczestnicy podzieleni zostali na kilkusobowe drużyny, otrzymali mapę punktów rozlokowanych na terenie pałacowego parku, do których kolejno docierali i wykonywali zadania związane z historią edukacji. Gra terenowa składała się z sześciu punktów, na których straży stali pracownicy Zakładu Historii Kultury i Edukacji WSE UAM w Poznaniu: dr hab. Katarzyna Kabacińska-Łuczak, prof. UAM (zadanie dotyczyło starożytności i koncentrowało się na rekonstrukcji obrazów Akademii Platońskiej), dr Michał Nowicki (zadanie dotyczyło epoki średniowiecza i polegało na przepisaniu tekstu łacińskiego na woskowych tabliczkach), dr hab. Krzysztof Ratajczak, prof. UAM, oraz mgr Sarah Taylor-Jaskólska (punkt koncentrował się na idei powstania Komisji Edukacji Narodowej, gdzie zadaniem uczestników było rozszyfrowanie – za pomocą Szyfru Cezara – nazwisk jej założycieli i wskazanie łączących ich związków), dr Konrad Nowak-Kluczyński (zadanie zatytułowane *LEGOonstrukcje myśli pedagogów przełomu XIX/XX wieku* wymagało od uczestników dopasowania cytatów myśli pedagogożek i pedagogów Nurtu Nowego Wychowania do budowli z klocków LEGO, będących ich wizualizacją), dr Anna Wojewoda (punkt gry terenowej dotyczył początków XX wieku, a zadaniem uczestników było zbudowanie łódeczki z łupiny orzecha włoskiego na podstawie instrukcji *Łódka* z książki Marii Weryho *Zabawy i zajęcia dziecięce* (Weryho, 1909, s. 10). Finałowym punktem gry terenowej było chronologiczne uporządkowanie wszystkich wykonanych zadań.

Na zakończenie prof. dr hab. Dorota Żołądź-Strzelczyk w imieniu organizatorów: Towarzystwa Historii Edukacji oraz Zakładu Historii Kultury i Edukacji WSE UAM w Poznaniu podziękowała organizatorom, wszystkim gościom za przybycie i zaprosiła do przyjazdów do Obrzycka w kolejnych latach na odbywające się w czerwcu seminaria naukowe.

BIBLIOGRAFIA

Brenk M., Nowak-Kluczyński K. (2024a), *Przedmowa*, w: M. Brenk, K. Nowak-Kluczyński (red.), *Z prac poznańskich historyków wychowania. Księga poświęcona pamięci Profesora Wiesława Jamrożka w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Brenk M., Nowak-Kluczyński K. (2024b), *Działalność naukowa, dydaktyczna i organizacyjna Profesora Wiesława Jamrożka*, w: M. Brenk, K. Nowak-Kluczyński (red.), *Z prac poznańskich historyków wychowania. Księga poświęcona pamięci Profesora Wiesława Jamrożka w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Brenk M., Nowak-Kluczyński K. (2024c), *Historia wychowania jako pasja i tożsamość naukowa Profesora Wiesława Jamrożka (1954–2021) – w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” nr 1.

Brenk M., Nowak-Kluczyński K. (2024d), *Wiesław Jamrożek (1954–2021) jako kierownik Zakładu Historii Wychowania Wydziału Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wspomnienie w 70. rocznicę urodzin*, „Studia Edukacyjne” nr 74.

Ratajczak K. (2024), „*Biuletyn Historii Wychowania*” – historia i terażniejszość (1995–2023), w: A. Meissner, R. Ślęczka (red.), *Historia wychowania u progu XXI wieku. Potrzeby badań naukowych i wyzwania edukacyjne*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.

Sadowska K. (red.) (2025), *Wiesław Jamrożek. Pokorny Człowiek i Mistrz (24 sierpnia 1954 – 2 kwietnia 2021r.)*, Żary: Łużycka Szkoła Wyższa im. Jana Benedykta Solfy w Żarach

strona internetowa „Biuletynu Historii Wychowania” https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bhw/focus_and_scope (dostęp: 10.06.2025).

Szulakiewicz W., Meissner A. (red.) (2008), *Słownik Biograficzny polskiej historii wychowania*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Szybiak I. (2002), *Towarzystwo Historii Edukacji*. „Biuletyn Historii Wychowania” nr 15/16.

Weryho M. (1909), *Zabawy i zajęcia dziecięce*, Warszawa: Zakłady Wydawnicze M. Arct.

The 25th Anniversary of the Society for the History of Education **Summary**

Aim: The aim of the article is to commemorate and summarize the 25 years of activity of the Society for the History of Education (Pol. Towarzystwo Historii Edukacji, THE) – presenting the origins of its establishment, its main statutory objectives, initiatives, and achievements. Furthermore, it provides an account of the jubilee celebrations in Obrzycko during the 17th Scientific Seminar named after Prof. Wiesław Jamrożek – including a description of the program, speeches, debates, the honoring of distinguished members, and the accompanying events. It also seeks to preserve the memory of individuals particularly meritorious for the Polish history of education through awards, recollections, and commemorative initiatives.

Methods: a descriptive method, a report.

Results: Presentation of the role of the Society for the History of Education in integrating the community of historians of education in Poland – highlighting the importance of scientific, organizational, and popularization cooperation, as well as emphasizing development prospects and further challenges faced by the Society, including cooperation with other institutions, supporting young researchers, and engaging local enthusiasts of the history of education.

Conclusions: The Society for the History of Education (Pol. Towarzystwo Historii Edukacji, THE) has played a key role in consolidating the community of historians of education in Poland – creating a space for regular meetings, exchange of experiences, and scientific cooperation. The 25th

anniversary confirmed the durability and importance of the Society for the History of Education – the organization has not only survived a quarter of a century but also built a strong position within the academic community and is increasingly reaching beyond it, engaging teachers and enthusiasts of the history of education.

Keywords: the Society for the History of Education, Obrzycko, scientific seminar, Wiesław Jamrożek, Adam Mickiewicz University in Poznań.

SINEM MADEN
ORCID: 0000-0003-1084-8921
The University of Lodz

(DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.04)

THE MEANDERS OF THE CONCEPT OF ASPIRATION FROM THE MIDDLE AGES TO THE 21ST CENTURY: FINDING THE CORE MEANING OF BEING AN ASPIRANT STUDENT TODAY

INTRODUCTION

Throughout the history, the concept of having aspirations has been understood in quite different ways. Especially, in the 21st century, a person with aspirations has been perceived as more passive in terms of accepting the dreams of the others for them. By seeing aspirations as something not possible to reach presumes that young generations do not need to work on their aspirations because these future ideals are beyond the real-life possibilities surrounding them. On the contrary, they need focus on the future expectations which would be more realistic and accessible for them. In this way, they would not need to show a big effort to reach the final destinations and moreover, they would get benefits of these reachable targets more quickly.

On the other hand, great emphasis is put on bringing up conscious and active citizens of the world, which means there is a need for young/future generations to be aware of the real conditions of the world and work on them to shape both their own and the world's future. Moreover, individuals are expected to protect their own identities such as their own abilities and interests. Relatedly, the youth has been encouraged to be aware of and work for their own aspirations. This recent trend pushes young people to think about who they really want to be and how they want to live in the future, which means that they should be conscious and aware of their own aspirations in order to be satisfied in this modern world. At that point, future dreams of young generations seem to have an important role in their life, as a result of which the human characteristic of being aspirant

seems to be desired and expected. Therefore, the common understanding of today implies youth to be more utilitarian in their aspirations such as prioritizing practical skills in accordance with the current needs, both in life and relatedly in education. However, this tendency of the youth to be less idealistic is completely contradictory with individuals of today, caring for the others and for the world by keeping their own identity.

In literature, aspirations were shown to have a significant relation with various characteristics of human beings such as personality traits (Luzia Deißler et al., 2023; Beth Visser & Julie Pozzebon, 2013) and well-being (Matti Hovi & Jani-Petri Laamanen, 2021; Estrella Romero et al., 2012; Visser & Pozzebon, 2013) for adults and undergraduate students. In addition, the meaning in work, the meaning in life (positive, Hong Zhang et al., 2019) and even performances in professional life (Henrich R. Greve, 1998; Giuseppe Labianca et al., 2009; Nielsen, 2013) are also related to the aspirations for adults. Moreover, aspirations might be investigated depending on their types such as intrinsic vs extrinsic (Romero et al., 2012) for university students or adults, or on the more specific factors under these types such as income, educational and social aspirations as examples of extrinsic aspirations (Deißler et al., 2023) in adults. Moreover, as a popular element of contemporary times, social media seems to have a role in shaping aspirations of teenagers (Michael Brown et al., 2022; Sora Pazer, 2024; Donghee Wohn et al., 2013), which definitely draws more attention to understanding the concept of aspiration more thoroughly.

As schools are a central point of young generations' lives, aspirations have become important in the field of education, especially related to their role in providing achievement through school life. That is why educational researchers looked for the aspirational factors surrounding students to examine their relation with the high and low scores in courses. Recently, a number of studies have provided significant results demonstrating that teenager students with higher aspirations are academically more successful (Nabil Khattab, 2015; Erin Hiley Sharp et al., 2020; Frank Walkey et al., 2013). Moreover, while 33% of Generation Z does not know how to create and shape their future aspirations (Anna Duda-Machejek, 2024), in Walentyna Wróblewska's (2001) study, Polish university students also mentioned the educational institution as the place to support and develop their life and career aspirations. In these studies, it has been proven that even holding either aspirations or expectations high helps students to improve their achievement, which requires educational support for these individuals. It is also emphasized that having low aspirations and low expectations at the same time affects success negatively, while keeping both aspirations and expectations high provides a big positive impact (Khattab, 2015; Sharp et al., 2020; Walkey et al., 2013). However, Khattab (2014) also found out that aspirations and expectations are not accurate and obvious predictors of achievement, which requires focusing on the role of some other issues, such as family-based factors including family type, social capital, social class, parental expectations and

involvement. Tim Kasser and Richard M. Ryan (1993), on the other hand, drew more attention on types of self-motivation and external factors, all of which have a role in shaping individuals' aspirations. As mentioned hereinabove, the issue of aspiration and expectation has not become clear through time. Additionally, there was no common use of the word *aspirant*. Hence, firstly it is crucial to focus on clarifying the meaning of being *aspirant*. Secondly, it is necessary to understand the relation between the terms *aspiration* and *expectation* by analyzing related theories which do not appear in the same time periods. Through the meta-analysis of previous works of these theories from the fields representing or closely connected with education, the question of *What are the contemporary characteristics of an aspirant student as a subject of their individual life?* will be examined. By this way, a model of aspirant young individual will be suggested so that individuals might have the chance to develop themselves to fit into contemporary reality, challenges and expectations from them.

1. DEFINITIONS OF ASPIRATION AND EXPECTATION ACROSS DISCIPLINES

Although there is a common view about the positive effect of having aspirations for young individuals, the real meaning of aspiration has not been an exact and clear understanding by the researchers. Before moving on the perspectives of scientists about the issue, firstly it is necessary to focus on the core definitions that come from different disciplines, which are interconnected to the field of education. Because of understanding education both as a social and humanistic discipline, it is important to take a closer look at the social and psychological understanding and finally refer to the pedagogical perspective. On the other hand, it is also crucial to clarify the definitions of other terms related to aspiration (i.e. expectation or wish) so that we could grasp the shifts in the meaning of being aspirant through time.

1a. Original Dictionary Definitions

In order to have a deeper understanding of the role of aspirations and expectations in student success, it is necessary to discuss their meanings and difference. According to Oxford English Dictionary (2025a), the word *aspire* was officially used as *aspyreth* for the first time by Sir John Fortescue (1460), a justice and political theorist, in the first version of his book titled *Governance of England* to describe one of the noblemen as *Mannys Corage is so noble that naturally he aspyreth to hye thyngs and to be exaltyd* (p. 128). In the current version of the dictionary, the word *aspire* is explained with the original meaning of 1400s as *to have a fixed desire, longing, or ambition for something at present above one; to seek to attain, to pant, long*. The word is presented to have roots in Latin and specifically stemming from the word *aspīrāre* with the meaning of *to seek to reach*. On the other hand, *expectation* (in Latin, it was *exspectātiōn-*,

expectātiō) is currently defined as *the action or fact of anticipating or foreseeing something; the belief that something will happen or be the case* (Oxford Dictionary, 2025b) which firstly appeared in the texts with that meaning as *expectacion* in 1523 (State Papers of King Henry the Eighth by T. Wolsey). After that, it appeared in the texts of 1585 to mean *a preconceived idea or opinion based on what a person has hoped for or imagined regarding a future event, situation, or encounter* (Transactions and Collections of the American Antiquarian Society by R. Lane). As a result, aspirations seem to be related more to desires and ambitions to reach, while expectations cover anticipations, opinions, beliefs and hopes about future events. From this aspect, aspirations might be perceived as a stronger power pushing someone to attain, compared to the expectations as a passive situation of hoping and waiting for the result.

1b. Definitions from Sociological Perspective

Studying on the concepts of aspiration and expectation, one of the sociologists, Pierre Bourdieu (1984) explained *aspirations as demands adjusted by ageing through accepting their objective chances and possibilities* (p. 110) and also as *unrealistic expectations* (p. 156). As a result, he underlined the conceptual difference between aspirations and expectations and also the relation between aspirations and real possibilities. In one of the more recent books, Bourdieu (1990) also defined expectations as *the product of objective conditions and probabilities* (p. 156), which puts expectations on a more concrete base compared to the aspirations as simple demands. On the other hand, he (1998) explained how the lives of new generations are shaped through *collective expectations as socially inculcated beliefs* (p. 103), in which the word *belief* was used as related to the concept of expectations, which is completely the opposite of Khattab (2015) who utilized *belief* while explaining the concept of aspiration.

When it comes to a more recent sociological perspective, Nabil Khattab (2015) attempted to identify the difference between two interrelated terms, *aspiration* and *expectation*. He described aspirations as *abstract values and beliefs regarding future plans* and expectations as *assessment of the likelihood that an event, a behavior or an outcome will occur* (p. 733). Khattab (2015) also referred to researchers of pedagogy field, Stephen Gorard et al. (2012) who suggested the definition of *what an individual hopes will happen in the future* (p. 13) for the term aspiration and *what an individual believes will happen in the future* (p. 13) for the term of expectation. At that point, it is interesting to see that while Khattab (2015) uses the word *belief* when describing aspirations, his reference, Gorard et al. (2012) uses the same word in the explanation of the concept of expectation. Moreover, Khattab (2015) suggests a more concrete term for the concept of aspirations – *plan*, but Gorard et al. (2012) wrote about *hope* which appears to be a more abstract, long-term concept. On the other hand, Khattab (2015) also uses the idea of *«likelihood» of an event* in the explanation of expectations, which suggests the meaning of more concrete possibilities.

As a result, Khattab (2015) attempted to draw attention to the difference between these two similar but different concepts (aspirations and expectations), but even he had some contradictions and blur in the definitions he provided. Moreover, he underlined the roots of aspirations in the cultural sphere of the society, while expectations are determined by the perceived structure of opportunity within society.

1c. Definitions from Psychological Perspective

From another perspective, two psychologists, Kasser & Ryan (1993) suggested that aspirations are related to *beliefs* (p. 420) and *goals*, which should be measured based on two dimensions: *their personal importance and the likelihood they will be realized* (p. 411). In their research, the relation of *beliefs* with aspirations was similar to Khattab's (2015) while on the contrary to Khattab's (2015), for Kasser and Ryan (1996) the idea of *likelihood* is not related to expectations, but aspirations. Moreover, by using the idea of *goals*, they (2000) identified two types of aspirations: intrinsic which is explained as *goals such as affiliation, personal growth, and community that directly satisfy basic needs* and extrinsic as *goals such as wealth, fame, and image that at best indirectly satisfy the needs* (p. 75). As a result, Kasser and Ryan (2000) did not seem to distinguish the concepts of aspiration and expectation, and in fact they used contentious words such as *belief* and *likelihood* to explain aspirations.

1d. Definitions from Pedagogical Perspective

Polish pedagogue, Lewowicki (1987) defined aspirations (Pol. *aspiracje*) as *ambitions, plans, intentions and desires for something and pursuits to achieve something* (pp. 12–13) which are more connected to the *wishes*. The word of *wish* is basically older than the word *aspyreth*, with its first use in the 14th century, which is defined as *a desire for something not attainable by one's own effort, felt in the mind but not impelling to action; a passive or inactive desire* by Oxford Dictionary (2025a). As a result, from sociological and pedagogical perspective, aspirations are related to life ideals and worldviews shaping the actions, which causes them to be far from the realities surrounding the individuals, like *wishes*. Moreover, aspirations get higher when they are related to the ideal result (Pol. *idealnym*) as part of self-ideal (pol. *ja idealnego*) which is the perception about oneself for now and for the future (p. 13). At that point, Lewowicki (1989) views expectations (Pol. *oczekiwania*) as lower-level targets which are more related to *judgements referring to the future actions* (p. 10) and he uses the concepts of ambitions, wishes, plans and desires to explain *aspirations* similar to the original meaning of the term in the 1400s.

Another older period Polish pedagogue, Andrzej Janowski (1977, p. 12) mentioned the concept of aspiration from the psychological perspective as *pursuits of special determined intensity to achieve a specific aim as a destination* by referring to Atkinson (1973). On the other hand, he also transmitted the sociological

definition of aspiration as *an assembly of pursuits described by the hierarchy of aims which individuals accept and define as so important to shape their life plans* (p. 12). Janowski also suggested the term of conscious aspirations of individuals which is explained as the result of the relation between their social desires and needs (as part of their social interactions or role in social groups) and psychological desires and needs (as a personal identity). Individuals need to evaluate these different types of aspirations and then shape their individual aspirations. That requires both individual readiness and optimal conditions to reach aspirations which shape expectations and life orientation (p. 32). Janowski argues that while personal wishes do not have limits and evaluation, during our lifetime we realize the surrounding conditions and possibilities and choose better ways to follow. These paths become our aspirations by meeting expectations of different groups (i.e. society or family) around us at the same time, which means our personal idealistic, passive, long-term wishes turn into more realistic and active aspirations through our actions to satisfy the others (p. 36).

2. FINDING OUT THE CONCEPT OF ASPIRANT PERSON FOR EACH AUTHOR

In different time periods, there have been various perspectives about the steps followed by individuals in designing their aspirations. Oxford Dictionary (2025a) defines being *aspirant* (adj.) as *striving for a higher position, seeking distinction* by referring to its original use in literary texts and its first appearance in the dictionaries of the 19th century. Moreover, *aspirant* is also a noun used to name an individual *who aspires, [...] who seeks advancement to high position* as originally used in the 18th and 19th centuries (Oxford Dictionary, 2025a). Having these oldest definitions provided by a well-known dictionary, I followed the idea to call individuals with aspirations *aspirant* in this article. Generally, in the literature, researchers explain the issue of aspirations and the steps to create or realize aspirations, but they do not speak clearly about being aspirant. At that point, I see *aspirant* emerging from these contradictory structures and suggestions. The variety of scope and content of aspirations and expectations provided by a number of social scientists would help to have a wider understanding about the issue. Specifically, aspirant people are believed to follow different paths to create, shape and work on their aspirations. From my perspective, these steps might be roughly grouped as (1) Logical Stages, (2) Emotional Stages and (3) Real Life Attempts of the individuals as suggested in Table 1. Logical stages are basically the mind work, during which someone invents his/her aspirations (1a: Creating the Ideas), thinks about its various aspects and details (1b: Elaborating the Possibility to Fulfill the Ideas), and make revisions in the original idea when it is necessary (1c: Shaping the Original Ideas). On the contrary to this thinking-based stage, the emotional stage includes the feelings towards the aspirations (2a: Strength of Emotions towards the Ideas) and

the future vision of individuals (2b: Vision of Future), which are also effective in reaching the final version of them. In the last stage, the person might attempt to make their aspirations real in various ways, which is called as real life attempts (3a: Concrete Steps to Fulfill Dreams).

From this perspective, when the term aspiration appeared for the first time in the Middle Ages, its definition suggested a specific meaning, especially related to the activities of individuals. Specifically, it meant people were in need to think about their own dreams in detail to make it real (active) and they were not limited by the difficulty or even impossibility to reach it because they regarded them as unrealistic. Aspirants were so focused on the core of aspirations, that is why they tried alternative routes to make it real (seek to reach) without any changes in the original ideas. The words of ambition and desire were also included in its definition suggesting the strong emotions that an individual would feel towards his/her aspirations. As a result, the original meaning of the term included strong thoughts and feelings of such as being ambitious about a never-changing dream. This kind of a definition was suggesting a completely **individualistic approach** focusing on protecting the core of the idea, without any interest in the realization thereof.

When the term aspiration appears in the texts of Janowski in the 1970s, he also focused on individual needs and desires by adding the role of social desires as a result of the social interactions. According to his pedagogical perspective, aspirants actively create their unlimited aspirations based on their own interests (active). However, as part of the society, they evaluate the surrounding conditions of reality and put their aspirations into more accessible forms (realistic) by thinking about the possibilities to reach, i.e. as a result of the life conditions, people reshape their original dreams (adjustment) and that makes them different from the unrealistic wishes. As a result, aspirants were following more **individual-social approach** in designing their ideas.

Another Polish pedagogue, Lewowicki (1987), on the other hand had a completely different understanding about aspirations. According to him, aspirations were very close to wishes by being related to ambitions and desires for something. In his theory, aspirants created their aspirations in their mind with the intention to accomplish them (active), and tried to push the limits of surrounding conditions for their abstract ideals (unrealistic). On the other hand, expectations are lower-level, more accessible and realistic targets. Although aspirations are related to strong feelings (ambition and desire), they might become accessible and realistic targets through adjustment. This transmission especially appears during creating and following the concrete steps to reach aspirations (plan). Here, Lewowicki (1987) suggests the ideas of the self-awareness and also awareness of the surrounding conditions of the aspirant, which appears as an **individualistic approach** similar to the Middle Ages, by additionally including the practical steps to follow to reach these aspirations for the first time in literature.

Table 1. Comparison of Scopes and Elements of Understanding Aspirations and Expectations by the Authors of Different Social Sciences

		Time Periods	Middle Ages 1300s to 1500s	20 th Century				21 st Century	
				1970s	1980s	1980s	1990s	2012	2015
Stages Followed by Individuals in Shaping and Reaching Aspirations	1. Logical Stages	Source of Definition	Oxford Dictionary	Janowski (Pedagogy)	Bourdieu (Sociology)	Lewowicki (Pedagogy)	Kasser & Ryan (Psychology)	Gorard (Sociology)	Khattab (Sociology)
		Attitude							
		Active	ASP	ASP	ASP	ASP			
		Passive	EXP + WISH	WISH				ASP	ASP
		Realistic (Likelihood)		ASP	EXP	EXP	ASP		EXP
2. Emotional Stages	2. Emotional Stages	Unrealistic (Abstract)	ASP	WISH	ASP	ASP			ASP
		Adjustment (Referring to changing conditions)		ASP	ASP	ASP			
		Seek to Reach (Trying alternative ways to reach)	ASP						
		Ambition	ASP			ASP (like WISH)			
		Desire	ASP + WISH			ASP			
3. Real Life Activity	3. Real Life Activity	Demand			ASP				
		Hope	EXP					ASP	
		Belief	EXP		EXP		ASP	EXP	ASP
		Goal					Intrinsic ASP Extrinsic ASP		
		Plan				ASP			ASP

In the same period, Bourdieu (1984) with a sociological perspective explained aspirations mostly as the individual demands, shaped through the objective conditions and possibilities provided by the surrounding society. It means that although Bourdieu (1984) accepted the active role of aspirants' minds in creating their long-term, unrealistic dreams, they are turned into more realistic forms through collective expectations (adjustment). In other words, the final point that aspirants reach does not coincide with their original life aspiration which is to be reshaped and adjusted to care about the society. Differently from Lewowicki (1987), Bourdieu (1984) also mentions about demands for aspirations, a weaker type of feeling compared to ambitions or desires. This attitude makes sense when we think about how he prioritized the social realities, but not the personal feelings in shaping the aspirations. As a result, he suggested aspirations not to be individually, but rather socially designed so that people could reach them in the future – similarly to the case when they reach their expectations; however, he did not propose any concrete steps (i.e. goals or plans) to follow to make these dreams real. As a result, Bourdieu's (1984) definition of aspirant comes definitely from the perspective of a **social approach** with the lower importance of unrealistic individual aspirations.

In 1993, psychology researchers Kasser and Ryan also focused on aspirations by showing the need of evaluation of the real-life conditions to shape them (realistic). They did not openly suggest how individuals create their aspirations, but they mostly focused on the role of personal beliefs in evaluating the possibility to reach them. By putting a strong emphasis on personal aspects on creating aspirations, they also underlined role of aspirations in providing motivation for aspirants. Accordingly, they grouped aspirations under two headings (intrinsic and extrinsic) to demonstrate their real-life importance for individuals in a detailed way. By this way, it could become possible to evaluate how aspirations may differ in relation to their roles in shaping concrete behaviors (goal). On the other hand, Kasser and Ryan (1993) did not mention about how to make plans in accordance with aspirations, leaving the issue of reaching them in blur. That means they also presented an **individualistic approach** concentrated not on creating aspirations, but mostly on shaping and reaching them.

More recently, in the 21st century, the concept of aspiration was discussed by Gorard et al. (2012) and Khattab (2015). Contrary to the previous eras, they understood the creation process of aspirations as individuals being not actively involved in their invention and not demanding but mostly waiting for external factors (e.g. family or even God) to decide about their long-term dreams (passive). Here, Gorard et al. (2012) mentioned the role of hope to think about future possibilities, which suggested the emotional stage that an aspirant is passing through shaping his/her aspirations. Although Khattab (2015) has the similar view about how individuals passively accept the aspirations designed by the others (i.e. their families or teachers) for them, he also puts emphasis on the low probability of reaching these aspirations (unrealistic). This issue causes people to focus on only the

most probable dreams, to work only on them, to identify and follow only the concrete steps to make them real (plan). That means, contrary to being passive in creating the aspirations, individuals should be active in the process of planning. Moreover, in case somebody does not find a path to reach his/her aspiration, he/she needs to completely forget about the original idea, and work on something else. Interestingly, in that less idealistic, but more realistic scenario Khattab (2015) mentions about long-term future vision of individuals (belief). That means that although aspirants actively think about which steps they need to follow for their aspirations, they may not prefer to struggle for them, but mostly expect from the others to make them real. With that profile, individuals would not focus on their original aspirations, but more on their realistic forms by following abstract values and beliefs. Related to this contradiction in the whole idea, Khattab (2015) might be thought to be using the word belief as more linked to wishes, which are naturally expectations from God without any role of personal attempts which means that in the most recent era, aspirants have been mostly waiting passively for the others to design and impose the ideals on them, which is completely different from the original understanding of the term. This contemporary approach is completely a **non-individual** one as aspirants of today are trying to reach actually the dreams of the others, which explains the weak bonds to the ideas and the high possibility to give up struggling for them.

3. COMPARISON OF THE RELATED TERMS WITH ASPIRATIONS ACROSS TIME PERIODS AND SCIENTIFIC FIELDS

It seems that the original meaning of *aspiration* was putting more emphasis on the active entity of individuals in the 1300s and even in the following periods such as the 1970s and the 1980s, which means aspirations were perceived as something reachable as a result of the attempts taken. On the other hand, the idea of passive human beings was related more to the concept of *wish* in the 1300s and in the 1970s. Actually, in terms of the difference between *goal/plan* and *hope/belief*, it might be argued that while the first two terms can be understood as actions of individuals related to their future, the second two terms suggest passive human beings under the rule and fate by God. From this perspective, expectations were originally related to the hopes from God without the capability to cross the borders designed for them. On the other hand, in the 1980s and the 1990s aspirations were perceived as the ideas shaping the goals and plans which suggests the possibility of changing life standards as a result of individual attempts. Interestingly, in the 2000s, recent scientists such as Gorard et al. (2012) and Khattab (2015), again matched *aspirations* with the passivity of individuals, which means that people cannot reach their aspirations through their individual attempts. Specifically, Khattab (2015) used the terms *hope* and *belief* to explain *aspirations*, while Gorard et al. (2012) used the term *hope* related to the concept of *expectation*. As a result, it might be argued that the most

recent research about aspirations actually neither uses the term with the original dictionary meaning, nor agrees on the current meaning of it.

Another contradiction about the term of *aspiration* is its relation with real life conditions surrounding individuals. Recently, Khattab (2015) suggested aspirations to be abstract, unrealistic compared to more likely or realistic expectations, which was actually the original understanding in the 1300s. However, in the 1970s, Janowski compared aspirations to unrealistic wishes, and he explained aspirations as more related to real world conditions. On the contrary, in the 1980s, both Bourdieu and Lewowicki presented aspiration as something unrealistic similarly to its original dictionary meaning of the term again while suggesting expectations with more bonds with the reality. However, researchers in the 1990s related aspirations to real life goals (Kasser and Ryan, 1993), suggesting another long-term inconsistency between researchers to define the concept of *aspiration*. As a result, there were a number of changes in the ideas about whether aspirations should be realistic or more abstract through time periods. However, it is recently perceived as more concrete plans in terms of the possibility to fulfill the original idea.

Researcher could not have a stable view either about the possible activities to shape the aspirations through life. In the 1970s and the 1980s, aspirations were perceived as something open to reshaping based on changing conditions surrounding individuals, which means that in that period, aspirations were not fixed and people were redesigning their dreams by taking their life conditions such as achievements or financial situation into consideration. For example, somebody could change his/her dream of being a doctor into being a teacher because of the impact of the schools attended, or as a result of his/her success rate in entrance exams or his/her incapability to cover medical training expenses. On the other hand, in the 1400s, aspiration included the idea of *seeking to reach*, which meant trying to reach the original dream without making any adjustments on it. In this perspective while aspirations were more constant and fixed, and people were encouraged and brave to satisfy them and make them real without any changes. However, after the 1970s, aspirations gained a completely different meaning compared to the previous times. In the second part of the 20th century, the attitude towards understanding the issue of aspirations became more flexible, which means that researchers started to see the concept as unstable, but possible to evolve based on the surrounding life conditions and the modifications necessary to be applied.

As part of the changes in prioritizing the logic and emotions of human beings, aspirations have also experienced differences in meaning. In the original meaning of the 1400's, aspirations were perceived as related to desires and ambitions for something difficult to reach, which had a very strong meaning as it suggested struggle. At that time, people showed their dreams through their words and wanted to make them real just because of feeling a strong impulse for them. For example, somebody wanted to be a famous writer and kept his/her dream because of the strong feeling he/she had for it, but he/she did not know

how to reach it and maybe did not even try to do anything practical for it. On the contrary, in the 1980s, Bourdieu related aspirations to demands, which was not such a strong feeling and therefore, not very provocative for people to keep. That is why, from a sociological perspective, it was possible to make adjustments in aspirations based on the objective life conditions. In the area of pedagogy, on the other hand, Lewowicki (1987), labelled aspirations also as ambitions and desires similarly to their original meaning, but also combined the necessity to have concrete plans to reach them. That means that from an educational perspective, it was possible to have dreams, however individuals need to take necessary steps through being educated to make these dreams come true. In that perspective, expectations were the concrete steps that somebody needed to complete such as the educational degrees that he/she needs to complete to be able to perform his/her dream job. These concrete steps were called goals by Kasser and Ryan in the 1990s, showing that psychologists also suggested the necessity for more realistic ideas to follow – such as small steps to reach the big ideal.

As the last aspect of the definitions, the roles of aspirations and expectations in relation with the attitude towards future have also varied a lot through time. In the original dictionary meaning, it was expectations which were related to someone's beliefs and hopes for his/her future. From the similar viewpoint, expectations were also mentioned by Bourdieu (1984) to show their relation to social beliefs. On the contrary to this perspective, Kasser and Ryan (1993) suggested beliefs as to be related to the aspirations of individuals. From their psychological understanding of the terms, aspirations were realistic ideas with the probability to be achieved in the individuals' lives. More recently, Gorard et al. (2012) identified expectations to be linked to the individuals' concrete beliefs about their future while aspirations to be related with individuals' hopes as a result of being more abstract and long-term ideals. At that point, the perspective of Khattab (2015) appeared as completely different and contradictory at the first moment. According to Khattab (2015), aspirations are abstract dreams of individuals which are difficult or even impossible to reach, which causes human beings to have a passive attitude to work on them. However, he also uses the word *plan* to show the reason for having aspirations, which results from the process of active thinking of individuals. Moreover, in the same definition, Khattab (2015) suggests aspirations to be related to the beliefs of individuals, which might be related to understanding the term belief from more religious perspective.

DISCUSSION AND CONCLUSION

Having considered the contemporary world needs and analyzed the changing trends in defining the concept of aspiration and aspirant individuals, the category of self-awareness should be the key characteristic that young generations need to take account of. As the first stage to reach aspirations,

today's youth primarily need to **be aware of their own dreams** for their life, which would be their **life-long motivation**. In this process of aspiration design, they should continuously consider their **core aspirations** and their details, which would make them involved with the process as suggested in the Middle Ages. On the other hand, they should also **be aware of their surrounding conditions** such as financial situations of their families, which might help them to evaluate their likelihood of reaching the original dreams as suggested by Kasser and Ryan (1993). Following this comprehensive analysis of the possibilities, individuals may need to **make adjustments** in their original future-related ideas in order to turn them into more realistic targets by being aware of **their own conditions** in accordance with the Lewowicki's (1987) ideas. Inevitably, **being active** individuals is again important in that step in **reshaping the ideas** and trying to **find the alternative** routes to make aspirations real.

At the emotional stages of aspirations design, firstly it is definitely necessary for individuals to have strong feelings for their aspirations, like **ambitions**, to be able to keep strong willingness to reach aspirations and struggle for them. These **deep emotions** towards aspirations were covered in the definition of Oxford Dictionary (1460) which defined them as ambitions that individuals **seek to reach**. Having the concrete belief to reach their aspirations instead of abstract hope would also be more beneficial for individuals similarly to Kasser and Ryan's suggestions (1993). At the final stage related to real life activities, it would be helpful for individuals to create and follow some **concrete steps** like a road-map to reach their well-designed aspirations. At that point, it would be helpful for individuals to **differentiate their intrinsic and extrinsic goals** as suggested by Kasser and Ryan (1993), which means that young individuals might be aware of their **personal growth goals** necessary for their self-identity and also the **goals related to their social position** such as their wealth and fame. In that way, these individuals might turn these aspirations into more **realistic forms** as goals. As a result, aspirants would be **actively involved** in the whole process of reaching aspirations starting from the design of the core ideas to listing the **concrete goals** to complete.

At the first sight, all of these suggested characteristics of an aspirant student profile might appear as much closer to the definition and the scope of having expectations, especially in terms of being realistic. However, contrary to the significant role of other people to shape one's future expectations, here, I emphasize the active role of the individual and internal reasons to follow aspirations. Although surrounding conditions need to be taken into consideration to finalize the scope of the aspirations, keeping the core and original dream as it is, still makes aspirations individual, which means that students should definitely be aware of surrounding realities, but they should never lose their own identity hidden in their aspirations. Only

in that case, they will have the motivation to reach their aspirations, and the strength to struggle for them. If we tend to help young people to become aspirant, we should follow the steps and stages coming out of the characteristics of aspiration concept; the concept helping younger ones to become active and conscious about their own life and about the world. Practically, this kind of a huge and personal dream would be an intrinsic motivation for the young members of the society not only to provide improvement in various fields, but also to reach their overall well-being. As a result, they would feel more true to themselves, would be more target oriented and probably more engaged in their educational life.

BIBLIOGRAPHY

Bourdieu P. (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge: Harvard University Press.

Bourdieu P. (1998), *Masculine domination*, California: Stanford University Press.

Bourdieu P. & Passeron J. (1990), *Reproduction in Education, Society and Culture*, London: Sage Publications.

Brown M., Pyle C. & Ellison N.B. (2022), „On my head about it”: *College aspirations, social media participation, and community cultural wealth*, „Social Media + Society” 8(2).

Deißler L., Maus K., Karania A., McMullin S. & Grote U. (2023), *A complex web of interactions: Personality traits and aspirations in the context of smallholder agriculture*, „Bio-based and Applied Economics” 12(1).

Duda-Machejek A. (2024), *Cele i dążenia młodych Polaków: przegląd badań*, „Aspiracje Młodego Pokolenia”, red. Bogdan Więckiewicz, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.

Fortescue S.J. (1885), *The Governance of England*. Oxford: The Clarendon Press, <https://archive.org/> (retrieved: 1.06.2025).

Gorard S., See B.H. & Davies P. (2012), *The Impact of Attitudes and Aspirations on Educational Attainment and Participation*, Joseph Rowntree Foundation, <https://library.bsl.org.au/jspui/bitstream/1/3272/1/education-young-people-parents-full.pdf> (retrieved: 8.10.2025).

Greve H.R. (1998), *Performance, aspirations, and risky organizational change*, „Administrative Science Quarterly” 43.

Hovi M. & Laamanen J. (2021), *Income, aspirations and subjective well-being: International evidence*, „Journal of Economic Behavior and Organization” 185.

Janowski A. (1977), *Aspiracje młodzieży szkół średnich*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kanclerz B. (2015), *Orientacje życiowe młodzieży akademickiej*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Kasser T. & Ryan R.M. (1993), *A dark side of the American dream: Correlates of financial success as a central life aspiration*, „Journal of Personality and Social Psychology” 65(2).

Kasser T. & Ryan R.M. (1996), *Further examining the American dream: Differential correlates of intrinsic and extrinsic goals*, „Personality and Social Psychology Bulletin” 22(3).

Khattab N. (2014), *How and when do educational aspirations, expectations and achievement align?* „Sociological Research Online” 19(4).

Khattab N. (2015), *Students' aspirations, expectations and school achievement: What really matters?* „British Educational Research Journal” 41(5).

Labianca G., Fairbank J.F., Andrevski G. & Parzen M. (2009), *Striving towards the future: Aspiration-performance discrepancies and planned organizational change*, „Strategic Organization” 7(4).

Lewowicki T. (1987), *Aspiracje dzieci i młodzieży uczącej się w województwie zielonogórskim*, Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Zielonej Górze.

Lewowicki T. (1989), *Aspiracje młodzieży szkół średnich*, Warszawa: WSIP.

Nielsen P. (2014), *Learning from performance feedback: Performance information, aspiration levels, and managerial priorities*, „Public Administration” 92(1).

Nowakowski P.T. (2023), *Jaka jest współczesna młodzież?* Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.

Oxford Dictionary (2025a), <https://www.oxforddnb.com/> (retrieved: 01.06.2025).

Oxford Dictionary (2025b), <https://www.oed.com/> (retrieved: 01.06.2025).

Pazer S. (2024), *Career aspirations of Generation Z in the digital age: A mixed-methods study on the influence of digitalization*, „International Journal of All Research Education and Scientific Methods” 12(10).

Romero E., Gomez-Fraguela J.A. & Villar P. (2012), *Life aspirations, personality traits and subjective well-being in a Spanish sample*, „European Journal of Personality” 26.

Sharp E.H., Seaman J., Tucker C.J., Van Gundy K.T. & Rebellon C.J. (2020), *Adolescents' future aspirations and expectations in the context of a shifting rural economy*, „Journal of Youth and Adolescence” 49(2).

Visser B.A. & Pozzebon J.A. (2013), *Who are you and what do you want? Life aspirations, personality and well-being*, „Personality and Individual Differences” 54.

Walkey F.H., McClure J., Meyer L.H. & Weir K.F. (2013), *Low expectations equal no expectations: Aspirations, motivation, and achievement in secondary school*, „Contemporary Educational Psychology” 38(4).

Wohn D.Y., Ellison N.B., Khan M.L., Fewins-Bliss R. & Gray R. (2013), *The role of social media in shaping first-generation high school students college aspirations: A social capital lens*, „Computers & Education” 63.

Wróblewska W. (2001), *Aspiracje edukacyjne studentów*, Białystok: Trans Humana.

Zhang H., Chen K., Chen C. & Schlegel R. (2019), *Personal aspirations, person-environment fit, meaning in work, and meaning in life: A moderated mediation model*, „Journal of Happiness Studies” 20.

The Meanders of the Concept of Aspiration from the Middle Ages to the 21st Century: Finding the Core Meaning of Being an Aspirant Student Today
Summary

Aim: This study aims to present and analyze the meanings of aspiration and other related terms through social sciences perspectives, and also to suggest a contemporarily desired profile of an aspirant student.

Methods: The historical review and meta-analysis methods were used to examine the concept of *aspiration* across various disciplines, including sociology, psychology, and pedagogy.

Results: Scholars from different fields -and even within the same discipline- have not reached a consensus on the meaning of being *aspirant*. Furthermore, there is a tendency among researchers to leave the concept vaguely defined, which hinders a comprehensive understanding of their findings. It is possible to suggest an aspirant person profile stemming out of the texts of chosen authors of various time periods thanks to the comparison of their views.

Conclusions: The contemporarily anticipated profile of aspirant youth should be in accordance with the current and future changes and needs of the world.

Keywords: Aspiration, expectation, model of an aspirant student.

ANNA KUBACKA
ORCID: 0000-0002-3641-426X
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

(DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.05)

EDUKACJA PRZEDSZKOLNA W IRLANDII W PERSPEKTYWIE HISTORYCZNEJ I WSPÓŁCZESNEJ

WPROWADZENIE

W XXI wieku irlandzki system edukacji i opieki nad małym dzieckiem jest silnie skoncentrowany na „podróży” (z języka irlandzkiego *Aistear*), to jest aktywnego i odkrywczego okresu w życiu człowieka, jakim jest okres wczesnego dzieciństwa, konstruowany i dostosowany do jego indywidualnych predyspozycji i możliwości rozwojowych na przestrzeni czasu i miejsca jego rozwoju – „tu i teraz” (*Aistear, The Early Childhood Curriculum Framework*, 2009, s. 6).

Warto przyjrzeć się, jak do tak ukształtowanego współcześnie irlandzkiego systemu doprowadził bieg historii tego kraju. Przedmiotem badań stała się wczesna opieka i edukacja w Republice Irlandii, a celem niniejszego artykułu jest ukazanie rozwoju systemu opieki i edukacji nad małym dzieckiem w Republice Irlandii na tle historycznych uwarunkowań i w odniesieniu do sytuacji społecznej, która wywarła ogromny wpływ na jego obecny kształt. Nakreślony został współcześnie opracowany program, standardy oraz założenia systemowe oddziaływań (odpowiednika polskiej podstawy programowej) odnoszące się do edukacji i opieki nad dzieckiem od chwili narodzin do lat 6.

Artykuł składa się z następujących części: wprowadzenia, części pierwszej, poświęconej edukacji przedszkolnej w Irlandii w ujęciu historycznym, części drugiej – odnoszącej się do współczesnej edukacji przedszkolnej w Irlandii i części trzeciej, przedstawiającej praktykę edukacyjną w przedszkolu irlandzkim z zaakcentowaną historią małej Ani¹ oraz podsumowania i wniosków.

¹ Imię zmieniono.

Podstawą powstania artykułu stały się irlandzkie dokumenty rządowe oraz dane statystyczne udostępnione przez stronę irlandzką Central Statistics Office/ An Phríomh-Oifig Staidrimh (CENSUS – Central Statistics Office/ An Phríomh-Oifig Staidrimh). Ponadto w pracy wykorzystano literaturę przedmiotu, głównie anglojęzyczną. Dodatkowo oparto się na ponad 10-letnim doświadczeniu pedagogicznym autorki artykułu, która od roku 2012 do 2023 pracowała w placówce opieki i edukacji małego dziecka w Dublinie (przede wszystkim w oparciu o obserwacje gromadzone w toku pracy zawodowej z dziećmi i metodę studium indywidualnego przypadku). Doświadczenie to wzbudziło potrzebę poszukiwań naukowo-badawczych w obrębie wczesnej opieki i edukacji w Republice Irlandii (ECCE), a także chęć dalszego poszerzenia wiedzy w przedmiocie uwarunkowań kształtujących współczesny wymiar pierwszego szczebla edukacji w Irlandii.

EDUKACJA PRZEDSZKOLNA W IRLANDII W UJĘCIU HISTORYCZNYM

Początki koncepcji konstruowania edukacji i opieki dziecka w Irlandii sięgają XVIII wieku i odwołują się do przeniesionych na grunt irlandzki (przez dawne elity arystokratyczne) myśli pedagogicznej Johna Locke'a² oraz Jeana-Jacques'a Rousseau³, a także Johanna H. Pestalozziego⁴ (Mhathuna, Taylor, 2012, s. 2).

Wcześniej powstały także szkoły protestanckie, będące koncepcją edukacji przeniesioną z Wielkiej Brytanii. W dniu 6 lutego 1730 powstało stowarzyszenie The Incorporated Society in Dublin promujące angielskie szkoły protestanckie w Irlandii (Milne, 1974), tym samym czasie zaczęły powstawać tzw. Charter Schools (Milne, 1974). Jednak to oddolne inicjatywy rodziców, a następnie środowisk kościelnych (zarówno protestanckich, katolickich, jak i innych), które zakładały szkoły przykościelne, formułowały drogę rozwoju systemu edukacji Irlandii. Stało się tak, ponieważ edukacja była odpłatna, a standardy i warunki edukacji we wszystkich typach oferowanej edukacji (wyznaniowej) i opieki nie zaspokajały oczekiwań rodziców. Przeważająca część dzieci i młodzieży nie uczęszczała zatem do żadnych szkół aż po wiek XIX (Lyons, 2003, s. 274). Edukacja i opieka domowa stały się bardzo powszechne w Irlandii. Rodzicielskie zaangażowanie elit arystokratycznych w edukację dzieci doprowadziło do przedstawienia przed parlamentem irlandzkim problemu i zwrócenie

² John Locke pochodził z Anglii i był jednym z najwybitniejszych myślicieli Europy nowożytnej. Głosił między innymi, że obawa przed wstydem po dokonaniu występku powinna być hamulcem i tym samym chęcią do utrzymania cnoty. Locke traktował dziecko poważnie, jako istotę rozumną (Kot, 1996, s. 335).

³ Koncepcja wychowania naturalnego. J.J. Rousseau wskazywał na konieczność rozwijania ciała, charakteru, duszy i umysłu dziecka, a nie jego kształtowania (Kot, 1996, s. 24).

⁴ Potępiał on między innymi rutynę szkolną i wzywał do rozwijania wewnętrznej siły, ducha i serca dziecka. Podkreślał rolę domu rodzicielskiego jako podstawę wychowania (Kot, 1996, s. 142).

uwagi państwa na ten aspekt społeczny, co miało miejsce dzięki opublikowanej w roku 1798 przez Richarda Lovella Edgewortha rozprawie *Practical Education* (Lyons, 2003, s. 228). Jednym z najbardziej wybrzmiewających i doniosłych aspektów edukacji Edgewortha jest to, że swoje wnioski oparł na podstawie obserwacji dzieci (Lyons, 2003, s. 228).

Należy wymienić inne osoby, które w owym czasie podążyły za Richardem Lovellem Eadeworthem. Lady Powerscourt założyła pierwszą szkołę dla małych dzieci w swojej posiadłości w Enniskerry Co. Wicklow w 1826 roku, gdzie zorganizowała dla podopiecznych ogród do zabawy, zebrała zabawki i książki, zapewniła posiłki (Mhathuna, Taylor, 2012, s. 2). H. Synge zafascynowany poglądami Pestalozziego ufundował w roku 1815 szkołę dla małych dzieci w swojej posiadłości w Roundwood w hrabstwie Wicklow, gdzie w założonej przez siebie małej drukarni drukował wyjaśnienie idei Pestalozziego i materiały dla dzieci do nauki (Mhathuna, Taylor, 2012, s. 2). Z kolei Eleonore Heerwart, która nauki czerpała u drugiej żony Friedricha Froebela, została nauczycielką małych dzieci (kindergarten: kinder – dziecko, garden – ogród, nauczyciel ogrodnik, dziecko pielęgnowane i wspierane, pobudzane do rozwoju) i w 1862 roku otworzyła pierwszą szkołę w Dublinie dla dzieci z klasy średniej. Ona również drukowała materiały i broszury o idei wychowania w duchu Froebela (Mhathuna, Taylor, Dublin, 2012, s. 2). W Irlandii były to w owym czasie pionierskie placówki, oferujące opiekę, wychowanie i edukację małego dziecka. Pełny zarys historii edukacji małego dziecka w Irlandii ukazuje publikacja pt.: *The Development of Infant Education in Ireland, 1838–1948* autorstwa Maura O'Connor (O'Connor, 2010).

Początek irlandzkiego systemu edukacji obowiązkowej to utworzenie National System of Education w roku 1831 (Mhathuna, Taylor, 2012, s. 3). Wyznaczony obowiązek szkolny nie precyzował jednak wieku, w którym dzieci powinny zacząć go spełniać. Dwulatki objęte zostały jednym wspólnym systemem edukacji, co wynikało z zauważalnego braku innych, oddzielnych instytucjonalnych form edukacji i opieki małego dziecka w Irlandii (poza wspomnianymi wyznaniowymi i pionierskimi). Administracja Wielkiej Brytanii podejmowała kroki ku zmianie tego stanu. Już w roku 1837 do Irlandii skierowano Samuela Widerspina, którego zadaniem było wypracowanie systemu edukacji małego dziecka (Mhathuna, Taylor, 2012, s. 3). Był on prekursorem w postrzeganiu edukacji małego dziecka w Irlandii, podkreślał ogromną rolę nauczyciela jako przewodnika w rozwoju intelektualnym dziecka, który w sposób inspirujący, interesujący i żywiołowy przekazywał wiedzę i doceniał rolę zabawy jako środka do zdobywania wiedzy przez dziecko (Mhathuna, Taylor, 2012, s. 3). Wizję tę kontynuował zięć Samuela Widerspina – Thomas Urry Young. W roku 1852 z ramienia National Board of Education powstała modelowa szkoła (Model Infant School) przy Marlborough Street w Dublinie założona właśnie przez Thomasa Urry Younga. Opracował on także podręcznik – przewodnik dotyczący teorii i praktyki nauczania w szkole dzieci oraz wydzielił część

szkoły na ogródek dziecięcy. Warto podkreślić, że Thomas Urry Young zdawał sobie sprawę, iż dzieci w wieku 2 lat nie powinny być umieszczone w klasach z dziećmi znacznie starszymi i sugerował potrzebę przydzielania uczniów do klas wg wieku (Mhathuna, Taylor, 2012, s. 3). W roku 1884 wprowadzono wytyczne wyznaczające granice, w myśl których dziecko poniżej 3 roku życia nie mogło uczęszczać do szkoły. Jednocześnie ustalono, że dziecko powinno znaleźć się w szkole najpóźniej do 7 roku życia. Taki stan rzeczy utrzymywał się do roku 1934 (czyli w latach 1884–1934 dzieci 3-letnie uczęszczały już do szkoły) (O'Connor, 2010).

Kolejnym kamieniem milowym w historii kształtowania podstaw instytucjonalnej opieki i edukacji małego dziecka w Irlandii było powołanie w roku 1868 The Powis Commission, który miał za zadanie rozwój systemu edukacji w Irlandii. W roku 1881 sukcesem tej instytucji było wydzielenie najmłodszych roczników dzieci w Model Infant School przy Marlborough Street w Dublinie w modelu ogródka froeblovskiego (Mhathuna, Taylor, 2012, s. 4).

Ważnym okazał się raport *The Belmore Commission* i jego rekomendacje (Final Report of the Belmore Commission) z 1898 roku, nawołujące państwo do zaadoptowania w zmodyfikowanej formie systemu froeblovskiego i wdrożenia go do systemu edukacji w szkole podstawowej dla najmłodszych dzieci (Mhathuna, Taylor, 2012, s. 4).

Rok 1900 przyniósł rewolucję w irlandzkim systemie edukacji. Wypracowano model Revised Program, który umiejscowił dziecko w centrum praktyk pedagogicznych (*child-centred education*), z nastawieniem na naukę umiejętności praktycznych (Mhathuna, Taylor, 2012, s. 6; O'Connor, 2010, s. 259).

W 1920 roku w miejscowości Waterford dwie siostry zakonne ze zgromadzenia Mercy Order – Eleonor Gibson i Gertrude Alman – przeniosły na grunt irlandzki idee Marii Montessori i podstawy metody montessoriańskiej⁵. Siostra Gertruda założyła pierwszy w Irlandii Dom Dziecięcy (Casa dei bambini) (St. Nicholas Montessori Society of Ireland, 4th Anniversary edition, Spring 2010, Founded by the Irish Government under the National Development plan 2007–2010).

Była to bezpłatna placówka oferująca edukację i opiekę dla 110 dzieci, w wieku od 4 do 7 lat, finansowana przez Department of Education w Irlandii. System wychowania i edukacji stworzony przez Marię Montessori szybko zyskał na popularności w Irlandii i z biegiem lat powstawały kolejne, liczne placówki montessoriańskie (St. Nicholas Montessori Society of Ireland, 4th Anniversary edition, Spring 2010, Founded by the Irish Government under the National Development plan 2007–2010).

⁵ Maria Montessori, podobnie jak J.J. Rousseau, uważała, że natura dziecka pozwala mu wydobyć siłę i bogactwo, potencjał w nim drżący. Wskazywała na potrzebę pozytywnego wzmacniania poprzez stworzenie nie pobudzającego środowiska. Dziecko z natury chce być zajęte nie zabawą samą w sobie, ale czynnością (Kot, 1996, s. 336).

Rok 1922 to bardzo ważna data w nowożytnej historii Irlandii, związana z ogłoszeniem *Free State* – wolnego państwa Irlandia uwalniającego się spod panowania brytyjskiego (Kubacka, 2020, s. 311). Od tego momentu możemy mówić o pierwszym formalnym odłączeniu Irlandii od Wielkiej Brytanii, powstaniu niepodległej Irlandii, czego konsekwencją było ogłoszenie konstytucji (Moody, Martin, 2001, s. 287). *Free State* (wolne państwo irlandzkie) gwarantowało rozwój i kontrolę nad systemem edukacji w duchu irlandzkim. Osiągnięciem było uchwalenie konstytucji irlandzkiej, której zapisy, aktualne do dziś, stanowią niezbędny element do analizy historycznej powstania irlandzkiego systemu edukacji i opieki nad małym dzieckiem.

W konstytucji Irlandii z roku 1937 znajdują się zapisy, u podstaw których należy upatrywać brak tworzenia instytucjonalnych, państwowych form opieki nad dzieckiem Irlandii w przeszłości. Artykuł 41 wskazuje, że państwo uznaje rodzinę za naturalną, pierwotną i podstawową komórkę społeczeństwa (Constitution of Ireland, artykuł 41, paragraf 1, ustęp 1), której państwo broni, uznając, że kobieta pozostająca w domu w celu opieki nad dzieckiem wspiera państwo, co uznano za bezcenne (Constitution of Ireland, artykuł 41, paragraf 2, ustęp 1). Państwo jest zobligowane do zapewnienia takiego wsparcia ekonomicznego, aby kobieta nie musiała rezygnować z opieki nad dzieckiem w domu, by pójść do pracy i zagwarantować byt rodzinie [tu i dalej tłumaczenie autorki – S.K.] (Constitution of Ireland, artykuł 41, paragraf 2, ustęp 2). Te dwa paragrafy (2.1. i 2.2.) artykułu 41 konstytucji Republiki Irlandii są podstawą całego funkcjonującego systemu opieki socjalnej Irlandii po dziś dzień oraz stanowią formalno-prawne wytłumaczenie, dlaczego irlandzki system przedszkolny rozwinął się dopiero w latach 90. XX wieku, a najbardziej w okresie Celtyckiego Tygrysa⁶ po roku 2000, kiedy w okresie rozkwitu ekonomicznego kraju i związanej z nim prosperity gospodarczej znacznie zwiększył się udział kobiet na rynku pracy (McWilliams, 2007). Świadczy to też o tym, dlaczego jedynymi państwowymi placówkami dziennej opieki przedszkolnej w Irlandii do 1940 roku były: Liberty Creche (Dublin, 1892), Henrietta Street Nursery (Dublin, 1923) oraz St. Brigid's Day Nursery (Dublin, 1939). Zwraca uwagę na te placówki Maire Mhic Mhathuna i Mark Taylor (Mhathuna, Taylor, 2012, s. 8).

St. Brigid's Nursery rozpoczęło działalność w październiku 1940 roku. Pomysł otwarcia dziennego punktu opieki nad małymi dziećmi zrodził się w grupie wysoko wykształconych kobiet nazywanych Ladies Committee of the Civics

⁶ Terminem *Celtycki Tygrys* w historii Republiki Irlandii określa się okres prosperity gospodarczej, który przełożył się na dynamiczne zmiany w wielu sferach życia jej obywateli (zarówno społecznych, ekonomicznych, jak i rodzinnych) i odnosi się do czasu między rokiem 1990 a 2007. U podstaw rozwoju upatruje się decyzji politycznych w zakresie legislacyjnym, które spowodowały zainteresowanie ze strony kapitału zagranicznego (głównie ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej) inwestycjami w Republice Irlandii. Te spowodowały niemal całkowity spadek bezrobocia, a korzystne oprocentowania kredytów podniosły standard życia obywateli. Nastąpił między innymi rozwój budownictwa mieszkaniowego. Szeroko na temat ery *Celtyckiego Tygrysa* w historii Republiki Irlandii piszą Colin Coulter oraz Steve Coleman w książce zatytułowanej *The end of Irish history? Critical approaches to the Celtic Tiger* (2003).

Institute (Dublin Steiner School, dostęp: 20.12.2024), których dzieci musiałyby pozostać same w domu w czasie, kiedy matki były w pracy. Głównym zadaniem żłobka było nauczanie dzieci samodzielności i *life skills*, czyli umiejętności życiowych związanych z higieną i samodzielnością w ubieraniu się, jak również wyeliminowanie samotności dzieci poprzez zabawę z rówieśnikami. Żłobek-przedszkole St. Brigid's działa w Dublinie do dziś i zapewnia opiekę, wychowanie i edukację dla 60 dzieci z terenu Dublin North Inner City (obszar północnej części Dublinu) (St. Brigid's Day N

Na skutek historycznych uwarunkowań społecznych wynikających z zapisów konstytucyjnych, o których mowa powyżej, udział kobiet na rynku pracy w Irlandii był znikomy. Nawet jeżeli uczestniczyły one aktywnie zawodowo, to już w momencie zamążpójścia albo w momencie oczekiwania na narodziny potomstwa społecznie oczekiwanym stanem było odejście z pracy⁷. Do roku 1960 przeważająca większość dzieci pozostawała pod opieką domową mamy lub sąsiadek (należy pamiętać, że do 1934 dzieci rozpoczynały edukację w szkole w wieku 3 lat, a od 1934 – dzieci w wieku 4 lat), co oznacza, że w latach 60. XX wieku dziecko po upływie 4 lat spędzonych w domu posyłane było do szkoły. M.M. Mhathuna i M. Taylor wskazują, że w obliczu braku pomocy i wsparcia ze strony państwa irlandzkiego pod koniec lat 60. XX wieku rozpoczął się proces tworzenia prywatnych i społecznych placówek wczesnej edukacji i opieki dla dzieci (Mhathuna, Taylor, 2012, s. 8). Do lat 60. ubiegłego wieku z ramienia państwa nie wydarzyło się nic znaczącego w rozwoju edukacji i opieki nad małym dzieckiem, również w związku z kryzysem ekonomicznym, ogromną falą emigracji z Irlandii, między innymi do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, oraz modelem rodziny wspieranym konstytucyjnie. *Blisko pół miliona ludzi opuściło Irlandię w latach 1945–1960. W roku 1964 urodziło się 2000 dzieci kobietom mającym ponad 10 dzieci* (McWilliams, 2007, s. 30).

Przełom nastąpił w roku 1969, zainicjowanym projektem i placówką Rutland Street Project (Rutland Street Project) w Dublinie. Pomysłodawcami projektu był Department of Education (Irlandia) wraz z Van Leer Foundation⁸. Zapoczątkowano program *Early Start*, obejmujący utworzenie przedszkoli podłączonych do szkół w *areas of disadvantages*, czyli – nie tłumacząc bezpośrednio na język polski, a posługując się językiem pedagogicznym – w grupach defaworyzowanych, obszarach wymagających wsparcia. Zakończenie projektu wyznaczono na rok 1995.

Rok 1969 to także powstanie IPPA (Irish Preschool Play Association) zrzeszającej „preschool playgroups”. Jest to najstarsza instytucja skupiająca placówki i pozostałe formy wczesnej opieki i edukacji małego dziecka w Irlandii.

⁷ Rozmowa z Noeleen Hyland (Dublin, 22.01.2019).

⁸ Obecnie w tym miejscu znajduje się placówka o nazwie Holy Child Preschool, wspierana przez irlandzki departament edukacji i zapewniająca 103 miejsca dla dzieci w wieku przedszkolnym.

Historię jej powstania i działalności opisuje przytaczana na początku artykułu publikacja F. Douglas (Douglas, 2018).

Edukacja i opieka nad małym dzieckiem w Republice Irlandii w dalszym ciągu odbywała się w większości w ramach opieki domowej (z uwagi na wskazany wyżej mały udział kobiet na rynku zatrudnienia oraz w obliczu niewielkiej liczby placówek wczesnej opieki i edukacji). Powstała nowa grupa zawodowa, określana współcześnie *childminders* (obecnie w Irlandii zarejestrowanych jest około 15 000 niespokrewnionych z dzieckiem opiekunek). Central of Statistics Office podaje, że 13% rodzin w Irlandii korzysta z płatnej usługi opieki domowej (w środowisku domowym dziecka lub w domu opiekunki).

W roku 2012 IPPA i National Children's Nurseries Association (NCNA) utworzyły Early Childhood Ireland – organizację, która dziś zrzesza 3800 członków/podmiotów zajmujących się opieką i edukacją małego dziecka w Irlandii (w Irlandii obecnie funkcjonuje 4600 podmiotów oferujących różne formy opieki i edukacji małego dziecka) (*Early Childhood Ireland*).

Republika Irlandii ratyfikowała Konwencję Praw Dziecka w roku 1989⁹ (Konwencja o Prawach Dziecka), a w roku 1991 przyjęto *Child Care Act* (Child Care Act, 1991). Był to pierwszy akt prawny przyjęty w zakresie opieki nad dzieckiem i jego prawami od roku 1908 w ustawodawstwie Irlandii. Następstwem tego było nasilenie oddolnych procesów społecznych i powołanie National Forum on Early Childhood Education w roku 1998. W wyniku powołania tej organizacji, rozwoju gospodarczego kraju oraz wzrostu możliwości udziału kobiet w rynku pracy i ich udziału w wyższej edukacji, w 2000 roku opracowano National Children Strategy, której zadaniem było wcielanie w życie postanowień Karty Praw Dziecka przyjętych wraz z Konwencją i rozwój sektora wczesnej edukacji dziecka od urodzenia do lat 6. National Children's Strategy zrzeszyła rodziców, prywatny sektor opieki domowej, właścicieli różnych placówek opieki i edukacji małego dziecka oraz różne agencje pozarządowe, co doprowadziło do opublikowania tzw. *White Papers* (Ready to Learn. White Papers on Early Childhood Education in Ireland). Wydanie *White Papers* stało się wstępem do wydania *Siolta: The National Quality Framework for Early Childhood Education* (dokumentu obowiązującego do dziś, wyznaczającego standardy edukacji i opieki nad małym dzieckiem do lat 6, o którym traktuje część artykułu poniżej).

Kolejnym ważnym krokiem na drodze rozwoju, opieki i edukacji małego dziecka w Republice Irlandii stał się raport Organizacji Do Spraw Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (Organisation for Economic Co-operation and Development), opublikowany w 2004 roku, który skrytykował sposób edukowania małych dzieci w szkole podstawowej, uznając, że edukacja ta jest zbyt sformalizowana i oparta na dyrektywach. To wymusiło na Irlandii opracowanie nowego programu opieki i wczesnej edukacji dla małego dziecka.

⁹ W tym samym roku Konwencję Praw Dziecka ratyfikowała Polska.

Tak w roku 2009 powstał *Aistear: The Early Childhood Curriculum Framework* (*Aistear* w języku irlandzkim oznacza *podróż*¹⁰), który stanowi ramy programowe do formułowania procesów opieki i edukacji dziecka w wieku 0–6 lat. *Aistear* podkreśla rolę wczesnego dzieciństwa jako ważnego czasu istnienia, radości i uczenia się na podstawie nowych doświadczeń. Opiera się na 12 wzajemnie powiązanych obszarach, przedstawionych w trzech grupach: dzieci i ich życie we wczesnym dzieciństwie, powiązania dzieci z innymi, jak dzieci uczą się i rozwijają (*Aistear, the Early Childhood Curriculum Framework*, 2009, s. 6).

W ramach tego modelu do opisu uczenia się i rozwoju dzieci stosuje się wzajemnie powiązane ze sobą elementy: dobre samopoczucie (*wellbeing*), tożsamość i przynależność (*identity and belonging*), komunikowanie się (*communicating*), odkrywanie i myślenie (*exploring and thinking*) (*Aistear, Early Childhood Curriculum Framework*, National Council for Curriculum and Assessment). *Aistear – the Early Childhood Curriculum Framework* to podróż będąca okresem odkrywczym, fascynującym, a przede wszystkim płynnym, w którym wszystko odbywa się w swoim czasie, bez pośpiechu. *Aistear* opiera się na 12 zasadach *principles*. W bezpośrednim tłumaczeniu oznacza „zasady”, ale właściwszym określeniem byłyby „klucze, mechanizmy”, ponieważ polskie znaczenie nasuwa skojarzenie, że zasady są sztywne i ograniczające, a na pewno to byłoby zaprzeczeniem idei *Aistear*. Mamy zatem mechanizmy uczenia się i rozwoju w okresie wczesnego dzieciństwa podzielone na trzy grupy. Pierwsza grupa odnosi się do dzieci i ich życia we wczesnym dzieciństwie i obejmuje docenienie wyjątkowości dziecka, równości i różnorodność dzieci oraz uznanie ich jako aktywnych obywateli. Druga grupa mechanizmów odnosi się do nawiązywania znajomości dziecka z innymi i tutaj mamy odniesienie do relacji dziecka np. z rówieśnikami, rodzicami, rodziną i wspólnotą (społecznością). Trzecia grupa dotyczy tego, jak dzieci się uczą i rozwijają, w jaki sposób się uczą i rozwijają – to znaczy aktywnie, poprzez zabawę i praktyczne doświadczenie, poprzez udział w społeczności, z wykorzystaniem języka oraz środowiska jako miejsca uczenia się.

Dokument *Siolta* (*Siolta – The National Quality Framework for Early Childhood Education*), tłumacząc z języka irlandzkiego na język angielski, oznacza *seeds*, a na język polski – „nasiona”, wyznacza irlandzkie *Krajowe Ramy Jakości Wczesnej Edukacji*, które zostały opracowane przez Centrum Wczesnego

¹⁰ Wczesna edukacja i opieka nie powinny być wpasowane, „przytwierdzone” do wieku i stopnia rozwoju biologicznego człowieka, ale do jego społeczno-kulturalnego rozwoju w danym momencie i w połączeniu z rozwojem biologicznym i odkrywaniem tego potencjału oraz jego wzmacnianiem, pobudzaniem; takie podejście wpłynęło na wypracowanie edukacji przedszkolnej w Nowej Zelandii (*Te Whariki*, tłumacząc na język polski „fale”) oraz na gruncie europejskim we Włoszech, w miasteczku Reggio Emilia i holenderskiej koncepcji Marta Meo („o własnych siłach, wzbudzanie i rozwijanie posiadanych, wrodzonych zdolności”). Irlandzka wizja jak ma wyglądać opieka i edukacja małego dziecka w XX wieku (i w przyszłości) zrodziła się właśnie z tych kierunków współczesnej myśli pedagogicznej i stanowi ich połączenie.

Rozwoju i Edukacji w imieniu Departamentu Edukacji i Umiejętności. Dokument ten został opublikowany w roku 2006 po okresie trzech lat konsultacji z ponad 50 różnymi organizacjami. Reprezentowały one pracowników opieki nad dziećmi, nauczycieli, rodziców, badaczy i inne podmioty w Irlandii. Bardzo ważną informacją jest to, że celem dokumentu i standardów *Siolta* jest definiowanie, ocena i wpieranie poprawy jakości we wszystkich aspektach praktyki w placówkach i miejscach wczesnej opieki i edukacji (ECCE), w której przebywają dzieci w wieku od urodzenia do 6 lat. Standardy *Siolta* obejmują zarówno opiekę dzienną w pełnym, jak również w niepełnym wymiarze godzin, usługi sesyjne oraz – co bardzo ważne – zajęcia w ramach Junior i Senior Infants, to jest w klasach początkowych w szkołach podstawowych (czyli w klasach będących odpowiednikiem klas „0” w Polsce). To wskazuje i uwypukla historyczne zażyłości placówek szkolnych z opieką i edukacją małego dziecka wskazaną powyżej.

Dokument *Siolta* składa się z trzech odrębnych, ale powiązanych ze sobą elementów: zasad, standardów i komponentów jakości. Dwanaście zasad (przy Aistear też występuje 12 zasad) przedstawia ogólną wizję ram, natomiast 16 standardów i 75 komponentów pozwala na praktyczne zastosowanie tej wizji we wszystkich aspektach ECCE. Standardy dotyczą: praw dziecka, otoczenia, rodziców i rodziny, konsultacji, interakcji, zabawy, planowania i ewaluacji, programu, zdrowia i samopoczucia, organizacji, praktyk, komunikacji, zmian, tożsamości i przynależności, ustawodawstwa i regulacji, zaangażowania społecznego (*Siolta – the National Quality Framework for Early Childhood Education*, Dublin, 2017).

Założenia programowe systemu edukacji i opieki małego dziecka w Irlandii obejmują dwa wymienione wyżej dokumenty: *Aistear – the Early Childhood Curriculum Framework* oraz *Siolta – the National Quality Framework for Early Childhood Education*. Dokumenty są spójne z najważniejszymi aktami prawa irlandzkiego dotyczącymi bezpośrednio dzieci i ich sytuacji (np. *Child Care Act* i innymi (*Child and Family Agency Act 2013*, *Child Care Act 1991*, *Child Care Acts 1991–2022*, *Childcare Support Act 2018*, *Children First Act 2015*)).

Kiedy już opracowano i przygotowano wszelkie prawne i programowe założenia państwowego modelu wczesnej opieki i edukacji małego dziecka, przyszedł czas na jego wdrożenie (w obrębie już funkcjonującego od lat modelu) i finansowanie.

National Voluntary Childcare Collaborative porównało i przeanalizowało działalność ośmiu niepaństwowych stowarzyszeń (związanych z edukacją i opieką nad małym dzieckiem w Irlandii) między innymi: St. Nicholas Montessori Society of Ireland, froebelowski Irish Steiner Kindergarten Association. Barnardos, Children in Hospital Ireland, Stowarzyszenie Opiekunek Domowych, Irish Preschool Play Association (IPPA).

Na skutek analiz, wniosków i zaleceń rząd irlandzki w roku 2009 ogłosił free-preschool year (bezpłatny rok edukacji i opieki przedszkolnej), który wszedł

w życie z dniem 1 stycznia 2010 roku jako *ECCE Scheme* (Early Childhood Care and Education Scheme). Oznacza to, że zaledwie 15 lat temu zapoczątkowano w Irlandii dostęp do bezpłatnej wczesnej edukacji i opieki nad małym dzieckiem finansowany przez państwo. *ECCE Scheme* obejmuje 3 godziny dziennie przez 5 dni w tygodniu w trakcie dziennego pobytu dziecka w placówce. Może to być jedyna forma edukacji przed rozpoczęciem formalnej nauki w szkole (czyli tylko 3 godziny dziennie) lub stanowić część całodziennego pobytu dziecka w placówce wczesnej opieki i edukacji, zgodnie z wolą i decyzją rodziców oraz dostępnymi miejscami oferowanymi przez sektor. Dodać należy, że koszty edukacji i opieki nad małym dzieckiem w Irlandii są jednymi z najwyższych w Europie (RTE) i jednym z głównych powodów, dla których państwo podjęło decyzję o wdrożeniu rządowych dopłat. Średnio irlandzkie gospodarstwo domowe oddaje 20% swoich rocznych przychodów na pokrycie opieki i wychowania dziecka w placówce (RTE).

W czerwcu 2011 roku przy rządzie został utworzony Department of Children and Youth Affairs (departament dzieci i do spraw młodzieży), a pierwszym ministrem do spraw dzieci (Minister of State for Children) był Austin Currie. Został on powołany na urząd ministerialny już w grudniu 1994 roku, choć nie było wówczas jeszcze ministerstwa. Urząd ten funkcjonował przez wiele lat jako „przydzielony” do trzech innych ministerstw: *Health and Children* (zdrowia i dzieci), *Justice and Law Reform* (prawa i reform prawnych) oraz *Education and Skills* (edukacji i umiejętności). Minister był odpowiedzialny za sprawy dzieci (children’s affairs) we wszystkich trzech ministerstwach. W roku 1997 nazwa Ministerstwo Zdrowia (Department of Health) zastąpiona została przez Ministerstwo Zdrowia i Dzieci (Department of Health and Children). Było to konieczne ze względu na potrzeby legislacyjne w tworzeniu podstaw prawnych przy wdrażaniu rządowego i państwowego systemu opieki i edukacji małego dziecka. Biuro Ministra Dzieci (Minister of Children) zostało utworzone w grudniu 2005 roku na potrzeby spotkań gabinetowych, w których mógł wtedy uczestniczyć Minister Dzieci. Utworzone w roku 2011 odrębne Ministerstwo poświęcone sprawom dzieci – Department of Children and Youth Affairs – zmieniło nazwę w roku 2020 na Department of Children, Equality, Disability, Integration and Youth (Early Childhood Ireland), a w roku 2025 na Department of Children, Disability and Equality.

Obecnie finansowanie programu *ECCE Scheme* odbywa się za pomocą National Childcare Scheme (NCS) (National Childcare Scheme (NCS), aby pomóc rodzinom w udźwignięciu kosztów opieki nad dzieckiem (Education in Ireland). Rząd wypłaca pieniądze za edukację i opiekę dziecka w ramach programu ECCE bezpośrednio placówkom, nie rodzicom. Drugim ważnym powodem wprowadzenia programu ECCE przez rząd irlandzki było zadanie opóźnienia rozpoczynania edukacji dziecka w szkole i tym samym dłuższe pozostawanie poza sformalizowaną edukacją w placówce edukacji i opieki nad małym dzieckiem lub w ramach innych form sprawowanej opieki.

Bezpłatny wymiar edukacji i opieki przedszkolnej w Republice Irlandii wynosi obecnie 3 godziny dziennie, 5 dni w tygodniu, przez 38 tygodni w roku, przez 2 lata (rozszerzenie programu z jednego roku na dwa lata). Każda kolejna godzina w placówce po 3 godzinach może być dodatkowo płatna przez rodziców (jeśli placówka oferuje taką możliwość). Placówki wczesnej edukacji i opieki nad dzieckiem uczestniczące w rządowym programie ECCE zobowiązane są do implementacji obowiązujących ram nauczania Aistear (*Aistear, the Early Childhood Education and Care*, 2009) oraz standardów *Siolta* (*Siolta – The National Quality Framework for Early Childhood Education*). Dokumenty podlegają ciągłej aktualizacji.

Obecnie dziecko musi mieć ukończone 2 lata i 8 miesięcy i nie może mieć więcej niż 5 lat i 6 miesięcy, aby móc uczestniczyć w programie ECCE (Department of Children, Equality, Disability, Integration and Youth, *Rules for ECCE Programme*, Version 2, October 2023, valid for the 2023/2024 Programme Year).

Irlandzki system wczesnej opieki i edukacji nad małym dzieckiem jest bardzo specyficzny. Opiera się na rządowym finansowaniu prywatnych przedszkoli i innych form opieki i edukacji, które ukonstytuowały się na przestrzeni lat wobec narastających potrzeb i w obrębie historycznych i społecznych uwarunkowań w Irlandii, także wobec braku zaangażowania państwa w tworzenie tego typu placówek.

W roku 2024 w Irlandii funkcjonowało 4600 placówek opieki i edukacji małego dziecka (tzw. „childcare settings”), pod opieką których znajdowało się ponad 200 000 dzieci (*Childhood Services Ireland*).

WCZESNA OPIEKA I EDUKACJA DZIECKA W REPUBLICIE IRLANDII¹¹

Edukacja przedszkolna (preschool education) współcześnie wyrażana jest w Irlandii skrótem ECCE od *Early Childhood Care and Education* (opieka i edukacja w okresie wczesnego dzieciństwa¹²) i dotyczy dzieci od momentu narodzin do lat 6, kiedy rozpoczynają one formalną i obowiązkową edukację w szkole podstawowej.

ECCE przyjmuje wiele różnych – ukształtowanych historycznie i społecznie – form, występujących obok siebie w wymiarze paralelnym, które wymienia Francis Douglas (Douglas, 2018):

¹¹ Wielość form opieki i edukacji małego dziecka w Republice Irlandii dostarcza trudności z zamknięciem w jedną klamrę terminologiczną tej części artykułu. Obszernej terminologii dotyczącej europejskich systemów edukacyjnych dostarcza strona The structure of the European education systems, <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/data-and-visuals/european-education-structures> (dostęp: 01.09.2025). Celem ukazania polskiemu czytelnikowi, czego będzie dotyczyć ta część artykułu, w tym miejscu autorka stosuje opis „współczesna edukacja przedszkolna w Irlandii” oraz „wczesna opieka i edukacja dziecka”.

¹² Tłumaczenie autorki.

1. *Creches* lub *Day Care Nurseries* (tak zwany *child-minding service*) placówki opiekujące się bardzo małymi dziećmi (odpowiednik polskiego żłobka) lub też starszymi dziećmi (na przykład tzw. *afterschool* – A.K.¹³), których rodzice pracują lub dla samotnych rodziców.
2. *Preschool playgroups* – grupy zabawowe liczące od 6 do 20 dzieci, które spotykają się regularnie od 2 do 5 razy w tygodniu, aby wspólnie bawić się przez dwie do trzech godzin. Rolą dorosłych w grupie zabawowej jest zapewnienie środowiska bogatego w możliwości, tak aby dzieci mogły uczyć się poprzez działanie. Dorośli muszą pozostać dyskretnie w tle, ale „być pod ręką”, aby odpowiadać na pytania, zachęcać do dyskusji i zapewniać dodatkowy komentarz lub przedmiot, który pobudzi dziecko do ponownych poszukiwań. Celem jest zapewnienie możliwości samodzielnego uczenia się. Oprócz tego grupy zabawowe mają wymiar wspólnotowy, który charakteryzuje się aktywnym zaangażowaniem rodziców i poszerzaniem życia rodzinnego. Zachęca ludzi, aby pomagali sobie i swoim sąsiadom, przyłączając się do ruchu grup zabawowych.
3. *Na Naonrai* – przybierają formy *playgroup* lub *nursery school*, ale świadczą usługi w języku irlandzkim jako *immersion education*/edukacja zanurzenia, czy też bilingual / dwujęzyczną edukację irlandzko-angielską.
4. *Nursery schools* – prywatne, płatne placówki, które oprócz działalności opartej na grupie zabawowej (*playgroup*) podążają wybranym systemem wychowania i opieki; głównie są to placówki montessoriańskie (Douglas, 2018, s. 2), ale też np. froebrowskie.
5. *Childminders* lub też *Baby Minders*, *Domestic Help* i *Au Pair* (chodzi o kobiety oferujące opiekę nad dzieckiem/dziećmi swoich krewnych lub/i sąsiadów we własnym domu).
6. Wydzielone w ramach *National Schools* (państwowych szkołach podstawowych) klasy *Junior* i *Senior Infants Class* (odpowiednik polskiej zerówki / klasy „O”).

Wyszczególnione formy/modele funkcjonowania wczesnej edukacji i opieki są bogate oraz wielopostaciowe. Realizują założenia między innymi myśli pedagogicznej Friedricha Froebela, Marii Montessori, Rudolfa Steinera czy innych wypracowanych modeli (jak *High Scope*) (Mhathuna, Taylor, 2012, s. 83–193).

Na wielość form funkcjonujących paralelnie i liczbę placówek przekłada się liczba dzieci w Republice Irlandii. Szacuje się, że w 2023 roku w Irlandii żyło 1 225 738 dzieci (z tego 88 630 dzieci *foreign nationality*, czyli dzieci obcokrajowców). Dzieci w Irlandii stanowiły zatem 23,2% ogółu populacji tego

¹³ *Afterschool* w Irlandii oferują opiekę (odpłatną) nad dzieckiem w godzinach przed rozpoczęciem zajęć lekcyjnych w szkole przez dziecko z zaprowadzeniem/odwiezieniem dziecka do placówki edukacyjnej i odbiorem z niej po zakończeniu zajęć lekcyjnych, zapewnieniem posiłków i pomocą w odrabianiu lekcji po szkole do momentu odbioru przez rodzica.

kraju. W roku 2022 Irlandia miała najwyższy szacowany odsetek dzieci w Unii Europejskiej (23,6%). W tym samym roku EU-27 średnia wynosiła 18,1% (*State of the Nation's Children, Sociodemographics*, 2024, s. 6).

PRAKTYKA EDUKACYJNA W PRZEDSZKOLU IRLANDZKIM – HISTORIA MAŁEJ ANI¹⁴

Na uwagę zasługuje istotny element postrzegania wczesnej praktyki edukacyjnej w przedszkolu irlandzkim, a mianowicie nie jest ona traktowana jako „przygotowanie” i stan „przed” (przed szkołą). Okres wczesnego dzieciństwa uznawany jest w praktyce pedagogicznej w Republice Irlandii jako wartość sama w sobie i mająca pozostawić po sobie ślad. W tym celu edukatorzy prowadzą indywidualne dla każdego dziecka dzienniki „Learning Journal”. Edukator pracujący w irlandzkiej placówce wczesnej edukacji i opieki nad dzieckiem gromadzi zapiski podróży (Aistear) – swoiste dowody rozwoju dziecka. „Learning Journal” to rejestr historii opowiedzianych poprzez prace plastyczne i inne wytwory dziecka (dołączone np. w postaci fotografii, transkrypcji rozmów, anegdot, historii edukacyjnych) (*Our Learning Journal*), osiągnięć i wskazania zainteresowań dziecka, które są też odzwierciedleniem zrealizowanego programu Aistear. Ukazuje osobowość, charakter/temperament, emocje, kształtowanie się procesów poznawczych i zainteresowań dziecka na drodze rozwoju. To swoista kronika zdobytych doświadczeń przez dziecko. Zadaniem edukatora jest zobaczyć, próbować zrozumieć i udokumentować te doświadczenia (*Our Learning Journal*).

Edukatorzy zwykle opracowują dla swojej grupy wychowanków program roczny wg podziału na miesiące, tygodnie i dni, przy czym nie jest to sztywny plan, tzn. że ewoluuje on z biegiem czasu prowadzenia grupy przedszkolnej. Niekiedy zaplanowane tematy realizuje się w krótszym, a czasem dłuższym czasie – obserwując dzieci i ich aktualne zainteresowania, ulega on także zmianom tematycznym. Opracowane roczne tematy są hasłami (np. dinozaury, kosmos, Boże Narodzenie), natomiast dobór szczegółowych treści, metod, technik edukacyjnych odbywa się bezpośrednio przed przystąpieniem do realizacji. Edukator dokonuje wyboru najbardziej odpowiednich metod w zależności od wieku dzieci, preferencji, zasobów itp. Konstruowany program każdorazowo opiera się na założeniach *Aister* i w oparciu o standardy *Siolta*. Jego realizacja jest udokumentowana wg schematu: co zostało zaplanowane i dlaczego właśnie ten temat wybrano, jak to zostało zrealizowane i czego dzieci się nauczyły, jakie doświadczenia zebrały. Ważne też, aby tak udokumentowany proces realizacji założeń programowych był przynajmniej w części spójny z kronikami dzieci („Learning Journal”).

Przykład zastosowania założeń programowych w indywidualnej sytuacji edukacyjnej i życiowej dziecka w placówce dziennej opieki i edukacji w Irlandii

¹⁴ Imię zostało zmienione przez badaczkę. W oparciu o metodę studium indywidualnego przypadku.

można przedstawić na przykładzie wprowadzenia tematyki obuwia do planu tygodniowych zajęć. Wyniknęła ona z historii 3-letniej Ani – dziewczynki, która została odizolowana przez grupę¹⁵.

Mama dziewczynki pochodziła z Polski, tata był Irlandczykiem. Ta bardzo troskliwa i kochająca się rodzina cieszyła się, że dziecko rozpoczęło przygodę w przedszkolu. Ania – dziewczynka uśmiechnięta, otwarta, posługująca się językiem polskim i angielskim (na poziomie dziecka 3-letniego) – szybko nawiązała relacje z rówieśnikami. Jednak po pewnym czasie dziewczynka straciła chęć na chodzenie do przedszkola, zamknęła się w sobie, co zaobserwowali edukatorzy w placówce oraz rodzice w domu. Na skutek dziennej obserwacji wolnej, czyli nieopartej na żadnych szablonach, technikach obserwacji tylko poświęceniu uwagi – *pay attention*, edukatorka odkryła, dlaczego tak się stało.

Mama Ani po przyprowadzeniu córki do przedszkola zmieniała jej obuwie na kapcie, dla wygody, higieny oraz z przyzwyczajenia wyniesionego z polskiego kręgu kulturowego, codziennego życia rodziny. Pozostałe dzieci/dziewczynki, z którymi bawiła się dotąd Ania, przychodziły i zostawały w placówce w tym samym obuwiu, tzw. *fancy shoes* – ładnych, eleganckich, bucikach z kokardkami. Różnice w noszonym obuwiu oddaliły od siebie dzieci, stały się powodem niezrozumienia i w konsekwencji separacji.

Obserwacja indywidualna sytuacji dziecka na tle grupy społecznej / grupy przedszkolnej pozwoliła edukatorce zidentyfikować problem, jego źródło oraz wykorzystać zebrane dane do stworzenia *emergent curriculum*¹⁶ (*Aistear, the Early Childhood Curriculum Framework, NCCA – National Council for Curriculum and Assessment, Dublin, 2009*). Zgodnie z założeniami *Aistear* i w odpowiedzi na opracowanie planu edukacyjnego przez edukatorkę temat obuwia został uwzględniony w obrębie pięciu obszarów edukacji: społecznej, emocjonalnej, matematycznej, językowej oraz plastycznej/artystycznej i włączony do tematu tygodniowego dla całej grupy przedszkolnej. Zaplanowane aktywności obejmowały zabawę z nauką sznurowania butów (ćwiczenia dnia codziennego, motoryka mała usprawniająca ręce, palce) (*Aim 2.3 Well-being Aistear, Aistear, the Early Childhood Curriculum Framework, NCCA – National Council for Curriculum and Assessment, Dublin, 2009*), zabawy matematyczne dotyczące rozmiarów butów, wprowadzenie i utrwalanie pojęcia pary. Uwzględniono też edukację poznawczą z zaakcentowaniem montessoriańskiej edukacji w obszarze kultury (*Aistear, aim/cel 2.6; Identity and belonging/tożsamość i przynależność, Aistear, the Early*

¹⁵ Na podstawie implementacji założeń *Aistear* i *Siolta* w placówce dziennej opieki i edukacji w Dublinie (Dublin 3, Republika Irlandii, 03.05.2016–10.05.2016) udostępnionych autorce artykułu.

¹⁶ W dosłownym tłumaczeniu „nowy program nauczania” dotyczy wykorzystania sytuacji z życia dziecka, bieżącego zainteresowania jako podstawy do stworzenia sytuacji edukacyjnej, w myśl zasad, że to, czym się interesujemy, co jest dla nas ważne, uczy nas najbardziej. Chodzi o praktykę wyłaniającą się z podstawy i dostosowaną do ucznia, grupy uczniów, odpowiadającą na jego/ich potrzeby czy zaistniały, nawet szeroko rozumiany, problem. Chodzi więc o indywidualizację kształcenia.

Childhood Curriculum Framework, NCCA – National Council for Curriculum and Assessment, Dublin, 2009), rozmawiając o zwyczajach noszenia obuwia na świecie, a poprzez zabawę w sklep i odgrywanie ról następował rozwój społeczny oraz językowy (Aistear, aim/cel 3.3; Identity and belonging/tożsamość i przynależność). W obrębie aktywności plastycznej edukatorka zaplanowała odciskanie śladów butów, stopy w gipsie (Aistear, aim/cel 4.3 communicating/komunikowanie, *Aistear, the Early Childhood Curriculum Framework*, NCCA – National Council for Curriculum and Assessment, Dublin, 2009) oraz aktywność plastyczną polegającą na narysowaniu swoich wymarzonych butów (Aistear, aim/cel 4.3 Communicating/komunikowanie, *Aistear, the Early Childhood Curriculum Framework*, NCCA – National Council for Curriculum and Assessment, Dublin, 2009).

Została także zorganizowana wycieczka piesza do sklepu z obuwem (Exploring and thinking/odkrywanie i myślenie *Aistear, the Early Childhood Curriculum Framework*, NCCA – National Council for Curriculum and Assessment, Dublin, 2009), a w obrębie aktywności językowej (Aim 3.2; Communicating, *Aistear, the Early Childhood Curriculum Framework*, NCCA – National Council for Curriculum and Assessment, Dublin, 2009) czytanie i słuchanie opowiadań oraz bajek o tematyce butów (*Kot w butach*, *Kopciuszek*) oraz rozbudowywanie zakresu słownictwa związanego tematycznie (Aistear aim/cel 2.1, communicating/komunikacja, *Aistear, the Early Childhood Curriculum Framework*, NCCA – National Council for Curriculum and Assessment, Dublin, 2009). W ramach zajęć ruchowych edukatorka przygotowała wspólną zabawę taneczną (Aistear; aim/cel 1.2. Identity and belonging/tożsamość i przynależność, *Aistear, the Early Childhood Curriculum Framework*, NCCA – National Council for Curriculum and Assessment, Dublin, 2009).

W oparciu o temat główny (zagadnienie edukacyjne dotyczące obuwia) nakreślono zatem cały plan oddziaływań edukacyjnych. Dzięki przeniesieniu doświadczeń jednego dziecka na grunt wspólnej edukacji nastąpiło zrozumienie i akceptacja, poczucie szeroko rozumianego komfortu psychicznego dzieci. Ważna rola edukatorki dotyczyła też wypracowania skutecznej komunikacji z rodzicami dziecka i wspólny plan na rozwiązanie problemu (tym samym wdrażanie standardów *Siolta*) Po rozmowach dziewczynka zgodnie ze swoją wolą nosiła w przedszkolu takie obuwie, jakie w danym dniu chciała nosić. Po zakończeniu realizacji zagadnienia edukacyjnego nastąpiło udokumentowanie tego procesu w obrębie „Learning Journal” dziecka oraz realizacja założeń *Aistear* i standardów *Siolta* dla całej grupy. Tak zarysowana praktyka edukacyjna jest rzeczywistym przełożeniem założeń programowych i zastosowaniem ich w praktyce, stanowiąc świadomie konstruowany przez edukatora proces edukacyjny i kształtując indywidualną historię doświadczeń dziecka. *Learning Journal* w postaci kroniki (czasem też w postaci elektronicznej) w momencie opuszczania przez dziecko placówki zostaje mu przekazany – to jego własna historia.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Zaprezentowana w artykule problematyka ukazująca początki oraz dynamikę rozwoju edukacji przedszkolnej w Irlandii uświadamia, jak ogromne zmiany nastąpiły w podejściu do dziecka w ramach opieki instytucjonalnej. Niezwykłość tego etapu edukacji w Irlandii polegała głównie na tym, że historia zmian jest stosunkowo krótka, a ogrom niezwykle i zaskakujący.

Irlandzki system edukacji przedszkolnej głęboko akcentuje konieczność zapewnienia dziecku dobrego samopoczucia, wskazuje, czym ono jest i jak się przekłada na życie codzienne podopiecznego, procesy poznawcze i w jakim stopniu wpływa na szeroko rozumiany rozwój dziecka oraz jego wartościowanie siebie w społeczności. Kładzie ogromny nacisk na potrzeby indywidualnej obserwacji dziecka – ciągłego przyglądania się i analizowania tego, co się dzieje w grupie. Wskazuje potrzebę skutecznej komunikacji z rodziną i odniesienie wszystkich aspektów do tego, o czym mówił Urie Bronfenbrenner (Bronfenbrenner, 1994) – jak wszystkie elementy oddziałują na dziecko, jak jest ono uwikłane w całą machinę bliższego i dalszego otoczenia oraz jak bardzo ważne jest wspólne wypracowanie dla dobra dziecka współpracy pomiędzy placówką i środowiskiem domowym.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

21 Census of Population 2022 – Summary Results, Migration and Diversity, <https://www.cso.ie/en/releasesandpublications/ep/p-cpsr/censusofpopulation-2022-summaryresults/migrationanddiversity/> (dostęp: 10.05.2024).

About us, *Early Childhood Ireland*, [http://About – Early Childhood Ireland](http://About-Early-Childhood-Ireland) (dostęp: 15.05.2024).

Aistear, the Early Childhood Education and Care, NCCA – National Council for Curriculum and Assessment, Dublin, 2009.

Bronfenbrenner U. (1994), *Ecological models of human development*. In *International Encyclopedia of Education*, Vol. 3, 2nd Ed. Oxford: Elsevier. Reprinted in: Gauvain,

Child and Family Agency Act 2013, [http:// Children and Family Relationships Act 2015](http://Children-and-Family-Relationships-Act-2015) (dostęp: 20.12.2024).

Child Care Act 1991, Child Care Acts 1991–2022, Childcare Support Act 2018, Childhood Services Ireland, <http://ibec.ie> (dostęp: 10.05.2024).

Child Care Act 1991, [http://Child Care Act, 1991 \(irishstatutebook.ie\)](http://Child-Care-Act-1991-irishstatutebook.ie) (dostęp: 12.05.2024).

Children Firs Act 2015, <https://www.irishstatutebook.ie/eli/2024/act/19/enacted/en/html> (dostęp: 22.10.2024).

Constitution of Ireland, 1st of July 1937, [http://Irish Statute Book](http://Irish-Statute-Book) (dostęp: 9.05.2024).

Constitution of Ireland, Government Publication Office, Dublin.

Douglass F. (2018), *The history of the Irish Pre-school Playgroups Association*, Published on-line with permission from the author by OMEP Ireland, s. 6, www.omepireland.ie, <http://History-of-the-IPPA.pdf> (dostęp: 18.08.2024).

Dublin Steiner School, <https://www.dublinsteiner.com/our-school/our-story>, także, <https://www.buildingsofireland.ie/buildings-search/building/50080590/saoirse-waldorf-school-91-92-meath-street-dublin-8-dublin> (dostęp: 20.12.2024).

Early Childhood Care and Education programme (ECCE), <https://www.citizensinformation.ie/en/education/pre-school-education-and-childcare/early-childhood-care-and-education-scheme/> (dostęp: 29.09.2025).

Early Childhood Ireland, National Council for Curriculum and Assessment, <https://curriculumonline.ie/early-childhood/> (dostęp: 10.05.2024).

Early Childhood Ireland, *Department of Children, Equality, Disability, Integration and Youth*, http://Explainers_DCEDIY.pdf (dostęp: 20.12.2024).

Early Childhood Ireland. *Department of Children, Equality, Disability, Integration and Youth*, Milne K., *Irish Charter Schools*, Church of Ireland Board of Education, *The Irish Journal of Education*, 1974, VIII, 1 pp3 29, Educational Research Centre, <https://www.erc.ie/documents/vol08chp1.pdf> (dostęp: 10.12.2024).

M&B Cole, m (Eds), *Reading of the development of children*, 2nd Ed (1993, pp. 37–430), NY. Freeman, <https://www.ncj.nl/wp-content/uploads/media-im-port/docs/6a45c1a4-82ad-4f69-957e-1c76966678e2.pdf>, (dostęp: 09.12.2024).

National Childcare Scheme (NCS), Education in Ireland, Citizens Information, [http:// Overview of the Irish education system](http://Overview of the Irish education system) (dostęp: 23.10.2024).

RTE News, <http://How childcare costs stack up across Ireland, and Europe> (dostęp: 23.10.2024).

Rules for ECCE Programme, Version 2, October 2023, valid for the 2023/2024 Programme Year, Ireland, Department of Children, Equality, Disability, Integration and Youth.

Rutland Street Project, <https://rutlandstreetproject.ie/> (dostęp: 07.05.2024).

Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, *Konwencja o prawach dziecka*, <http://Konwencja o prawach dziecka -Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej – Portal Gov.pl>, (dostęp: 22.12.2024).

Siolta – The National Quality Framework for Early Childhood Education, <http://Siolta.ie> (dostęp: 22.10.2024).

Siolta – the National Quality Framework for Early Childhood Education, Department of Educations and Skills, Republic of Ireland, Government Publications, Dublin, 2017.

St. Brigid's Day Nuresery, <http://Home – St. Brigid's Day Nursery> (dostęp: 20.12.2024).

St. Nicholas Montessori Society of Ireland, 4th Anniversary edition, Spring 2010, Founded by the Irish Government under the National Development plan 2007–2010.

State of the Nation's Children, Key Findings, Data + Analytics, Department of Children, Equality, Disability, Integration, and Youth <https://www.universityofgalway.ie/media/healthpromotionresearchcentre/hbscdocs/nationalreports/2024-SONC.pdf> (dostęp: 30.05.2025).

State of the Nation's Children, Sociodemographics 1, Data Plus Analytics, Minister for Children, Equality, Disability, Integration, and Youth, Dublin, 2024.

The structure of European education system, <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/data-and-visuals/european-education-structures>, (dostęp: 1.09.2025).

Opracowania:

Kot S. (1996), *Historia wychowania*, tom I–II, Warszawa: Wydawnictwo Żak.

Lyons T. (2003), *The educational work of Richard Lovell Edgeworth. Irish Educator and Inventor, 1744–1817*, „Volume 9 of Irish Studies, Issue 83 of Mellen Studies in Education Studies”, Edwin Mellen Press, The University of Virginia.

Łobocki M. (2000), *Metody i techniki badań pedagogicznych*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

McWilliams D. (2007), *The generation game*, Dublin: Gill Books.

Mhathuna M.M., Taylor M. (2012), *Early Childhood Education & Care. An introduction for Students in Ireland*, Dublin: Gill&MacMillan.

Moody T.W., Martin F.X. (2001), *The course of Irish History*, Blackroc: The Mercier Press Ltd.

O'Connor M. (2010), *The development of Infant Education in Ireland 1838–1948*, „Rethinking Education, Volume 4”, Epochs and Eras, Peter Lang, New York.

Pilch T. (1995), *Zasady badań pedagogicznych*, Warszawa: Wydawnictwo Żak.

Preschool education and care in Ireland, a historical and modern perspective **Summary**

Aim: The main purpose of the article was to get to know and show what early care and education looks like in the Republic of Ireland – through a historical perspective and its contemporary translation.

Methods: The researcher employed the technique of document research and a document analysis. The basis for the article consisted of Irish government documents and statistical data provided by the Irish Central Statistics Office/An Phríomh-Oifig Staidrimh (archive analysis). Additionally, the work utilized subject literature, mainly in English. Moreover, it drew on the author's over 10 years of pedagogical experience, as she worked from 2012 to 2023 in an early childhood education and care setting in Dublin; participatory observation

collected during professional work with children and the method of individual case study. This experience sparked the need for scientific research in the field of early childhood care and education (ECCE), as well as the desire to further expand knowledge on the factors shaping the contemporary dimension of the first level of education.

Results: As a result of the research, an explanation emerges of how the currently shaped Irish early childhood care and education system developed over the years. Early childhood care and education in the Republic of Ireland is the result of historical conditions and the social, economic and political situation that prevailed in the past.

Conclusions: Preschool education in the Republic of Ireland has a relatively short history, if we consider the year 2010 as the time when the Irish state began to fund it for the first time. A unique feature of preschool education in Ireland is the allocation of state budget funds to private entities, which make up the vast majority of institutions, while state-run institutions play only a minor role, and new ones are not being established. The Irish model of education and care, along with the curriculum, and educational and care standards, consider the first stage of human development as a journey. Child individualism and uniqueness are strongly emphasized. This was also the case in the past, when Irish pioneers (Lady Powerscourt, Eleonore Heerwart, John Synge) indicated such a need. The article, by means of chronological and factual references, presents contemporary preschool education in the Republic of Ireland to Polish readers. The research has confirmed that only through an analysis of the past one can understand the contemporary model of early education and childcare in Ireland. The article has achieved the assumed objective.

Keywords: preschool education, early childhood care and education (ECCE), system of education in Ireland, history of the Republic of Ireland, Irish preschool curriculum.

LESZEK ZASZTOWT
ORCID: 0000-0001-7062-3180
Instytut Historii Nauki PAN

PROFESOR JÓZEF MIĄSO (10 LUTEGO 1930 – 11 KWIETNIA 2025)

Odszedł od nas Profesor. Odszedł w słusznym wieku 95 lat. Mimo że całe swoje zawodowe życie związany był z Warszawą, gdzie niewątpliwie wspiął się na szczyty kariery akademickiej i administracyjnej, tak naprawdę najsilniejsze więzi łączyły Go z rodzinnymi stronami. Z Witkowicami, w których się urodził i skąd pochodzi Jego rodzina, i z Ropczycami w których ukończył gimnazjum (1944–1950). Ogólnie – jak mawiają historycy – był „Galicjuszem” czy też Galicjaninem, Jednak od strony zawodowej interesowała Go przede wszystkim imperialna Rosja i zabór rosyjski, Galicja i zabór austriacki pozostawały na drugim planie. I tak to nawet poprzez Jego naukowe zainteresowania uwidacznia się szczególna dwoistość osobistych losów i osobowości Mistrza. Takim był na pewno dla mnie, a sądzę, że także dla wielu innych.

Wykształcił wiele uczennic i wielu uczniów. Wśród tej gromadki znalazłem się, w dużym stopniu dzięki przypadkowi, także ja. Jak sądzę, przez pewną część Jego życia pełniłem w tym przypadku rolę syna, którego nie posiadał. Były to trudne relacje. Ich najbardziej widoczną cechą była owa „dwoistość”. W niektórych momentach były one wspaniałe, w innych przykre. Jednak na pewno nigdy nie były to relacje obojętne. Profesor miał trudny charakter. Zawsze jednak – jak sądzę – o jego nastrojach decydowały przede wszystkim sprawy zawodowe, naukowe i warsztatowe, kłopoty administracyjne, bardzo rzadko sprawy osobiste. W okresie, w którym pracowałem pod Jego opieką, prawie nigdy nie opowiadał o życiu prywatnym, o swoich rodzinnych stronach i najbliższej rodzinie. Starał się utrzymywać dystans. Być może inni mieli pod

tym względem więcej szczęścia. Na pewno takimi osobami byli między innymi późniejsi profesorowie: Kalina Bartnicka, Irena Szybiak, Karol Poznański, czy – chyba najbliższy Mu krajan – Stanisław Litak, wówczas profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Na tym uniwersytecie Profesor rozpoczął swoją edukację, aby potem przenieść się na Uniwersytet Warszawski.

Profesor miał też swych własnych faworytów, osoby, które darzył szczególnym szacunkiem. W okresie studiów na Uniwersytecie takim osobami byli Stanisław Herbst, Rafał Gerber i Henryk Jabłoński. Do tego grona później należeli profesorowie Łukasz Kurdybacha, Bogdan Suchodolski i Ryszard Wroczyński, choć cenił także innych, jak choćby jednego z twórców powojennej warszawskiej szkoły historycznej – Aleksandra Gieysztora. Utrzymywał wówczas bliskie relacje m.in. z Jerzym Maternickim, Jerzym Myślińskim i Andrzejem Bartnickim. Ta ostatnia wieloletnia znajomość zaowocowała, gdy przeszedł na emeryturę w Polskiej Akademii Nauk (w 2000 roku), rozpoczęciem współpracy z Akademią Humanistyczną imienia Aleksandra Gieysztora, w której przepracował ostatnie lata swego życia i z którą był mocno związany.

Niewątpliwie widoczne piętno na charakterze Profesora odcisnął jego mistrz Łukasz Kurdybacha, niepospolity historyk, ale też człowiek z trudnym charakterem. Był bodaj promotorem doktoratu Profesora, obronionego w 1959 roku w Pracowni Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk (Profesor, wówczas jeszcze jako student, pracował tam od 1953 r.). Magisterium na Uniwersytecie Warszawskim, napisane pod kierunkiem Henryka Jabłońskiego, obronił Profesor w 1955 r. Habilitację uzyskał w roku 1966, a profesurę w 1972 roku.

Te daty wiele mówią o pracowitości Profesora: magisterium w wieku 25 lat, doktorat w wieku 29 lat, habilitacja w wieku 36 lat. Profesura w wieku 42 lat. Dziś tak szybka kariera naukowa nie jest na ogół możliwa, przynajmniej w humanistyce.

Jego zasługi dla Wydziału I Nauk Humanistycznych i Społecznych Polskiej Akademii Nauk są również warte przypomnienia. Zatrudniony w PAN w 1953/55 roku, w latach 1968–1974 był kierownikiem Pracowni Dziejów Oświaty, zaś od 1974 roku został kierownikiem Zakładu Historii Nauki, Oświaty i Techniki, a od 1977 roku – dyrektorem Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki Polskiej Akademii Nauk (dzisiejszy Instytut Historii Nauki imienia Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów PAN). Wszystkie te placówki mieściły się w Pałacu Staszica w Warszawie, tzw. małym pałacu Akademii, w przeciwieństwie do tzw. dużego pałacu, którym był Pałac Kultury i Nauki. Władze Akademii mają tam swą siedzibę do dzisiaj.

Profesor Józef Miąso był głównym twórcą Instytutu Historii Nauki, zwanego obecnie często Instytutem Birkenmajerów. Imię to przyjęliśmy, także za jego sugestią, dla upamiętnienia, z jednej strony, profesora Aleksandra Birkenmajera, historyka nauki i kopernikologa, który przez lata był przewodniczącym Rady Naukowej wówczas jeszcze Zakładu Historii Nauki i Techniki. Z drugiej – dla upamiętnienia

rodziny Birkenmajerów, a szczególnie profesora Ludwika Birkenmajera (ojca Aleksandra), który ów zasłużony dla nauki polskiej ród rozpoczął.

Nie sposób nie wspomnieć o mocnej pozycji Profesora w okresie tzw. Polski Ludowej. Dzięki Jego pozycji politycznej powstał nie tylko Instytut Historii Nauki, ale także udało się instytutowi przetrwać burzliwe dzieje tego okresu. W czasie stanu wojennego Profesor, szczęśliwie dla niego, znajdował się na stypendium w Wielkiej Brytanii. Dzięki czemu ominęły Go bezpośrednio tragiczne wypadki po strajku w Pałacu Staszica w dniach 15–16 grudnia 1981 r. Na szczęście nikt wówczas nie zginął.

Po powrocie do kraju Profesor zachował się – w mojej opinii – wzorowo. Przede wszystkim, jako dyrektor Instytutu, zainteresował się i starał zapewnić opiekę rodzinom internowanych pracowników. Dotyczyło to m.in. rodziny profesora Stefana Amsterdamskiego, który zresztą do końca zachował dobrą pamięć o Profesorze, choć pochodzili z innych stron sceny politycznej.

Po zmianach ustrojowych w Polsce w 1989 roku Profesor stopniowo wycofywał się z życia politycznego i ograniczał – przynajmniej początkowo – swoją działalność administracyjną i naukową. Zrezygnował również z kandydowania na stanowisko dyrektora Instytutu. Wszystko to uległo zmianie po powstaniu późniejszej Akademii Humanistycznej imienia Aleksandra Gieysztora w Puławach. Profesor wraz z wieloma historykami znalazł się w gronie jej twórców. Pracował tam długo, w gruncie rzeczy aż do momentu, gdy z powodów zdrowotnych musiał tę aktywność ograniczyć, a następnie jej zaprzestać.

Profesor był historykiem. W dwudziestowiecznej polskiej historiografii zapisał się przede wszystkim jako historyk oświaty i wychowania. Pamiętajmy jednak, że był także znakomitym historykiem nauki i pedagogiem. Związany z Wydziałem Pedagogicznym Uniwersytetu Warszawskiego od końca lat 60., a od 1973 roku był profesorem Uniwersytetu Warszawskiego (do 1991 r.).

Specjalizował się, co można przeczytać w Wikipedii, w zakresie badań historii oświaty polskiej XIX i XX w., w tym w zagadnieniach historii szkolnictwa zawodowego, szkolnictwa polonijnego i dziejów uniwersytetów, a także biografiach wybitnych polskich filozofów i pedagogów.

Jego największym dziełem zbiorowym była dwutomowa *Historia wychowania. Wiek XX* (1980 i następne wydania), a najważniejszymi monografiami prace na temat szkolnictwa zawodowego, oświaty polonijnej, uniwersytetu dla wszystkich, a także biografie, m.in. Ludwika Krzywickiego.

Na koniec chciałbym przywołać najważniejszą w mojej opinii cechę charakteru Profesora. Był skromnym człowiekiem, który nie lubił oficjalnych spotkań i uroczystości. Wiem, że mimo tej niechęci musiał w wielu takich sytuacjach uczestniczyć. Gdy nie dokuczało mu zdrowie, potrafił być troskliwy i sympatyczny. Wraz z wiekiem te cechy charakteru jeszcze nasiliły się, mimo narastających problemów zdrowotnych. Natomiast szczerze Profesor bywała niestety dla wielu z nas dotkliwa. Niespecjalnie powstrzymywał się z krytyką naszych dokonań, choć – wydaje się – że nie sprawiało mu to przyjemności.

Odszedł człowiek, któremu osobiście wiele zawdzięczam, a, jak sadzę, w podobnej sytuacji jest wielu naszych kolegów, których nazwiska pozwolę sobie tu pominąć. Wielu z nich jest nie tylko profesorami, ale także znaczącymi politykami.

Żonie Profesora, pani profesor Teresie Zaniewskiej, a także najbliższej i dalszej rodzinie profesora składam wyrazy współczucia i kondolencje.

Wypadałoby powiedzieć *non omnis moriar*. Będziemy pamiętać...

JANINA KAMIŃSKA
ORCID: 0000-0002-4674-8669
Uniwersytet Warszawski

PROFESOR DR HAB. JÓZEF MIĄSO (1930–2025)

11 kwietnia 2025 r. zmarł w Warszawie wybitny uczony Profesor Józef Miąso. Pożegnanie i uroczystości żałobne odbyły się 14 maja 2025 roku w kościele p.w. Świętego Michała Archanioła w Ropczycach-Witkowicach – w rodzinnej miejscowości Profesora.

Józef Miąso był wybitnym naukowcem, historykiem wychowania, badaczem dziejów oświaty i nauki, pedagogiem, autorem licznych publikacji naukowych, związanych głównie z dziejami szkolnictwa polskiego w XIX i XX w., a także prac poświęconych oświacie polonijnej i historii wychowania w USA.

Józef Miąso ukończył studia historyczne najpierw na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, a potem kontynuował je na Uniwersytecie Warszawskim. Tu, pod kierunkiem profesorów Stanisława Herbsta, Rafała Gerbera i Henryka Jabłońskiego, pogłębiał wiedzę historyczną. Po studiach, od 1955 r., był zatrudniony w Pracowni Dziejów Oświaty Polskiej Akademii Nauk. W PAN obronił doktorat w 1959 r. i uzyskał habilitację w 1966 r. W 1973 r. otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego, a w 1990 r. – profesora zwyczajnego. Przez wiele lat (1977–1989) był też dyrektorem Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki. W PAN pracował do chwili przejścia na emeryturę w 2000 r.

W latach 1973–1991 pracował także na Wydziale Pedagogicznym Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie kierował Katedrą Historii Oświaty i Wychowania. Wykładał historię wychowania i prowadził seminaria magisterskie. Wypromował wielu magistrów i doktorów. Wchodził w skład licznych komisji wydziałowych. Podczas 30-lecia Wydziału Pedagogicznego wygłosił ważny referat o uniwersyteckiej tradycji kształcenia nauczycieli. Pokazał rodowód zawodu nauczycielskiego, zwracając uwagę między innymi na zasługi Akademii Krakowskiej oraz Komisji Edukacji Narodowej w kształceniu przyszłych nauczycieli.

Profesor Miąso dydaktyką uniwersytecką oraz kształceniem pedagogów i nauczycieli zajmował się także w szkolnictwie niepublicznym: Wyższej Szkole

Humanistyczno-Pedagogicznej w Łowiczu, a następnie w Wyższej Szkole Humanistycznej w Pułtusku / Akademii Humanistycznej im. A. Gieysztora w Pułtusku.

Prowadził liczne kwerendy w kraju i za granicą, wyjechał do USA jako stypendysta Fundacji Kościuszkowskiej. Reprezentował historyków wychowania na licznych międzynarodowych kongresach, m.in. w: Oksfordzie, Bukareszcie, Sèvres pod Paryżem, Jenie, Leuven. Był współzałożycielem międzynarodowej organizacji historyków edukacji The International Standing Conference for the History of Education (ISCHE). Wchodził także w skład Zarządu Głównego tej organizacji. Był też pomysłodawcą i współzałożycielem Towarzystwa Historii Edukacji oraz jego członkiem honorowym.

Był uczonym i dydaktykiem. W jego bogatym dorobku należy odnotować wiele ważnych prac, m.in.: *Uniwersytet dla wszystkich* (1960); *Ludwik Krzywicki* (1964); *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815–1915* (1966); *The History of the education of Polish immigrants in the United States* (New York, 1977), *Szkoły zawodowe w Polsce w latach 1918–1939: ich rozwój, organizacja i funkcje społeczne* (1988); *Wybrane prace z historii wychowania XIX–XX w.* (1997). Profesor przygotował także zbiór *Pism wybranych* (1976) Łukasza Kurdybachy. Wraz z zespołem historyków wychowania opracował również dwutomowy podręcznik *Historia wychowania wiek XX* (1980). Jego publikacje – erudycyjne i napisane potoczystym językiem – są do dziś ważnym punktem do badań nad dziejami oświaty, zwłaszcza XIX i XX wieku.

Pod kierunkiem Profesora Józefa Miąso rozprawy doktorskie przygotowali: Bożenna Michalik (1974), Wanda Garbowska (1975), Tadeusz Kamiński (1976), Henryk Smyczyński (1976), Jadwiga Sutyla (1978), Janina Chodakowska (1979), Joanna Płaza (1980), Hanna Markiewiczowa (1981), Leszek Zasztowt (1986), Joanna Schiller-Walicka (1995). Wielu z nich zostało profesorami, są nadal czynni zawodowo i realizują badania w zakresie historii wychowania i historii nauki.

* * *

Profesora Józefa Miąso poznałam ponad 40 lat temu, gdy rozpoczęłam studia na Wydziale Pedagogicznym Uniwersytetu Warszawskiego. Pan Profesor wykładał historię wychowania. Były to wykłady interesujące, często ubarwione anegdotą lub odniesieniem do własnych doświadczeń. Profesor włączał też sentencje lub krótkie frazy łacińskie. Zachęcał nas do czytania lektur, dzięki którym mogliśmy rozszerzać treści wykładów. Profesor był zawsze elegancki, zawsze w garniturze i pod krawatem.

Po studiach rozpoczęłam pracę asystentki w Katedrze Historii Oświaty i Wychowania, której szefem był właśnie Profesor Miąso. Choć nie byłam pod bezpośrednią opieką naukową Profesora, to zawsze czułam Jego pomocną dłoń. Pamiętam zebrania Katedry, podczas których uważnie słuchał naszych sprawozdań i wyznaczał nowe drogi. Dbął o rozwój naukowy zespołu, zachęcał

do pisania, publikowania oraz zdobywania stopni i awansów. Przekazał nam ważne wskazanie dotyczące dydaktyki. Otóż istotny był dla Niego przyjęty od lat kanon wykładów i ćwiczeń z historii wychowania, obejmujący zagadnienia od starożytności do czasów współczesnych, ale Profesor zachęcał, aby do treści wykładów i ćwiczeń włączać zagadnienia dotyczące naszych własnych badań. Dbał bowiem o to, aby przekazywaną wiedzę podbudować najnowszymi osiągnięciami. Zachęcał więc do ciągłego dokształcania się.

Praca pod okiem Profesora to były dla mnie dobre lata. Poznawałam wówczas uniwersytecką praktykę i uczyłam się warsztatu naukowego.

Profesor był wymagającym i życzliwym szefem, wnikliwym recenzentem udzielającym rad, a nie krytykującym, zawsze chętnie pomagał, wyjaśniał, sugerował możliwości badawcze i proponował nowe lektury. Był zawsze dobrze zorientowany w nowych publikacjach, o których mówił i które wnikliwie i refleksyjnie oceniał.

Profesor interesował się także życiem rodzinnym naszego zespołu. Świetnie pamiętał wydarzenia z mojego życia. Pytał o rodziców, męża i syna – wymieniał ich imiona. A trzeba przyznać, że pamięć miał doskonałą.

Dziękuję, Profesorze – będę pamiętała.

Requiescat in pace

AGNIESZKA GRĘDZIK
ORCID: 0009-0004-9979-0950
Towarzystwo Historii Edukacji

(DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.06)

LISTA POLSKICH NAUCZYCIELI Z ZIEM PÓŁNOCNO-WSCHODNICH II RZECZYPOSPOLITEJ¹, OFIAR REPRESJI NIEMIECKICH W LATACH 1941–1944 (CZ. IV)

Lista polskich nauczycieli z ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941–1944 (część IV) stanowi kontynuację badań nad problematyką tajnego nauczania i martyrologii nauczycielstwa polskiego na Ziemiach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej. Dotychczas opracowania pod tym samym tytułem zamieszczono na łamach „Przeglądu Historyczno-Oświatowego” w numerach: 3–4 w 2008 r., 1–2 w 2013 r. część II A, 1–2 w 2024 r. część II B oraz 3–4 w 2024 r. Poniższa lista jest niepełna. Z powodu ograniczeń redakcyjnych część materiału ikonograficznego została pominięta, jednak autorka ma nadzieję, że w przyszłości będzie on mógł zostać opublikowany w formie albumu, gdyż w pełni zasługuje na osobną prezentację.

305. HAJDUKIEWICZ (imię nieczytelne I. lub J.) – w latach 1927–1930 kierowniczka 4-klasowej Szkoły Ćwiczeń przy Państwowym Seminarium Nauczycielskim Żeńskim im. Emilii Plater w Wołkowysku w powiecie wołkowyskim w województwie białostockim. Pomimo intensywnych badań i poszukiwań źródłowych, losy wojenne tej nauczycielki pozostają nieznane. W toku prac badawczych autorka niniejszego opracowania nawiązała kontakt z rodziną Hajdukiewiczów z Gdańska i ustaliła, że Natalia Hajdukiewicz (z d. Giejewska) (1890–1978) była nauczycielką języka francuskiego w szkołach wileńskich (DB – Helena Zawistowska

¹ Pod pojęciem ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej będę rozumiała obszar przedwojennych województw: wileńskiego, nowogródzkiego, poleskiego i częściowo białostockiego (powiaty: Grodno i Wołkowysk).

- (z d. Hajdukiewicz), 20.08.2007 r., Gdańsk. Informacje pisemne Heleny Zawistowskiej (z d. Hajdukiewicz), 20.08.2007 r., Gdańsk; Muzeum AG).
- 306. HEJBOWICZ ANTONI** – ur. 1886 r., magister, absolwent studiów uniwersyteckich. W latach 1923–1939 nauczyciel matematyki i fizyki w Państwowym Gimnazjum im. św. Kazimierza w Nowej Wilejce w powiecie wileńsko-trockim w województwie wileńskim. W opinii byłej uczennicy Bożeny Gasztołdówny *Profesor Antoni Hejbowicz był typem również naukowca – matematykiem. Cechowała go powaga z tytułu stanowiska, postawy i sposobu wykładania* (Kalenkiewicz-Mirowiczowa, Kontowt-Okulewiczowa, 2003, s. 89). O dalszych losach *wspaniałego matematyka* wspomina była uczennica Wanda Kuźmicka: *Profesor A. Hejbowicz uczył jeszcze w 1940 r., potem władze sowieckie przeniosły go na wioskę „zabitą deskami”. My, uczniowie, byliśmy oburzeni, chcieliśmy interweniować u wyższych władz, ale nas uprzedzono, że możemy mu tym jeszcze bardziej zaszkodzić. Na początku okupacji hitlerowskiej spotkałam profesora. Wiedział, co chcieliśmy zrobić w jego obronie. Powiedział wtedy: „Nie martwcie się, kochani. Przyjdzie czas, że znów razem będziemy się uczyć. Dziękuję wam”. Ten czas jednak nie przyszedł* (Kalenkiewicz-Mirowiczowa, Kontowt-Okulewiczowa, 2003, s. 93). Antoni Hejbowicz nie przeżył wojny (Zagórowski, 1924, s. 238; Kalenkiewicz-Mirowiczowa, Kontowt-Okulewiczowa, 2003, s. 66, 86, 89 i in.).
- 307. HERSZMAN LEJB DAWID** – fizyk, członek Polskiego Towarzystwa Fizycznego Oddział Wileński. W 1941 r. popełnił samobójstwo w getcie w Wilnie (Szudy, 2020, s. 35).
- 308. HOENIGMAN KAZIMIERA**, s. Laurencja – ur. 20.09.1894 r. w Warszawie, siostra zakonna Kościoła rzymskokatolickiego, należąca do Zgromadzenia Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu. Absolwentka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, specjalistka w dziedzinie historii. Do zgromadzenia wstąpiła 11.02.1928 r. Pracę pedagogiczną rozpoczęła we Lwowie, gdzie do 1932 r. pracowała jako nauczycielka historii. W 1933 r. przeniosła się do Wilna, obejmując stanowisko dyrektorki Zespołu Szkół Sióstr Nazaretanek w Wilnie, równocześnie prowadząc lekcje historii w klasach starszych oraz aktywnie angażując się w działalność wychowawczą. *Dzięki pracy zespołu nazaretańskich nauczycieli, umiejętnie kierowanego przez Dyrektorkę, szkoła wkrótce zyskała bardzo dobrą opinię wileńskiego Kuratorium, jako najlepsza szkoła średnia w Wilnie* (Hoppen-Zawadzka, Cywińska-Kryszewska, 1996, s. 119). Po agresji niemieckiej i sowieckiej na Rzeczypospolitą we wrześniu 1939 r. oraz zajęciu Ziemi Wschodnich II RP przez Armię Czerwoną, a następnie w czasie okupacji litewskiej Wilna oraz Ziemi Wileńskiej, szkoła wraz z Domem Zgromadzenia Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu zostały zlikwidowane, a ich budynki odebrane siostronom i upaństwowione. Siostra Kazimiera Hoenigman została usunięta ze stanowiska dyrektorki,

a jej miejsce zajęła litewska zakonnica. Wspólnie z postulantką s. Janiną, s. Laurencja Hoenigman prowadziła tajne komplety z języka polskiego, historii i geografii Polski. 26.03.1942 r. została aresztowana przez niemiecką policję w Wilnie, razem ze 162 siostrami zakonnymi z różnych zgromadzeń, i osadzona w więzieniu na Łukiszkach. Tam kontynuowała życie zakonne w warunkach konspiracyjnych – uczestniczyła w tajnych mszach świętych i wykonywała duchowe ćwiczenia zakonne. Zwolniona z więzienia 24.05.1942 r., otrzymała nakaz zdjęcia habitu zakonnego i zgłoszenia się do Arbeitsamtu, w celu wywiezienia na roboty przymusowe do Niemiec. Dzięki pomocy mieszkańców Wilna zdołała się ukryć i uniknąć deportacji. W wyniku przymusowej ekspatriacji „z Polski do Polski” (Maria Jordan, 3.04.2003 r., Kraków) opuściła Wilno na zawsze. *Do pracy wychowawczej z młodzieżą po opuszczeniu szkół wileńskich nigdy nie wróciła* (Hoppen-Zawadzka, Cywińska-Kryszewska, 1996, s. 120). Zmarła w Częstochowie 25 października 1979 r. (Jacewicz, Woś, 1981, s. 517; Feliksiak, 1992, s. 404, 410, 418; Cywińska-Kryszewska, Hoppen-Zawadzka, 1996, s. 81, 82, 93 i in.; Hoppen-Zawadzka, 1996, s. 192, 200, 201 i in.; Cywińska, 1997, s. 32–33; Wilanowski, 2000, s. 122; Relacja ustna Marii Jordan, 3.04.2003 r., Kraków; Pasierbska, 2015, s. 53–55, 185; Semczyszyn, Szyksznian-Ossowska, 2018, s. 50–52, 54, 78–79).

- 309. HOJAK IRENA** (z d. Szczecińska) – ur. 1913 r. w Łomży, c. Leona i Bronisławy Szczecińskiej. Nauczycielka, absolwentka Liceum Pedagogicznego w Białymstoku (1937). Wcześniej ukończyła szkołę powszechną w Łomży. Po powrocie do rodzinnego miasta utrzymywała się z udzielania korepetycji. W 1938 r. wyjechała na Polesie, gdzie pracowała w szkole powszechnej w Kamieniu Koszyrskim. Tam poznała inspektora szkolnego Kazimierza Hojaka, którego poślubiła. W czasie okupacji niemieckiej Ziem Wschodnich II RP mieszkała wraz z mężem Kazimierzem, synem Wiesławem (lat 4) i matką Bronisławą Szczecińską w Łomży. Zajmowała się wychowywaniem dziecka oraz brała udział w polskim tajnym nauczaniu. 15 lipca 1943 r., według relacji Bronisławy Szczecińskiej, została aresztowana przez dwóch policjantów Niemców w mieszkaniu o godzinie 5:00 wraz z mężem i synkiem. Chłopca próbowała ocalić babcia, Bronisława Szczecińska, jednak pod groźbą aresztowania została zmuszona do oddania wnuka jego rodzicom. Całą trójkę osadzono w łomżyńskim więzieniu, a następnie około godziny 10:00 przewieziono ciężarówkami do Lasu Jeziorkowskiego koło wsi Jeziorko. Tego samego dnia Irena Hojak wraz z rodziną oraz 19 innymi rodzinami z Łomży zginęła rozstrzelana w zbiorowej egzekucji. Rokrocznie w Lesie Jeziorkowskim, na cmentarzu ustanowionym Miejscem Pamięci Narodowej, odbywają się nabożeństwa żałobne i uroczystości upamiętniające Polaków – ofiary zbrodni niemieckich. Opiekę nad grobami sprawują uczniowie i nauczyciele Szkoły Podstawowej w Jeziorku (Walczak, 1987, s. 466; Walczak, 1995, s. 335;

- Smurzyński, 1996, s. 7; Smurzyński, 1999, s. 1, 3, 14 i in.; Smurzyński, 2008, s. 21–24; Patalan, 2013; Baza „Strat”).
- 310. HOJAK KAZIMIERZ** – ur. 1904 r. w Sokalu. Nauczyciel, absolwent studiów wyższych, ukończył dwa fakultety. Przed II wojną światową pełnił funkcję inspektora szkolnego w powiecie Kamień Koszyrski w województwie poleskim. W czasie okupacji niemieckiej Ziemi Wschodnich II RP wraz z żoną nauczycielką Ireną, synem Wiesławem (lat 4) i teściową Bronisławą Szczecińską mieszkał w Łomży, gdzie pracował w sklepie Szefflera. 15 lipca 1943 r., według relacji Bronisławy Szczecińskiej, został aresztowany przez dwóch policjantów Niemców w mieszkaniu o godzinie 5:00 wraz z żoną Ireną i synkiem. Chłopca próbowała ocalić babcia, Bronisława Szczecińska, jednak pod groźbą aresztowania została zmuszona do oddania wnuka jego rodzicom. Całą trójkę osadzono w łomżyńskim więzieniu, a następnie około godziny 10:00 przewieziono ciężarówkami do Lasu Jeziorkowskiego koło wsi Jeziorko. Tego samego dnia Kazimierz Hojak wraz z rodziną oraz 19 innymi rodzinami z Łomży zginął rozstrzelany w zbiorowej egzekucji (Walczak, 1987, s. 466; Walczak, 1995, s. 335; Smurzyński, 1996, s. 7; Smurzyński, 1999, s. 1, 3, 14 i in.; Smurzyński, 2008, s. 21–24; Patalan, 2013; Baza „Strat”).
- 311. HORNO-POPLAWSKI STANISŁAW** (ppor.) – ur. 14.07.1902 r. w Kutais (Kaukaz), wnuk powstańca z 1863 r., artysta i rzeźbiarz, pedagog, przedstawiciel „szkoły wileńskiej”. Studiował w Warszawie i Paryżu, asystent, następnie adiunkt i kierownik Katedry Rzeźby Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Członek Wileńskiego Towarzystwa Artystów Plastyków oraz Bloku Zawodowych Artystów Plastyków w Warszawie. Projektował monumentalne pomniki: marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, generała Jakuba Jasińskiego, generała Józefa Sowińskiego. Tworzył także pomniki nagrobne, w tym granitowy kapelana Legionów Polskich biskupa Władysława Bandurskiego. Autor licznych portretów, m.in.: profesora Ferdynanda Ruszczyca. Laureat konkursu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych na popiersie zasłużonych Polaków. Po rozpoczęciu II wojny światowej brał udział w kampanii wrześniowej. Dostał się do niewoli niemieckiej i w latach 1939–1945 był internowany w niemieckim obozie jenieckim Oflagu II C Woldenberg, gdzie w warunkach obozowych prowadził kursy rysunku, malarstwa i rzeźby dla współwięźniów – oficerów Wojska Polskiego. *Z tęsknot, marzeń i obserwacji życia obozowego* tworzył prace będące *antidotum na jałowość i nudę, histerię, chorobę drutów kolczastych i szaleństwo* (Dembek, 2017, s. 45). Wykonał m.in.: figury świętych do kaplicy obozowej, rzeźbę *Syreny Walczącej Warszawy* w żołnierskim płaszczu, w hełmie i z mieczem, rzeźbę *Madonny z Dzieciątkiem*, współcześnie nazywaną *Madonną Woldenberską*, a także dekoracje sceniczne do obozowego teatru. Szkicował portrety kolegów-jeńców oraz projekty do realizacji w wolnej

- ojczyźnie. Po zakończeniu II wojny światowej był kierownikiem Katedry Rzeźby Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, po 1949 r. pracował w Państwowej Wyższej Szkole Sztuk Plastycznych w Gdańsku. W Muzeum Woldenberczyków w Dobiegniewie – utworzonym na miejscu byłego oflagu – znajduje się płaskorzeźba jego autorstwa. Muzeum Woldenberczyków oraz Stowarzyszenie Woldenberczyków dokumentują, upowszechniają i strzegą pamięci o polskich oficerach Wojska Polskiego – jeńcach wojennych Oflagu II Woldenberg (*Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie...*, s. 46; Olesik, 1988, s. 188, 195, 200–201; Zasztowt, 1993, s. 112, 113; Duczkowska-Moraczewska, Tomczak, 1995, s. 69, 94, 126–127 i in.; Piechnik, Puchowski, 1996, s. 213, 214; Melbechowska-Luty, 2005, s. 210, 213, 214 i in.; Surwiło, 2005, s. 46, 57; Dembek, Pazda, 2014, s. 18, 32, 132; Rudkowski, 2014, s. 126, 127; Dembek, 2017, s. 43, 44, 47 i in.; Kossowska, 2017, s. 429, 437; Muzeum Woldenberczyków; Stowarzyszenie Woldenberczyków).
- 312. HOROSZKIEWICZ ROMAN** (kapitan) – ur. 1892 r. w powiecie czortkowskim, żołnierz Wojska Polskiego, nauczyciel w Pińsku, historyk, regionalista, archeolog, heraldyk, redaktor i wydawca, poeta. W 1924 r. założył w Pińsku Muzeum Poleskie, które pełniło rolę „uniwersytetu regionalnego”. Inicjator, współtwórca i członek Zarządu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego Oddział Piński. Autor prac z zakresu historii regionu, m.in.: *Pińsk i jego okolice* (Pińsk, 1926), *Tradycje ziemi pińskiej* (Pińsk, 1928), *Powiat Stoliński. (Notatki historyczne)* (Brześć nad Bugiem, 1930), *Na ziemiach wschodniego pogranicza. Notatki historyczne* (Warszawa, 1937), a także historii lokalnej szlachty, m.in.: *Szlachta zaściankowa na ziemiach wschodnich* (Pińsk, 1937). W latach 1926–1929 redaktor i wydawca tygodnika polityczno-społecznego „Ziemia Pińska”, poświęconego sprawom województwa poleskiego. Po agresji niemieckiej i sowieckiej na Rzeczypospolitą we wrześniu 1939 r. brał udział w wojnie obronnej z Niemcami, walcząc m.in. o Warszawę, gdzie został ranny. Dostał się do niewoli niemieckiej i w latach 1939–1945 był internowany w niemieckich obozach jenieckich: Oflagu XII A w Hadamar (w zachodnich Niemczech) oraz w Oflagu II D Gross-Born. Przeżył. Po wojnie zamieszkał w Opolu, gdzie pracował, działał naukowo i twórczo aż do śmierci 11 grudnia 1962 r. (Kabot, 1998, s. 22, 27, 28; Grędzik, 2024, s. 82; Baza „Strat”).
- 313. HRYNASZKIEWICZ LEONARD WIKTOR** – ur. 19.03.1913 r. w Wilnie, s. Nikodema i Aleksandry (z d. Wiszniak), ksiądz ojciec zakonnicy Kościoła rzymskokatolickiego, jezuita, katecheta w Radomiu, kapelan sióstr zakonnych, żołnierz Wojska Polskiego. W czasie Powstania Warszawskiego duszpasterz batalionu „Bończa” Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej – Grupa „Północ” oraz kapelan szpitala polowego w kościele sióstr sakramentek pw. św. Kazimierza na Starym Mieście w Warszawie. Zginął 31 sierpnia 1944 r., pod gruzami świątyni zbombardowanej przez

Niemców. Imię i nazwisko ojca Leonarda Wiktora Hrynaskiewicza, obok wielu innych, zostało uwiecznione na pamiątkowej tablicy poświęconej polskim jezuitom – ofiarom terroru hitlerowskiego 1939–1945, umieszczonej na ścianie Bazyliki Najświętszego Serca Pana Jezusa Ojców Jezuitów w Krakowie przy ul. Mikołaja Kopernika 26, a także na tablicach pamiątkowych w Katedrze Polowej Wojska Polskiego w Warszawie i w kościele pod wezwaniem św. Ducha w Nowym Sączu. W bocznej nawie odbudowanego po wojnie kościoła św. Kazimierza w Warszawie znajduje się pomnik ku czci zamordowanych, opatrzony symbolem Polski Walczącej, datą 31 VIII 1944 r. oraz pamiątkową inskrypcją: *Pamięci 1000 ofiar wśród nich 4 kapłanów 35 siostr sakramentek i 15 sierot poległych pod gruzami kościoła w czasie Powstania Warszawskiego w trzydziestą rocznicę śmierci Niech odpoczywają w Panu* (Jacewicz, Woś, 1981, s. 65, 76; Grzebień, 1996, s. 223; *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powstania Warszawskiego*, 2009, s. 81; Muzeum Postania Warszawskiego; Martyrologium; Baza „Strat”, Muzeum AG).

- 314. HRYNKIEWICZ JÓZEF MARCIN** – ur. 1895 r., absolwent Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, magister fizyki, dyplomowany nauczyciel. Uczył fizyki z astronomią w Państwowym Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta w Wilnie. Od 1927 r. asystent w Katedrze Fizyki Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, członek Polskiego Towarzystwa Fizycznego Oddział Wileński. Zmarł w 1944 r. w Wilnie (Piechnik, Puchowski, 1996, s. 116–117, 345; Malinowski, 1999, s. 187, 195, 198–199 i in.; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 109; Szudy, 2020, s. 35; Grędzik, 2024, s. 85).
- 315. JABŁOŃSKI BŁAŻEJ** – ur. 21.01.1871 r. w Przeworsku, ksiądz ojciec zakonny Kościoła rzymskokatolickiego, jezuita, filozof, teolog, nauczyciel, wychowawca młodzieży w Zakładzie Naukowo-Wychowawczym w Bąkowicach pod Chyrowem. Pełnił również funkcje administratora i ekonoma w domach zakonnych w Bąkowicach pod Chyrowem, Starej Wsi, Krakowie, Warszawie, Lublinie i Pińsku. Po agresji niemieckiej i sowieckiej na Rzeczypospolitą we wrześniu 1939 r. i zajęciu Ziemi Wschodnich II RP przez Armię Czerwoną został *zatrzymany przez Rosjan i postawiony przed plutonem egzekucyjnym – uratowany przez Żyda, którego uprzednio wspomagał materialnie. Później aresztowany i przez trzy dni przetrzymywany w piwnicach starostwa w Pińsku. Następnie wyjechał do Wilna [...]. Tam zamieszkał w miejscowym domu zakonnym* (Martyrologium). W czasie okupacji niemiecko-litewskiej Wilna i Ziemi Wileńskiej ksiądz Błażej Jabłoński został aresztowany przez gestapo i policję litewską wraz z grupą jezuitów 26.03.1942 r. i osadzony w więzieniu na Łukiszkach w Wilnie, a następnie od 8.06.1942 r. internowany w Pogryżowie na Litwie, gdzie zmarł 11 grudnia 1942 r. (Jacewicz, Woś, 1981, s. 70, 77; Zieliński, 1982, s. 556, 557; Grzebień, 1996, s. 233; Pasierbska, 2005, s. 284, 285; Pasierbska, 2015, s. 51; Martyrologium; Baza „Strat”).

- 316. JACEWICZ ALFONS** – ur. 1900 r. w Dubnie na Wołyniu, żołnierz Wojska Polskiego, nauczyciel w Krzemieńcu (Polska), Santa Rosa (Meksyk), Fawley Court (Anglia), wychowawca młodzieży. Pisarz, prozaik, tłumacz, redaktor dwutygodnika „Pobudka Wołyńska”, współpracownik londyńskiego tygodnika „Wiadomości”, przyjaciel Józefa Mackiewicza i Feliksa Soboty. Prezes wołyńskiego Koła Szlachty Zagrodowej, założyciel Związku Ziem Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w polskim osiedlu Santa Rosa w Meksyku. Podróżnik, miłośnik kajakarstwa, pieszych wycieczek po górach i wulkanach, gry w brydża i szachy, propagator całorocznego hartowania ciała w zimnej wodzie. Studiował w Warszawie i Poznaniu. W 1917 r. na Krymie *przystąpił on do Białej Armii rosyjskiej, i rąbał z konia bolszewików, gdy my jeszcze tego nie czyniliśmy* (Mackiewicz, 1979, s. 2). Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r. oraz w wojnie obronnej z Niemcami we wrześniu 1939 r. Przez 19 miesięcy był internowany w hiszpańskim obozie koncentracyjnym Miranda de Ebro. W Meksyku pracował jako nauczyciel matematyki, fizyki, geografii, biologii i ćwiczeń cielesnych w polskim osiedlu Santa Rosa. W trudnych warunkach życia uchodźczego potrafił wywierać pozytywny wpływ na kształtowanie osobowości dzieci i młodzieży. Prowadził również działalność oświatowo-kulturalną wśród młodzieży pozaszkolnej i osób dorosłych jako kierownik Referatu Oświaty Pozaszkolnej Delegatury Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Po latach wspominał: [...] *pomimo ciężkiej, całodzienniej pracy, pobyt w osiedlu zaliczam do okresu przyjemnego, a pracę nad kształtowaniem młodych umysłów za pożyteczną. Późniejsze losy rzucały mną po wszystkich zakątkach Meksyku i całego niemal świata. Zawsze jednak mile wspominam naszą kochaną młodzież, „klikę gimnazjalną”, a prof. Feliks Sobota, były delegat Min. W. R. i O. P., jest teraz moim serdecznym przyjacielem* (Jacewicz, 1965, s. 36). Alfons Jacewicz *na wieść o nowym rozbiórze Polski, oderwaniu połowy jej ziem na wschodzie i wcieleniu do komunistycznych republik Białorusi i Ukrainy* (Jacewicz, 1965, s. 25), założył w Santa Rosa Związek Ziem Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Koło, które liczyło kilkaset członków, przestało istnieć wraz z likwidacją osiedla. Pisał zarówno w językach polskim, jak i hiszpańskim. Autor m.in.: *Eu la sombra del Kremlin. Una novela de Amor y Aventura*, Meksyk 1961, *Miranda. Pamiętnik więźnia*, Londyn 1962, *Jurij Dąbski. Opowiadania z wojny i pokoju*, Londyn 1964, *Flawley Court. Przewodnik*, Londyn 1976. Zmarł 22 stycznia 1979 r. w Londynie (Mackiewicz, 1979, s. 2; Chmielewski, 2015; Chmielewski, 2015, s. 258, 260, 261 i in.; Chmielewski, 2015, s. 128, 129, 134).
- 317. JACYNA JERZY** (ppor.) – żołnierz Wojska Polskiego, astronom, matematyk, docent doktor, asystent w Zakładzie Astronomicznym, Zakładzie Meteorologii Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Uniwersytetu Stefana

Batorego w Wilnie. Nauczyciel matematyki, geometrii sferycznej i astronomii w Państwowej Szkole Technicznej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie. Po agresji niemieckiej na Rzeczypospolitą brał udział w wojnie obronnej z Niemcami. Poległ w obronie ojczyzny 7 września 1939 r. W opinii przedwojennych współpracowników polska nauka straciła zdolnego, młodego, rokującego na „piękny rozwój” naukowca (Olszewicz, 1947, s. 95; Iwanowska, 1975, s. 271, 272; Iwanowska, 1981, s. 249, 256; *Państwowa Szkoła Techniczna w Wilnie...*, 1991, s. 77, 101, 136 i in.; Piechnik, Puchowski, 1996, s. 115, 116; Hurwic, 2004, s. 305; Lewandowska, 2004, s. 249; Ingarden, Kalemka, 2005, s. 9; Madej-Janiszek, 2017, s. 265; Łubieńska-Iwaniszewska, 8.03.2021, *Giganci Nauki Kujaw i Pomorza – wykład*; Baza „Strat”).

- 318. JALBRZYKOWSKI ROMUALD** – ur. 7.02.1876 r., s. Jana i Rozalii (z d. Krajewska), ksiądz arcybiskup metropolita Archidiecezji Wileńskiej Kościoła rzymskokatolickiego, teolog, biblista, działacz społeczno-narodowy, niepodległościowy, charytatywny, działacz wśród młodzieży akademickiej, organizator szkół polskich, nauczyciel Seminarium Duchownego w Sejnach, następnie jego wicerektor i prokurator, doctor honoris causa Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Był współorganizatorem Związku Katolickiego i Macierzy Szkolnej w Sejnach, współtwórcą założonego w Warszawie Towarzystwa Popierania Wiary Katolickiej na Wschodzie, założycielem „Tygodnika Katolickiego” (w Mińsku), dziennika „Życie i Praca” (w Łomży), autorem prac o charakterze ascetyczno-moralnym, haseł do *Podręcznej encyklopedii kościelnej*. Był trzykrotnie aresztowany w 1920 r., 1942 r. i 1945 r. W czasie II wojny światowej poparł akcję ratowania ludności żydowskiej. Za obronę wiary, polskości, propagowanie haseł wolnościowych został aresztowany przez gestapo i policję litewską 22.03.1942 r. i uwięziony w Mariampolu. Po wejściu na Ziemię Wschodnie II Rzeczypospolitej Armii Czerwonej w 1944 r., 5.08. tego roku powrócił do Wilna z internowania. Reaktywował 1.10.1944 r. Seminarium Duchowne, a także Wydział Teologiczny Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Obie instytucje zostały ostatecznie zamknięte przez sowieckie władze okupacyjne (*Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej...*, 1950, s. 40; Jacewicz, Woś, 1978, s. 195, 197, 201 i in.; Krahel, 1986, s. 121–131; Szczęsny-Brzozowski, 1987, s. 70; Korab-Żebryk, 1991, s. 36, 58, 60 i in.; Kłosiński, 1995, s. 68; Obiezierska, 1995, s. 262–263, 273, 376 i in.; Krahel, 1996, s. 215, 216, 217; Pasierbska, 1996, s. 147, 148; Warakowski, 1996, s. 36; Dzwonkowski, 1997, s. 337; Lewandowska, 2001, s. 71, 73, 190 i in.; Tomaszewski, 2001, s. 52, 132, 296–298 i in.; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 117; *Encyklopedia „białych plam”*, 2002, s. 282–283; Dzwonkowski, 2003, s. 279–283; Sławińska, 2004, s. 65, 67, 70 i in.; Dzwonkowski, 2005, s. 190, 213, 219 i in.; Krahel, 2007, s. 49–57; Mikhailik, 2008, s. 13, 19, 43 i in.; Tomkiewicz, 2008, s. 161, 163, 164 i in.;

- Losy Polski i Polaków w okresie II wojny światowej*, 2009, s. 637–638; Twardowski, 2016, s. 22, 38, 60 i in.; Bukowski, 2019, s. 72, 73, 74; Krahel, 2019, s. 17, 18, 19; Zająć, 2019, s. 30, 35, 80 i in.; Baza „Strat”).
- 319. JANCZUKOWICZ PAWEŁ** (por.) – ur. 10.01.1906 r. w Baranowiczach. Studiował w Wilnie i Warszawie. Inżynier, kierownik referatu Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych w Wilnie. Nauczyciel, działacz społeczny, członek Zarządu Okręgu Związku Harcerstwa Polskiego w Wilnie. W latach 1936–1939 kierownik robót w Zarządzie Miejskim w Wilnie i wykładowca materiałoznawstwa z geologią, statyki i wytrzymałości materiałów, ustrojów budowlanych, geometrii wykreślnej i kreślenia technicznego w PST (*Państwowa Szkoła Techniczna w Wilnie...*, 1991, s. 189). Brał udział w wojnie obronnej z Niemcami we wrześniu 1939 r. Walczył w Samodzielnej Grupie Operacyjnej „Polesie” pod dowództwem generała Franciszka Kleeberga. Dostał się do niewoli niemieckiej, zbiegł i dotarł do formujących się oddziałów polskich na Zachodzie (*Państwowa Szkoła Techniczna w Wilnie...*, 1991, s. 189–190, 347; Dąbrowski, 2015, s. 194; Baza „Strat”).
- 320. JANUSZKIEWICZ ALEKSANDER** – ur. 17.02.1872 r., s. Stanisława i Walentyny (z d. Regulska). Studiował w Kijowie i Berlinie. Profesor nauk medycznych, rektor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, organizator Wydziału Lekarskiego i Kliniki Chorób Wewnętrznych USB. Przewodniczący Komisji Administracyjnej USB, Komisji Egzaminacyjnej Wydziału Lekarskiego oraz Komisji Dyscyplinarnej dla Pomocniczych Sił Naukowych USB. Kierownik Kliniki Chorób Wewnętrznych Szpitala Wojskowego na Antokolu w Wilnie, kurator Akademickiej Korporacji „Śniadecia” w Wilnie. Członek korespondent Polskiej Akademii Umiejętności. Był konsultantem medycznym marszałka Józefa Piłsudskiego, członkiem Komisji Budowy Pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego, prezesem Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego, prezesem Komitetu XIII Zjazdu Przyrodników i Lekarzy w Wilnie. Przyczynił się do rozwoju lecznictwa uzdrowiskowego w Druskiennikach. W akcji represyjnej za zgładzenie inspektora policji litewskiej Marijonasa Padaba, agenta służb NKWD, a później gestapo, Aleksander Januszkiewicz został aresztowany przez gestapo i saugumą w nocy z 16 na 17.09.1943 r. wraz z grupą około 140 zakładników, głównie z kręgów inteligencji (w tym 14 profesorów Uniwersytetu Stefana Batorego i 5 pracowników naukowych uczelni), na podstawie listy sporządzonej przez litewską policję saugumą. Następnego dnia, 17 września 1943 r., w Ponarach rozstrzelano dziesięciu spośród zakładników, m.in. profesorów: K. Pelczara i M. W. Gutkowskiego, adwokata M. Engiela, chemika S. Grynkiewicza, inżyniera K. Antuszewicza, kpt. rez. Wojska Polskiego E. Biłgorajskiego, por. rez. Wojska Polskiego K. Iwanowskiego, pracownika teatru T. Lothe, kierownika biura W. Maurika i robotnika A. Orłowskiego. Pozostałych około 130 zakładników, wśród których

- znalazł się Aleksander Januszkiewicz, wywieziono do niemieckiego obozu koncentracyjnego w Prawieniszkach koło Kowna. Przeżył. Autor prac z zakresu leczenia nadciśnienia tętniczego, historii polskiej medycyny i klimatoterapii. Wprowadził do polskiej medycyny pojęcie choroby nadciśnieniowej (*Uniwersytet Stefana Batorego...* s. 3, 5, 18 i in.; Zagórowski, 1924, s. 96, 97; Korab-Żebryk, 1991, s. 48; Piechnik, Puchowski, 1996, s. 186, 196, 197 i in.; Ankudowicz-Bieńkowska, 1997, s. 64, 247; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 120; Tomkiewicz, 2008, s. 153; Grędzik, 2024, s. 95; Baza „Strat”).
- 321. JANUSZKO WANDA** (z d. Pawłowska) – ur. 27.07.1901 r. w Wilnie. Nauczycielka w m. Złocieniec nad Drawą. W czasie II wojny światowej przez 5 lat była więźniarką niemieckiego obozu koncentracyjnego w Buchenwaldzie. Ofiara zbrodniczych pseudomedycznych eksperymentów. Przeżyła. Ze względu na późniejszą chorobę psychiczną brak szczegółowych danych i nazw niemieckich obozów koncentracyjnych, w których była więziona (Baza „Strat”).
- 322. JAROCKI STANISŁAW** – ur. 1871 r. lub 1879 r., malarz, pejzażysta, konserwator zabytków, etnograf i nauczyciel. Studiował w Krakowie, Paryżu, Monachium i Rzymie. Uczeń Jana Matejki i Wojciecha Gersona. Działacz oświatowy, zaangażowany w tajne nauczanie w okresie zaborów, a także aktywny instruktor harcerski. Uczestnik Śród Literackich w Wilnie. Członek Wileńskiego Towarzystwa Artystów Plastyków, Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego Oddział Wileński, autor przewodnika turystycznego *Okolice Wilna*, wydanego nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego w Wilnie w 1925 r. Od 1898 r. nauczyciel Szkoły Rysunku w Wilnie (malarstwo, rysunek, rzeźba), a także w Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta w Wilnie, ul. Mała Pohulanka 11 (był autorem projektu munduru dla uczniów tego gimnazjum). Zmarł w 1944 r. w Wilnie (Zagórowski, 1924, s. 240; Olszewicz, 1947, s. 99; Hernik-Spalińska, 1998, s. 112; Malinowski, 1999, s. 32, 42, 113 i in.; Romanowski, 1999, s. 69, 76, 87 i in.; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 121; Grędzik, 2024, s. 96; Muzeum Narodowe w Warszawie).
- 323. JASICKI WŁADYSŁAW** – ur. 17.07.1905 r. w Krakowie, ksiądz ojciec zakonny Kościoła rzymskokatolickiego, karmelita. Studiował w Krakowie i Rzymie. Teolog, filozof, nauczyciel akademicki w Instytucie Teologicznym w Krakowie oraz w Kolegium Filozoficzno-Teologicznym we Lwowie. Prefekt szkół średnich, proboszcz parafii Ilja koło Wilejki. W czasie II wojny światowej i okupacji niemieckiej prowadził tajną pracę duszpastersko-misyjną i nauczycielską na Ziemi Mińskiej. Został aresztowany przez gestapo 29.06.1942 r. wraz z grupą przedstawicieli inteligencji polskiej z Wilejki i powiatu wilejskiego. Osadzono go w więzieniu w Wilejce. Według jednej wersji został rozstrzelany tego samego dnia (29.06.1942 r.), według innej – zamordowany 20 października 1942 r. w Wilejce (Jacewicz,

Woś, 1981, s. 185–188; Zieliński, 1992, s. 37; Wilanowski, 2000, s. 136, 137; Jentys, 2004, s. 15; Tomkiewicz, 2008, s. 356; Mikhailik, 2008, s. 286; Krahel, 2011, s. 513; Krahel, 2014, s. 166, 173, 185 i in.; Martyrologium; Baza „Strat”).

- 324. JASIŃSKI WŁADYSŁAW JAN** (por.), ps. „Jędrus”, „Kmitas” – ur. 18.08.1909 r. w Sadkowej Górze koło Mielca, s. Piotra – nauczyciela i Marii (z d. Halardzińska). Absolwent Uniwersytetu Warszawskiego, magister praw, nauczyciel w Wilnie i na Ziemi Wileńskiej (m.in. w Albinówce) oraz w Tarnobrzegu. Wychowawca młodzieży, działacz harcerski (instruktor), społeczny, niepodległościowy. Redaktor tajnych wydawnictw oraz twórca oddziału „Jędrusie”. Był członkiem Polskiego Związku Zachodniego w Warszawie, Koła Prawników Uniwersytetu Warszawskiego, Związku Młodej Polski w Tarnobrzegu (w 1939 r. komendantem powiatowym), Akademickiego Związku Sportowego. Miłośnik piłki nożnej i sportów wodnych, uprawiał wioślarstwo. Po agresji niemieckiej na Rzeczypospolitą we wrześniu 1939 r. uczestniczył w cywilnej obronie przeciwlotniczej Tarnobrzega. W czasie okupacji niemieckiej oficjalnie był domokrądcą i zajmował się sprzedażą kos, nieoficjalnie – działał w konspiracji. Założył tajną, młodzieżową organizację „ODWET” w Tarnobrzegu, opartą na modelu harcerskim oraz na głębokich więziach koleżeńskich, szkolnych, harcerskich i patriotycznych. Cieszył się autorytetem i bezgranicznym zaufaniem tarnobrzesckiej młodzieży. Wydawał tajne pismo „Wiadomości Radiowe”, a następnie tygodnik „ODWET”, który mobilizował społeczeństwo polskie do walki z niemieckim okupantem. W 1941 r. zorganizował i został dowódcą grupy dywersyjno-zbrojnej, która przyjęła nazwę „Jędrusie” (od zdrobniałego imienia jedyne go syna Władysława Jana Jasińskiego, urodzonego w Wilnie – Andrzeja) i przeprowadziła liczne, udane akcje bojowe przeciwko Niemcom w Tarnobrzegu, Opatowie, Busku, Iłży, Mielcu, Sandomierzu ect. Zginął w walce z niemiecką żandarmerią w Trzciance koło Połańca 9 stycznia 1943 r. Spoczywa w zbiorowej mogile „Jędrusiów” na cmentarzu w Sulisławicach koło Sandomierza. Pośmiertnie odznaczony za dzielność Orderem Virtuti Militari V klasy (1944 r.) i awansowany do stopnia porucznika. W Tarnobrzegu wraz ze swoim oddziałem „Jędrusie” został uhonorowany pomnikiem. Jego imię nosi Szkoła Podstawowa w Gawłuszowicach, Szkoła Podstawowa nr 9 w Mielcu oraz ulice w Tarnobrzegu i Mielcu. Żona Władysława Jana Jasińskiego – Stefania (z d. Antosz), nauczycielka, ścigana, zagrożona aresztowaniem przez Niemców, ukrywała się przez 5 lat ze względów bezpieczeństwa w rozłączeniu z synem Andrzejem (ur. w 1937 r.) (Olszewicz, 1947, s. 100; Góra, 1984, s. 157; Słowikowski, 1984, film dok.; Sobczak, 1988, s. 88; Walczak, 1995, s. 354; Chmielarz, 2009, s. 638; Portal Encyklopedia miasta Mielca; Portal Biuletynu Informacyjnego „ODWET”; Portal Szkoły Podstawowej im. Władysława Jasińskiego w Gawłuszowicach).

- 325. JASTRZĘBSKI STEFAN** (podchorąży) – nauczyciel 7-klasowej Publicznej Szkoły Powszechnej w Iwieńcu w powiecie wołyńskim w województwie nowogródzkim. Żołnierz Armii Krajowej, Zgrupowanie Stołpeckie AK, 78 pułk piechoty AK, 1 kompania, Ośrodek „Słup”, Okręg Nowogródek AK. Poległ w Puszczy Nalibockiej w czasie niemieckiej akcji antypartyzanckiej o kryptonimie operacja „Herman”, w lipcu–sierpniu 1943 r. (Kuźmiński, 2014, s. 13; 84; Muzeum Armii Krajowej; Grędzik, 2024, s. 97).
- 326. JAWORSKI STANISŁAW** – do 1940 r. nauczyciel w Wołkowysku w powiecie wołkowyskim w województwie białostockim, mąż Władysławy Jaworskiej – nauczycielki, potem mieszkaniec wsi Wygody koło Łomży. W 1944 r. wywieziony do niemieckiego obozu koncentracyjnego w Gross-Rosen. W 1946 r. poszukiwany przez żonę. Dalszy los nieznan. W kartotece więźniów niemieckiego obozu koncentracyjnego Gross-Rosen i Bazie „Strat” nie figuruje (*Poszukiwanie rodzin*, „Głos Nauczycielski” 1946, nr 6, s. 95; Informacje pisemne Leokadii Lewandowskiej, 21.06.2024 r., Rogoźnica).
- 327. JEUTE WANDA JADWIGA** – ur. 1866 r. w Warszawie, c. Edwarda Ferdynanda i Jadwigi Rozalii (z d. Szokalska), magister filozofii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, nauczycielka, wychowawca młodzieży. Była organizatorką i dyrektorką Gimnazjum im. Króla Stefana Batorego w Drui oraz inicjatorką kursów krawieckich i innych robót praktycznych dla dziewcząt. Założycielka Sodalicii Mariańskiej w Drui, siostra zakonna Kościoła rzymskokatolickiego bez profesji wieczystej, współzałożycielka Zgromadzenia Sióstr Służebnic Jezusa w Eucharystii w Drui, współpracownica biskupa wileńskiego błogosławionego księdza Jerzego Matulewicza. Zmarła w opinii świętości 4 sierpnia 1942 r. przy ul. Pięknej 10 w Otwocku. Spoczywa na miejscowym cmentarzu (Jakowlew, 1993, s. 5; Samolewicz, 2015, s. 215–235).
- 328. JODKO** (imię nieznane) – nauczyciel w Wilnie. Według informacji zawartych w opublikowanych drukiem wspomnieniach Jadwigi Hoppen-Zawadzkiej, został rozstrzelany w zbiorowej egzekucji w Ponarach (Hoppen-Zawadzka, 1998, s. 137).
- 329. JONKAJTYS MAKSYMILIAN FELIKS** (ppor.) – ur. 30.05.1899 r., s. Antoniego i Heleny, żołnierz Wojska Polskiego, kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Szczuczynie Białostockim w powiecie szczuczynskim w województwie białostockim, nauczyciel w Mińsku Litewskim, Radziłowie, działacz: harcerski, organizacji Związek „Strzelecki”, straży pożarnej i oświaty pozaszkolnej. Po agresji niemieckiej i sowieckiej na Rzeczypospolitą we wrześniu 1939 r. uczestniczył w wojnie obronnej z Niemcami. Po zajęciu Ziemi Wschodnich II RP przez Armię Czerwoną i okupacji sowieckiej, wraz z podporucznikiem rezerwy Franciszkiem Warzyńskim i plutonowym rezerwy Bolesławem

Nagórskim, zorganizował ruch konspiracyjny przeciwko okupantowi. 15.03.1940 r. został aresztowany przez NKWD wraz z 30 działaczami walczącego podziemia i osadzony w więzieniu w Łomży. Skazano go na 8 lat łagrów za działalność konspiracyjną. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w 1941 r. został oswobodzony 21.06.1941 r. Następnie powrócił do działalności w polskim ruchu podziemnym, pełniąc funkcję komendanta rejonu AK Szczuczyn. Odznaczony za dzielność Krzyżem Walecznych. 9 lipca 1944 r. zginął rozstrzelany przez policję niemiecką z posterunku w Radziłowie. Po II wojnie światowej dokonano ekshumacji szczątków Maksymiliana Feliksa Jonkajtysa i pogrzebano na cmentarzu w Szczuczynie. Żona Maksymiliana Feliksa Jonkajtysa – Felicja (z d. Czerepowicz), nauczycielka, wraz z dziećmi: Edwardem (ur. 1921 r.), Marianem Mikołajem (ur. 1929 r.), córką Józefą (ur. 1934 r.) i 11-letnią Jadwigą, siostrzenicą była deportowana do Kazachstanu 13.04.1940 r. Brat Maksymiliana Feliksa Jonkajtysa – Hieronim Jonkajtys, kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej w Augustowie, został aresztowany przez służby NKWD 11.10.1939 r. Był więziony w Grodnie do stycznia 1940 r., a następnie prawdopodobnie w więzieniu w Mińsku. Zamordowany zapewne podczas marszu śmierci na drodze Mińsk–Czerwień na przełomie czerwca i lipca 1941 r. Jego żonę – Marię Jonkajtys (z d. Januszkiewicz), nauczycielkę Publicznej Szkoły Powszechnej w Augustowie, wraz z siedmiorgiem dzieci i kuzynką Janiną Hildebrandt deportowano do Kazachstanu (Walczak, 1995, s. 361; Grześ, 1995, s. 76–77; Grędzik-Radziak, 2006, s. 29–30; Jonkajtys, 2014, s. 320–329, 406 i in.; Baza „Strat”).

- 330. JÓZEFOWICZ MICHAŁ** – ur. 1860 r. na Ziemi Kowieńskiej. Studiował w Petersburgu, pedagog muzyczny, historyk i teoretyk muzyki w Konserwatorium Muzycznym i Konserwatorium Muzycznym im. Mieczysława Karłowicza w Wilnie oraz Zawodowej Szkole Organistów im. Józefa Montwiłła w Wilnie. Kompozytor, dyrygent Wileńskiej Orkiestry Symfonicznej, prezes chóru mieszanego „Echo”, pianista, *niezmordowany krzewiciel kultury muzycznej* (Malinowski, 2011, s. 107) w Inflantach, Wilnie i Ziemi Wileńskiej. Propagator muzyki polskiej, miłośnik opery, prelegent audycji muzycznych w Rozgłośni Polskiego Radia w Wilnie (cykl audycji *Z moich wspomnień muzycznych*). Współpracownik „Gazety Codziennej” (redaktor działu muzycznego) oraz „Słowa”. Recenzent muzyczny, głównie spektakli operowych, oraz sędzia w sądach konkursowych. Członek Zarządu Wileńskiego Związku Towarzystw Śpiewaczych i Muzycznych w Wilnie, Wileńskiego Towarzystwa Filharmonicznego, członek nadzwyczajny Rady Wileńskich Zrzeszeń Artystycznych. Współorganizator wizyty i koncertu Karola Szymanowskiego w Wilnie. Zmarł w 1941 r. (Ankudowicz-Bieńkowska, 1997, s. 22, 55, 67 i in.; Hernik-Spalińska, 1998, s. 42; Romanowski, 1999, s. 411; Lewandowska, 2001, s. 300; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 129; Malinowski, 2011, s. 107).

- 331. JURKSZUS-TOMASZEWSKA JADWIGA** (ppor.), ps. „Wiśka”, „Ada” – ur. 13.09.1918 r. w Petersburgu. Kształciła się w Nowogródku, potem na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, gdzie uzyskała absolutorium. W czasie II wojny światowej przebywała w Warszawie (od 1940 r.), gdzie pracowała w Radzie Głównej Opiekuńczej oraz studiowała dziennikarstwo na tajnych kompletach Uniwersytetu Warszawskiego. Była żołnierzem-łączniczką Armii Krajowej, pełniąc służbę w Komendzie Głównej AK – Oddział I Organizacyjny Wojskowa Służba Kobiet. Brała udział w Powstaniu Warszawskim, a po jego upadku została wzięta do niewoli przez Niemców. Więziona w niemieckich stalagach jenieckich na terenie Rzeszy, m.in. w Stalagu VI C Oberlangen, gdzie zarejestrowano ją pod numerem jenieckim 106346, i Stalagu IV B Mühlberg. Przeżyła. Po zakończeniu II wojny światowej pozostała na emigracji, gdzie napisała rozprawę doktorską. Pracowała jako nauczyciel akademicki w Kanadzie, a także była pisarką, krytykiem literackim, dziennikarką, reporterką. Angażowała się w działalność społeczną oraz popularyzowała kulturę polskiej emigracji, dokumentując życie Polonii kanadyjskiej. Zmarła na obczyźnie w Toronto 11 października 1996 r. (Klimaszewski, Nowakowska, Wyskiel, 1992, s. 151–152; *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powstania Warszawskiego*, 1997, s. 511; Jarochowska, 2006, s. 119, 158, 223 i in.; Muzeum Powstania Warszawskiego; Baza „Strat”).
- 332. KACPEREK LEONCJUSZ** (kapitan) – ur. 13.01.1902 r. w Kozienicach, s. Władysława i Dominiki, ksiądz Kościoła rzymskokatolickiego, żołnierz Wojska Polskiego, uczestnik-ochotnik wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. Magister filozofii i teologii, prefekt Publicznej Szkoły Powszechnej nr 1 oraz Publicznej Szkoły Powszechnej nr 2 im. Gabriela Narutowicza w Lidzie. Duszpasterz kościoła farnego pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego w Lidzie. Po rozpoczęciu II wojny światowej był kapłanem 77 Pułku Piechoty z Lidy. Poległ w trakcie walk 8 września 1939 r. w czasie bitwy pod Głowaczowem koło Kozienic. Pochowany przez rodziców, spoczywa na cmentarzu w Kozienicach (Jacewicz, Woś, 1978; Stopniak, 1987–1988, s. 327; Naruszewicz, 2001, s. 29, 61; Mikhailik, 2008, s. 270, 279; Krahel, 2014, s. 50, 220; Krajewski, 2022, s. 100; Martyrologium; Baza „Strat”; Muzeum AG).
- 333. KACZERGIŃSKI MICHAŁ** – ur. 20.11.1898 r. w Wilnie, s. Arona i Chaji Sora (z d. Zeger), dyplomowany nauczyciel w szkołach w Święcianach i Wilnie. Zginął rozstrzelany w zbiorowej egzekucji w trakcie likwidacji getta w Wilnie w 1941 r. (Grędzik, 2024, s. 102; Baza „Strat”).
- 334. KALICKI MARIAN** – ur. 13.09.1886 r. w Rudce koło Tarnowa, s. Wawrzyńca – nauczyciela i Bronisławy. Pełnił funkcję inspektora szkolnego na Polesiu, w Kamieniu Koszyrskim i Kielcach. W czasie niemieckiej okupacji Polski został aresztowany przez gestapo, uwięziony i brutalnie przesłuchiwany w niemieckim więzieniu gestapo w Kielcach. Następnie

wywieziono go do niemieckiego obozu koncentracyjnego w Buchenwaldzie, gdzie 22.08.1940 r. nadano mu numer obozowy 5450. Tam został zamordowany 18 lutego 1942 r. (Walczak, 1995; Juško, 2012, s. 70–72, 75 i in.; Baza „Strat”).

- 335. KAMIENSKI LEON** (ppor.) – ur. 1.08.1897 r. w m. Zabłudów koło Białegostoku, docent doktor filozofii Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, kierownik Zakładu Chemii Organicznej Uniwersytetu Stefana Batorego, zastępca profesora, żołnierz Wojska Polskiego. Po rozpoczęciu II wojny światowej brał udział w wojnie obronnej z Niemcami we wrześniu 1939 r., walczył w 3 pułku artylerii ciężkiej. Dostał się do niewoli niemieckiej i był internowany w niemieckich obozach jenieckich: Oflagu II B, gdzie zarejestrowano go pod numerem jenieckim 2255, i Oflagu II C Woldenberg. W warunkach więziennych, aby zapobiec chorobom związanym z izolacją i drutami kolczastymi, angażował się w działalność dydaktyczną jako profesor chemii na obozowym uniwersytecie. Pełnił funkcję przewodniczącego obozowej Komisji Egzaminacyjnej Wyższych Kursów Nauczycielskich. Według obliczeń Leona Kamińskiego, jeńcy wojenni otrzymywali w obozie pożywienie o wartości kalorycznej około 850 kalorii dziennie, co było porównywalne jedynie z normami w niemieckich obozach koncentracyjnych. Przeżył. Po zakończeniu II wojny światowej objął kierownictwo Katedry Chemii Organicznej na Politechnice Gdańskiej (*Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie...*, s. 16, 33; Walczak, 1978, s. 175; Olesik, 1988, s. 97, 149, 151 i in.; Piechnik, Puchowski, 1996, s. 119, 123; Dembek, Pazda, 2014; Dembek, 2017; Muzeum Woldenberczyków; Stowarzyszenie Woldenberczyków; Baza „Strat”).
- 336. KAPILEWICZ STANISŁAW** (por.) – ur. 8.09.1903 r. w Dubience koło Hrubieszowa, s. Andrzeja i Małgorzaty, nauczyciel ćwiczeń cielesnych, trener w Państwowym Gimnazjum im. Władysława Syrokomli w Nieświeżu, żołnierz Wojska Polskiego. Dbał o sprawność fizyczną młodzieży w myśl zasady *dobry uczeń sprawny fizycznie*. Po agresji niemieckiej i sowieckiej na Rzeczypospolitą we wrześniu 1939 r. brał udział w wojnie obronnej, walczył w 80. Pułku Piechoty Strzelców Nowogródzkich. Pełnił funkcję dowódcy 2. kompanii strzeleckiej, odznaczony Krzyżem Walecznych za męstwo i awansowany do stopnia porucznika. Ranny, dostał się do niewoli niemieckiej i był internowany w niemieckich obozach jenieckich. Przeżył. W 1981 r. w kościele ojców Dominikanów pod wezwaniem św. Jacka w Warszawie, ul. Freta 8/10, odsłonięto i poświęcono tablicę z wrytymi słowami: *W hołdzie Władysławowi Syrokomli poecie wychowanekowi Kolegium oo. Dominikanów w Nieświeżu Nauczycielom i Uczniom Gimnazjum Jego Imienia, Żołnierzom 27 Pułku Ułanów im. Króla Stefana Batorego i wszystkim Nieświeżanom walczącym, poległym, pomordowanym, zamęczonym w obozach, deportowanym i zaginionym w latach 1919–1920 i 1939–1945*. W czasie uroczystości Stanisław Kapilewicz

- był jedynym obecnym – obok nauczycielki Cezarii Barancewiczowej – żyjącym nauczycielem nieświeskiego gimnazjum. Zmarł 11 sierpnia 1983 r. (Jakubowska, Mazurowa, Osmólska, Sołczerski, 2001, s. 93, 102, 106 i in.; Petrozolin-Skoworońska, 2004, s. 432; Grędzik, 2024, s. 7, 106; Baza „Strat”; Muzeum AG).
- 337. KASZYRA JERZY** – ur. 4.04.1904 r., s. Tadeusza i Marii, ksiądz ojciec zakonny Kościoła rzymskokatolickiego, marianin, duszpasterz w Drui i Rosicy, sługa boży, męczennik II wojny światowej. Absolwent Państwowego Gimnazjum im. Króla Stefana Batorego w Drui (1929 r.). Studiował w Rzymie i Wilnie teologię i filozofię. Był nauczycielem, wychowawcą młodzieży, kierownikiem juwenatu, prefektem Państwowego Gimnazjum im. Króla Stefana Batorego w Drui, przełożonym klasztoru w Raśnie i rektorem tamtejszego kościoła. W trudnych warunkach w czasie II wojny światowej i okupacji niemieckiej Ziemi Wschodnich II RP powrócił do Drui, a następnie – wraz z księżmi Antonim Leszczewiczem i Leonem Ławcewiczem – prowadził tajną pracę duszpastersko-misyjną i nauczycielską w Rosicy, na północ od linii rzeki Dźwiny, za dawną granicą Rzeczypospolitej. Ksiądz Jerzy Kaszyra został zamordowany wraz z parafianami 18 lutego 1943 r. w Rosicy. *Razem z grupą około 30 osób ks. Kaszyra został zamknięty w drewnianym domu należącym do rodziny Hadziuk, po prawej stronie uliczki, w niewielkiej odległości od głównego traktu. Niektóre osoby zostały zastrzelone przez żołnierzy lub zginęły od wrzuconego granatu. Budynek oblany benzyną i podpalony spłonął całkowicie. Zwęglone ciała ułożono na podwórku spalonego domu. Widziała je córka właściciela, Lidia (jej matka też tam zginęła). Niektóre ciała były bez głowy* (Bukowicz, 1996, s. 359). Spoczywa w symbolicznej zbiorowej mogile w Rosicy, na której wznosi się okazałych rozmiarów drewniany krzyż. Ksiądz Jerzy Kaszyra został beatyfikowany przez papieża Jana Pawła II 13.06.1999 r. w Warszawie w grupie 108 polskich męczenników terroru niemieckiego z czasów II wojny światowej (Jacewicz, Woś, 1981, s. 330, 332; Bukowicz, 1996, s. 355–360; Wilanowski, 2000, s. 89, 136; Zabiełło, 2000, s. 89; Mikołajczyk, 2001, s. 205–210; Mikhailik, 2008, s. 143, 288; Grędzik, 2024, s. 108; Grędzik, 2025; Martyrologium; Baza „Strat”).
- 338. KAZIMIEROWICZ HENRYK** – ur. 1896 r. w Warszawie, ksiądz Kościoła rzymskokatolickiego, doktor teologii i doktor filozofii, nauczyciel akademicki m.in. w Warszawie oraz w Wyższym Seminarium Duchownym w Pińsku. Pełnił funkcję prefekta w Koluszkach, Łodzi, Brześciu nad Bugiem, duszpasterz na Polesiu. W czasie II wojny światowej i okupacji niemieckiej Rzeczypospolitej administrował parafią Tołkinia. Aresztowany przez Niemców 6.10.1941 r. i osadzony w obozie przejściowym w Konstantynowie, a następnie wywieziony do niemieckiego obozu koncentracyjnego w Dachau, gdzie został osadzony 30.10.1941 r. i zarejestrowany

- pod numerem obozowym 28287. W stanie skrajnego wyczerpania został zamordowany w transporcie inwalidów w komorze gazowej 10 sierpnia 1942 r. (*Spis Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Pińskiej...*, 1933, s. 92; Jacewicz, Woś, 1978, s. 421, 425, 463; Borowski, 2000, s. 92–93; *Martyrologium*; Baza „Strat”).
- 339. KIELCZEWSKI JÓZEF** – ur. 7.04.1907 r. w Szczuczynie, s. Aleksandra, nauczyciel w Grajewie w województwie białostockim. W czasie okupacji niemieckiej Rzeczypospolitej został aresztowany w marcu 1944 r. Przebywał w niemieckich obozach koncentracyjnych. Przeżył (Baza „Strat”).
- 340. KIENIEWICZ STEFAN**, ps. „Tokarski” – ur. 20.09.1907 r. w Dereszowiczach na Polesiu, s. Antoniego i Magdaleny (z d. Grabarska), profesor Uniwersytetu Warszawskiego, historyk Rzeczypospolitej przedrozbiorowej i XIX stulecia, varsavianista, archiwista oraz wydawca źródeł. Pracownik naukowy Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk, gdzie pełnił również funkcję zastępcy dyrektora. Redaktor naczelny „Przeglądu Historycznego”, członek Polskiej Akademii Nauk oraz Polskiego Towarzystwa Historycznego. W czasie okupacji niemieckiej Rzeczypospolitej zaangażowany był w tajne nauczanie. Współtworzył podziemne publikacje naukowe pod auspicjami Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej AK w Wydziale Polityczno-Informacyjnym. W sierpniu 1944 r., w dniu wybuchu Powstania Warszawskiego, został ciężko ranny. Po kapitulacji powstania trafił do niemieckich obozów koncentracyjnych – Dachau i Natzweiler-Struthof – gdzie został zarejestrowany pod numerem obozowym 36376. Przeżył. Autor fundamentalnych dla polskiej nauki prac o Powstaniu Styczniowym, ruchach niepodległościowych i przemianach społeczno-politycznych na ziemiach polskich pod zaborami. Zmarł 2 maja 1992 r. (Walczak, 1978, s. 63; Roszkowski, 1991, s. 358; *Encyklopedia Warszawy*, 1994, s. 332; Pruszyński, 1999, s. 202; Gralak, 2010, s. 191; Muzeum Powstania Warszawskiego; Baza „Strat”).
- 341. KIEWLICZ JANINA** (kapitan), ps. „Nika”, „Pawełek”, „Inka” – ur. 18.08.1905 r. w Wilnie, c. Mariana Kiewlicza – lekarza chirurga i Zofii (z d. Moszyńska) – nauczycielki, autorki podręczników do nauki religii i katechizmów. Ukończyła Państwowe Gimnazjum Żeńskie im. Adama Czartoryskiego w Wilnie. Studiowała na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, gdzie uzyskała magisterium z filozofii. Dyplomowana nauczycielka, wychowawca młodzieży. Pracowała w wileńskich szkołach średnich oraz w Instytucie Nauk Handlowo-Gospodarczych w Wilnie. Aktywnie działała społecznie. Należała do Związku Nauczycielstwa Polskiego oraz Polskiego Towarzystwa Krzewienia Wiedzy Handlowej i Ekonomicznej w Wilnie. W czasie II wojny światowej, pod okupacją niemiecką, zaangażowała się w tajne nauczanie. Brała udział w Powstaniu Warszawskim jako żołnierz-łączniczka Armii Krajowej – Komenda Główna AK, Oddział

- I Organizacyjny, Wojskowa Służba Kobiet. Pełniła funkcję dowódcy w randze kapitana zgrupowania w I Obwodzie „Radwan” (Śródmieście) Warszawskiego Okręgu AK – pluton łączności Wojskowej Służby Kobiet. Po kapitulacji powstania została wzięta do niewoli. Więziona w niemieckich stalagach jenieckich: XI B Fallingbistel, gdzie zarejestrowano ją pod numerem jenieckim 141484, Bergen-Belsen, Stalagu VI C Oberlangen. Aby uchronić siebie i współwięźniarki, zataiła swój stopień oficerski, występując jako sierżant. Przeżyła. Po wojnie zaangażowała się w pracę nauczycielską i społeczną. Ceniona była za wybitne zdolności wychowawcze, patriotyzm i głębokie zaangażowanie obywatelskie. Inwigilowana przez funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (potocznie: bezpieka) (*Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powstania Warszawskiego*, 1997, s. 517; Muzeum Powstania Warszawskiego; Baza „Strat”, Grędzik, 2024, s. 111; Muzeum AG).
- 342. KIŚLEWSKI KAZIMIERZ** (podchorąży) – ur. 1914 r. w Wilnie, s. Kazimierza i Katarzyny, nauczyciel szkół wileńskich i nowogródzkich, m.in. Publicznej Szkoły Powszechnej w Rohotnej w powiecie słonimskim w województwie nowogródzkim. Żołnierz Wojska Polskiego oraz członek placówki konspiracyjnej Armii Krajowej w Rohotnej, działającej w strukturach Okręgu Nowogródek AK. 6 lipca 1944 r., wraz z ok. 300 żołnierzami AK oraz komendantem Protasiewiczem, został zamordowany w zbiorowej egzekucji dokonanej przez kolaboranckie oddziały Brygady SS RONA (gen. Bronisław Kamiński), formacji złożonej z rosyjskich ochotników służących w siłach hitlerowskich. Egzekucja miała miejsce w Zdzięciole koło Słonimia. Po wojnie na miejscu pochówku poległych Polacy postawili dębowy krzyż jako symbol pamięci i hołdu. W okresie dominacji sowieckiej krzyż został usunięty, a w jego miejscu wzniesiono pomnik zwieńczony czerwoną gwiazdą i tablicą z fałszywym napisem w języku rosyjskim, nieoddającym prawdy o wydarzeniach i ich ofiarach (Krajewski, 2020, s. 89; Porzecki, 2021, s. 29–31; Baza „Strat”).
- 343. KIWALLE ALEKSANDER** (por.), ps. „Pleban” – ur. 1901 r. w Limanowej, s. Józefa i Katarzyny (z d. Darowska). Nauczyciel matematyki w Państwowym Gimnazjum im. Romualda Traugutta w Brześciu na Bugiem i szkół powszechnych na Polesiu. Żołnierz Armii Krajowej, organizacji dywersyjnej „Wachlarz”. Pod zarzutem przynależności do AK został aresztowany przez gestapo w styczniu 1942 r. w Stolinie. Po tygodniowym pobycie w miejscowym więzieniu, wywieziono go do lasu, gdzie został rozstrzelany. Po zakończeniu II wojny światowej był poszukiwany przez siostrę Marię Macewicz (z d. Kiwalle) (Łopatyńska-Wdowiszewska, 2010, s. 63; Grędzik, 2024, s. 112; Baza „Strat”).
- 344. KIZEWETER EDWARD** (ppor.) – kresowy działacz sportowy wśród młodzieży szkolnej, żołnierz Wojska Polskiego. Brał udział w wojnie obronnej z Niemcami we wrześniu 1939 r. Następnie dostał się do niewoli

niemieckiej i w latach 1939–1945 był internowany w niemieckim obozie jenieckim – Oflagu II C Woldenberg, gdzie zarejestrowano go pod numerem jenieckim 2158. W trudnych warunkach obozowych, aby przeciwdziałać tzw. chorobie drutów kolczastych i chronić więźniów przed załamaniem psychicznym, zaangażował się w organizację zajęć sportowych i wychowania fizycznego. Pełnił funkcję zastępcy kierownika odpowiedzialnego za obozowy sektor sportowy „Zachód”. Przeżył (Olesik, 1988, s. 210; Dembek, Pazda, 2014, s. 87; Dembek, 2017, s. 183; Muzeum Woldenberczyków; Stowarzyszenie Woldenberczyków; Baza „Strat”).

345. KLEBA JAN – ur. 15.06.1911 r., a według innej wersji 15.07.1911 r. w Grodnie, nauczyciel, wywieziony na niewolnicze roboty przymusowe do Niemiec (Baza „Strat”).

346. KŁOCZKO JAN (podchorąży) – ur. 30.06.1914 r. w m. Jaśki, s. Stanisława i Marianny (z d. Pawlukowska), nauczyciel w Łowciewiczach w gminie Chocieńczyce w powiecie wilejskim w województwie wileńskim. Absolwent Seminarium Nauczycielskiego w Grodnie. Brał udział w wojnie obronnej Polski we wrześniu 1939 r., pełniąc funkcję zastępcy dowódcy plutonu ckm. Po powrocie z wojny do rodzinnej miejscowości Jaśki, 22.04.1940 r. został aresztowany przez gestapo w domu rodziców. Był więźniem niemieckiego obozu zagłady Działdowo (Soldau) oraz niemieckich obozów koncentracyjnych Sachsenhausen, Oranienburg i Mauthausen-Gusen, gdzie przebywał do 5.05.1945 r. Został zarejestrowany pod numerem obozowym 8499/47109. Był także ofiarą pseudomedycznych eksperymentów prowadzonych w obozach (Bobowik, 1992, s. 120; Kaszlej, *Lista mieszkańców powiatu augustowskiego...; Soldau – utajony ośrodek zagłady. Niemieckie obozy w Działdowie w latach II wojny światowej*; Baza „Strat”).

347. KOCHANOWSKI WIKTOR – ur. w 1882 r. w Brześciu nad Bugiem, s. Kajetana, historyk, bibliotekarz, kustosz Centralnej Biblioteki Wojskowej w Warszawie, wykładowca historii politycznej i wojskowej oraz bibliografii wojen i wojskowości. Wywodził się ze szlacheckiego rodu Kochanowskich, zasłużonego dla historii i kultury polskiej. Wiktor Kochanowski studiował w Warszawie, Lwowie i Krakowie. Pracownik sekcji szkolnictwa średniego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, weteran walk o wolność i nieodległość Polski: obrońca Lwowa i uczestnik wojny polsko-bolszewickiej 1920 r. Kierował Oddziałem Bibliograficznym Centralnej Biblioteki Wojskowej w Warszawie, prowadził kartoteki: „Polskiego piśmiennictwa wojskowego”, „Piśmiennictwa wojny światowej”, kierował archiwum regestrów „Rękopiśmienne militaria polskie, zawarte w archiwach i bibliotekach krajowych”. Był także kierownikiem Oddziału Katalogowego CBW. Współpracował przy redagowaniu miesięcznika „Komunikat Bibliograficzny” (dodatek do „Bellony”), współredagował dwumiesięcznik „Wojskowe Wiadomości Bibliograficzne”, a także

- redagował kwartalnik „Przegląd Literatury Historyczno-Wojskowej”, ukazujący się w ramach „Przeglądu Historyczno-Wojskowego”. Współautor podręcznika bibliotekarskiego dla kierowników bibliotek wojskowych. *Bibliotece zapisał własny zbiór dzieł historycznych i wojskowych, który spłonął podczas Powstania Warszawskiego. W ostatnich dniach września 1939 roku z niezwykłą ofiarnością ratował księgozbiór z płonącej siedziby Centralnej Biblioteki Wojskowej w Gmachu Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych przy Alejach Ujazdowskich 1* (Gałkowski, 2019, s. 2). Wiktor Kochanowski zmarł 23 lipca 1943 r. Spoczywa w grobowcu rodzinnym na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (kwatery P, rząd 3, grób 31), odrestaurowanym dzięki wsparciu Biura Upamiętniania Walk i Męczeństwa Instytutu Pamięci Narodowej. W 2022 r. uroczystości obchodzono 140. rocznicę jego urodzin (Olszewicz, 1947, s. 115; Gałkowski, 2019; Portal Centralnej Biblioteki Wojskowej; Portal Instytutu Pamięci Narodowej).
- 348. KOŁOWSKI EUGENIUSZ** (ppor.) – ur. 8.06.1912 r. w Grodnie, nauczyciel, żołnierz Wojska Polskiego. W stopniu podporucznika służył w II Korpusie Ochrony Pogranicza. Dostał się do niewoli niemieckiej i był internowany w niemieckich obozach jenieckich, m.in. w Oflagu VII A, gdzie zarejestrowano go pod numerem jenieckim 33354 (Baza „Strat”).
- 349. KONECZNA LUDWIKA** (z d. Dawidowicz) – ur. 30.03.1904 r. w Wilnie, c. Pawła i Katarzyny. W latach 1925–1939 pracowała jako nauczycielka w Podbrzeziu. W czasie II wojny światowej i okupacji uczyła w majątku Gliniszki. Wraz z mężem Józefem, również nauczycielem, oraz ok. 14-letnim synem Jarosławem została zamordowana 20 czerwca 1944 r. w zbiorowej egzekucji 39 Polaków z Gliniszek, dokonanej przez litewski oddział pomocniczy policji niemieckiej. Spoczywa w zbiorowej mogile na miejscowym cmentarzu w Gliniszkach. Na pomniku, ufundowanym w 1999 r. przez Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, widnieją nazwiska 39 ofiar, choć brak jest informacji o sprawcach tego zbrodnictwa. Z masakry ocalało m.in. dwóch synów Ludwiki i Józefa Konecznych – Ryszard Koneczny (ukrył się w beczce) oraz Henryk Koneczny, który wcześniej wyszedł do pracy w ogrodzie dworskim. Ocalała również grupa siostr urszulanek oraz Irena Sławińska, absolwentka Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, ówczesna pracownica w kancelarii majątku Gliniszki i nauczycielka polskiego tajnego nauczania. Dzięki sporządzeniu przez nią w 1944 r. protokołu ekshumacji znana jest pełna lista ofiar (Korab-Żebryk, 1991, s. 127–134; Sławińska, 1991, s. 271–274, 275–277; Tomaszewski, 2001, s. 441–442, 635; Kucharska, 2004, s. 60; Sławińska, 2004, s. 92–97, 106 i in.; Jackiewicz, 2007, s. 184–185; Rokicki, 2015; *Katalog polskich miejsc pamięci...*, 2017; Baza „Strat”).
- 350. KONECZNY JÓZEF** – ur. 1904 r. w Jarosławiu, s. Michała i Marii, mąż nauczycielki Ludwiki. W latach 1925–1939 pełnił funkcję kierownika szkoły w Podbrzeziu. W czasie II wojny światowej i okupacji pracował jako

- nauczyciel i pracownik administracji majątku Glinciszki. Został aresztowany w Podbrzeziu przez Litwinów, którzy go aresztowali i rozstrzelali 23 lub 24 czerwca 1944 r. (Korab-Żebryk, 1991, s. 129). Jednak za datę jego śmierci przyjęto 20 czerwca 1944 r. Przed egzekucją był poddany torturom (Korab-Żebryk, 1991, s. 127–134; Sławińska, 1991, s. 271–274, 275–277; Tomaszewski, 2001, s. 441–442, 635; Kucharska, 2004, s. 60; Sławińska, 2004, s. 92–97, 106 i in.; Jackiewicz, 2007, s. 184–185; Rokicki, 2015; *Katalog polskich miejsc pamięci...*, 2017; Baza „Strat”).
- 351. KONONOWICZ WŁODZIMIERZ** (por.) – ur. 10.12.1909 r. w Prużanie, s. Piotra i Anny. Nauczyciel w Prużanie w powiecie prużańskim w województwie poleskim. 24.08.1943 r. osadzony w niemieckim obozie koncentracyjnym na Majdanku, gdzie został zarejestrowany pod numerem obozowym 4503 (Państwowe Muzeum na Majdanku; Baza „Strat”).
- 352. KONOPACKA APOLONIA** (z d. Gajewska) – ur. 3.04.1904 r., c. Józefa i Kamili (z d. Obuchowicz) w Grodnie. Absolwentka seminarium nauczycielskiego, kierowniczka szkoły w Grodnie, opiekunka grodzieńskiej drużyny harcerskiej im. Emilii Plater. W czasie II wojny światowej i okupacji była czynnie zaangażowana w działalność ruchu oporu oraz akcję polskiego tajnego nauczania. Udzielała pomocy rodzinom osób prześladowanych przez okupanta. Została aresztowana i osadzona w niemieckich obozach koncentracyjnych, najpierw w Ravensbrück, gdzie była zarejestrowana pod numerem obozowym 30793, później w Bergen-Belsen. W Ravensbrück była członkinią, działaczką konspiracyjnej obozowej drużyny harcerskiej „Mury”. Przeżyła (Wąsowicz, 2018, s. 209; Galij-Skarbińska, Polak, 2018, s. 85; Baza „Strat”).
- 353. KONOPKA CZESŁAW** (oficer rez.) – ur. 22.10.1900 r. w Kuczach Wielkich w powiecie łomżyńskim. Nauczyciel szkół powszechnych w Warszawie, Kobryniu oraz w Pińsku. Żołnierz Wojska Polskiego. Od 1940 r. był nauczycielem szkoły powszechnej w Mroczkowie w powiecie opoczyńskim w województwie łódzkim. Zaangażował się w tajne nauczanie w zakresie szkoły powszechnej oraz działalność konspiracyjną w strukturach Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej. Został aresztowany przez policję niemiecką 4.06.1942 r. i zesłany do niemieckiego obozu koncentracyjnego, osadzony w Oświęcimiu-Brzezince 30.06.1942 r., gdzie zarejestrowano go pod numerem obozowym 38086. Zamordowany w niemieckim obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu 14 lipca 1942 r. (Walczak, 1995, s. 402; Państwowe Muzeum w Oświęcimiu; Baza „Strat”).
- 354. KONCZYK CZESŁAW** (oficer rez.) – ur. 11.01.1912 r., nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Korytnicy w powiecie szczuczyńskim w województwie nowogródzkim. Żołnierz Wojska Polskiego. Po agresji niemieckiej i sowieckiej na Rzeczypospolitą brał udział w wojnie obronnej z Niemcami. W toku działań wojennych zaginął bez wieści. Jego dalsze losy pozostają nieznane (Walczak, 1995, s. 403).

- 355. KORCIK ANTONI** – ur. 28.05.1892 r. w Krasnymstawie. Ksiądz Kościoła rzymskokatolickiego, filozof, logik, uczeń profesora Jana Łukasiewicza. W latach 1924–1926 był asystentem Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Warszawskiego, a następnie uzyskał stopień naukowy doktora. Prowadził wykłady z historii filozofii na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Po agresji niemieckiej i sowieckiej na Rzeczypospolitą we wrześniu 1939 r. i zajęciu Ziem Wschodnich II RP przez Armię Czerwoną, po okupacji sowieckiej a następnie w czasie okupacji litewskiej Wilna i Ziemi Wileńskiej, został – wraz z polskimi uczonymi – usunięty z uczelni po brutalnej likwidacji Uniwersytetu Stefana Batorego przez okupacyjne władze litewskie 15.12.1939 r., pomimo protestów polskiego środowiska akademickiego przeciwko tej decyzji (m.in. *Protest Senatu Uniwersytetu Stefana Batorego – do profesorów uniwersytetów całego świata, Wilno, grudzień 1939. Protest asystentów Uniwersytetu Stefana Batorego przeciwko likwidacji USB, Wilno 15 grudnia 1939 r.*, Łossowski, 1991, s. 51–55, 71–79). Pomimo represji kontynuował działalność naukową i dydaktyczną w konspiracji. Był profesorem Wydziału Teologicznego tajnego Uniwersytetu Stefana Batorego oraz profesorem tajnego Seminarium Duchownego w Wilnie. Aktywnie uczestniczył również w tajnym nauczaniu w zakresie szkolnictwa średniego w Wilnie. W czasie okupacji niemiecko-litewskiej Wilna i Ziemi Wileńskiej, po zamknięciu miejscowego Seminarium Duchownego przez władze okupacyjne, został 3.03.1942 r. aresztowany przez gestapo i policję litewską wraz z grupą profesorów i kleryków, a następnie osadzony w więzieniu na Łukiszkach w Wilnie, gdzie przebywał do 18.03.1942 r., po czym był internowany w Wilkawiskach, Szałtupiach i Poniewieżu. Po uwolnieniu latem 1944 r. powrócił do Wilna i był profesorem w reaktywowanym przez księdza arcybiskupa Romualda Jałbrzykowskiego Seminarium Duchownym (od 1.10.1944 r.), a także profesorem Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Stefana Batorego, otwartym przez polskie władze kościelne. Obie instytucje zostały ostatecznie zamknięte przez sowieckie władze okupacyjne – seminarium decyzją NKWD 20.02.1945 r. (*Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie...*, s. 11; Jacewicz, Woś, 1978, s. 199, 210; Stopniak, 1987–1988, s. 336, 344; Korab-Żebryk, 1991, s. 62; Zieliński, 1992, s. 26, 33; Zasztowt, 1993, s. 90, 93–94, 115; Krahel, 1996, s. 206; Piechnik, Puchowski, 1996, s. 92; Wilanowski, 2000, s. 28, 137; Lewandowska, 2001, s. 72; Tomkiewicz, 2008, s. 168; Krahel, 2014, s. 97, 177, 223; Grędzik, 2024, s. 118; Grędzik, 2025; Baza „Strat”).
- 356. KOSECKI FELIKS** (por.) – ur. 4.04.1900 r., muzyk, kapelmistrz orkiestry wojskowej 1. Pułku Piechoty Legionów Polskich, pedagog muzyczny w klasie instrumentów dętych w Konserwatorium Muzycznym i Konserwatorium Muzycznym im. Mieczysława Karłowicza w Wilnie, wychowawca wielu artystów scen muzycznych, animator kultury muzycznej

w Wilnie. Był porucznikiem Wojska Polskiego, uczestnikiem kampanii wrześniowej. W czasie II wojny światowej wywieziony na niewolnicze roboty przymusowe do Niemiec. Przeżył (Ankudowicz-Bieńkowska, 1997, s. 76, 110, 119 i in.; Portal Muzeum Armii Krajowej; Baza „Strat”).

- 357. KOSMOWSKA MARIA STANISŁAWA** – ur. 16.08.1902 r. w Moskwie, c. Józefa i Tekli (z d. Ignatowicz), siostra zakonna Kościoła rzymskokatolickiego ze zgromadzenia Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego. Prowadziła działalność wychowawczą i katechetyczną m.in. w Otorowie koło Poznania, w Małym Kolegium Piusa X w Pniewie (jej wychowankiem był późniejszy jezuita ks. Stefan Dzierżek) oraz w Miejskim Domu Wychowawczym w Łodzi. W latach 1932–1934 kierowała Domem Wychowawczym w Równem na Wołyniu, a następnie w Wilnie, przy ul. Skopówka 4, oraz internatem dla młodzieży żeńskiej. W czasie II wojny światowej udzielała pomocy organizatorom konspiracji, ukrywała osoby ścigane przez okupantów oraz sieroty wojenne w wieku 12–16 lat – dzieci żołnierzy Wojska Polskiego. 26.03.1942 r. została aresztowana przez policję niemiecką w Wilnie, razem ze 162 siostrami zakonnymi z różnych zgromadzeń, i osadzona w więzieniu na Łukiszkach. Tam kontynuowała życie zakonne w warunkach konspiracyjnych – uczestniczyła w tajnych mszach świętych i wykonywała duchowe ćwiczenia zakonne. W tym samym czasie na Łukiszkach przebywał ks. Stefan Dzierżek. Zwolniona z więzienia 21.05.1942 r., otrzymała nakaz zdjęcia habitu zakonnego i skierowanie z Arbeitsamtu na roboty przymusowe do Niemiec. Dzięki pomocy Polaków ukryła się w majątku Głinciszki, gdzie niemal cudem uniknęła śmierci (Jacewicz, Woś, 1981, s. 645; Zieliński, 1992, s. 57; Malinowska, 1998, s. 1–2; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 169; Krahel, 2014, s. 72, 76, 210; Pasierbska, 2015, s. 53–55; Rokicki, 2015, s. 25; Portal Zgromadzenia Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego).

- 358. KOTARBIŃSKI MIECZYŚLAW** – ur. 3.01.1890 r. w Warszawie, s. Miłosza Kotarbińskiego i Ewy (z d. Kosowska), artysta-malarz, grafik, akwaforzysta, projektant wnętrz i rzemiosła artystycznego, profesor Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie oraz Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Wywodził się ze szlacheckiego rodu Kotarbińskich, zasłużonego dla historii i kultury polskiej. Uczeń wybitnych twórców: profesora Ferdynanda Ruszczyca, Leona Wyczółkowskiego i Józefa Mehoffera. Autor projektu buławy marszałkowskiej dla Józefa Piłsudskiego – cyzelowanego srebrem i złotem insygnium władzy wojskowej, uroczyste wręczonego Marszałkowi przez żołnierzy Wojska Polskiego 14.11.1920 r. na placu Zamkowym w Warszawie. Buława, jedno z najcenniejszych darów Piłsudskiego, znajduje się obecnie w zbiorach Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku. W dorobku artystycznym Mieczysława Kotarbińskiego znajdują się także projekty odznaczeń państwowych II Rzeczypospolitej: Orderu Orła Białego, Orderu Odrodzenia

Polski (ze złotym napisem *Polonia Restituta*), Krzyż i Medal Niepodległości. W czasie okupacji niemieckiej był zaangażowany w działalność konspiracyjną: pracował w tajnym nauczaniu i współtworzył nielegalne publikacje dla dzieci (w tym elementarze) na zlecenie Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej AK, w Wydziale Polityczno-Informacyjnym. Został aresztowany przez gestapo w nocy z 18 na 19.05.1943 r. pod zarzutem działalności w AK. Osadzony i brutalnie przesłuchiwany w niemieckim więzieniu gestapo na Pawiaku w Warszawie. Zginął 29 maja 1943 r., rozstrzelany w zbiorowej egzekucji w okolicach ul. Gęsiej w Warszawie. Jego ciało spalono w ruinach getta (Krasuski, 1977, s. 232; Domańska, 1978, s. 325, 327; Walczak, 1978, s. 236, 287; Bolewski, Pierzchała, 1989, s. 128; Walczak, 1995, s. 110; Piechnik, Puchowski, 1996, s. 205, 212; Melbechowska-Luty, 2005, s. 118, 218, 254 i in.; Gralak, 2010, s. 96; Grędzik-Radziak, 2013, s. 174; Kossowska, 2017, s. 259, 353; Borucki, 2019, s. 286; Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku; Muzeum Broni Pancernej w Poznaniu; Baza „Strat”).

- 359. KOWALCZEWSKI MIECZYSLAW** – ur. 26.04.1898 r. w Odessie, s. Ludwika i Reginy (z d. Dąbska), astronom, fizyk, matematyk, chemik, „fenomenalny erudyta”, doktor, adiunkt Zakładu Astronomii Praktycznej Wydziału Inżynierii Politechniki Warszawskiej i w Gabinetzie Astronomicznym Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, asystent w Zakładzie Astronomicznym, Zakładzie Meteorologii Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Nauczyciel chemii w warszawskich szkołach średnich. Współpracownik czasopisma „Urania”, popularyzator wiedzy astronomicznej, autor prac z zakresu fotometrii gwiazd zmiennych. Żołnierz Wojska Polskiego, uczestnik wojny obronnej z Niemcami we wrześniu 1939 r. Dostał się do niewoli niemieckiej i był internowany w niemieckim obozie jeńców wojennych, Stalagu I A, gdzie został zarejestrowany pod numerem obozowym 22758. Po zwolnieniu powrócił do Warszawy. Aresztowany przez gestapo 12.04.1943 r. wraz z żoną Haliną za posiadanie konspiracyjnych ulotek, osadzony w niemieckim więzieniu gestapo na Pawiaku. Zginął rozstrzelany wraz z żoną w Warszawie 13.04.1943 (Iwanowska, 1981, s. 250, 256; Walczak, 1995, s. 110; Piechnik, Puchowski, 1996, s. 115, 116; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 174–175; Baza „Strat”).
- 360. KOWARSKI BENIAMIN** – ur. 1893 r., nauczyciel wileńskich szkół średnich, dyrektor Gimnazjum Koedukacyjnego Gminy Żydowskiej w Świecianach przy ul. Marszałka Józefa Piłsudskiego. Zginął najprawdopodobniej w czasie II wojny światowej (Grędzik, 2024, s. 125).
- 361. KOZŁOWSKI ADAM WOJCIECH** – ur. 24.12.1898 r., s. Józefa i Julii, absolwent Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, prawnik, żołnierz Wojska Polskiego, działacz niepodległościowy, uczestnik Powstań Śląskich i Powstania Warszawskiego. W Lidzie pełnił funkcję inspektora

szkolnego oraz nauczyciela w Państwowym Gimnazjum Koedukacyjnym im. Hetmana Karola Chodkiewicza przy ul. Trzeciego Maja 24. Aresztowany, trafił do niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz, gdzie został osadzony 12.08.1944 r. i zarejestrowany pod numerem obozowym 191470, następnie przeniesiony do obozu Natzweiler, gdzie został rozstrzelany. Osierocił troje dzieci. Jego żona, Eleonora Longina Kozłowska (z d. Kossowska), była więźniarką niemieckich obozów koncentracyjnych w Auschwitz i Ravensbrück (Stanisławski, 1995, s. 14; Piechnik, Puchowski, 1996, s. 359; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 177–178; Państwowe Muzeum w Oświęcimiu; Baza „Strat”).

- 362. KOZŁOWSKI ANTONI** – ur. 15.05.1887 r. w Warszawie, ksiądz, ojciec zakonny Kościoła rzymskokatolickiego, jezuita, nauczyciel języka polskiego, przyrody i matematyki w Gimnazjum Męskim Ojców Jezuitów w Wilnie przy ul. Wielkiej 88 oraz w Zakładzie Naukowo-Wychowawczym w Bąkowie pod Chyrowem, wychowawca młodzieży. *Duszpasterz w Łodzi, we Lwowie, Starej Wsi, Nowym Sączu, Kaliszu, Wilnie, Pińsku i Łęczycy. Wojna zastała go w Lublinie, gdzie pełnił posługi kapłańskie w jezuickim kościele przy ul. Królewskiej. W czasie okupacji został przeniesiony do Warszawy. Na Starym Mieście przeżył powstanie i we wrześniu został wywieziony do obozu w Pruszkowie* (Grzebień, 1996, s. 315). Przeżył (Malinowski, 2000, s. 102, 367; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 178).
- 363. KRAHELSKA HALINA** (z d. Śleszyńska), ps. „Agata”, „Sabina”, „Zofia” – ur. 12.05.1886 r. w Odessie, c. Jana – profesora matematyki i Heleny (z d. Augustynowicz). Wywodziła się ze szlacheckiego, kresowego rodu Krahelskich, zasłużonego dla historii i kultury Polski. Działaczka społeczna, polityczna, niepodległościowa, socjalistka, sybiraczka, żołnierz Polskiej Organizacji Wojskowej, Związku Walki Zbrojnej, Armii Krajowej. W II Rzeczypospolitej była pierwszą kobietą na stanowisku zastępcy Głównego Inspektora Pracy w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej w Warszawie. Pisarka, publicystka, dziennikarka, reportażystka, współzałożycielka członkini Zarządu Klubu Demokratycznego w Warszawie, wykładowczyni Wolnej Wszechnicy Polskiej, pracowniczka Instytutu Gospodarstwa Społecznego w Warszawie. Współpracowała m.in. z Ligą Obrony Praw Człowieka i Obywatela. Publikowała na łamach pism: „Epoka”, „Lewy Tor”, „Sygnały” oraz pism konspiracyjnych „Robotnik” i „Brygada Wolności”. Związana była z literacką grupą „Przedmieście”. W 1936 r. wzięła udział w antyfaszystowskim Zjeździe Pracowników Kultury we Lwowie. We wrześniu 1939 r. pełniła funkcję komendantki obrony przeciwlotniczej Mokotowa. W czasie okupacji działała w Stronnictwie Demokratycznym „Prostokąt”. Od kwietnia 1940 r. na zlecenie Wojskowego Biura Historycznego Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej ZWZ-AK prowadziła kronikę życia codziennego okupowanej Warszawy i pisała raporty z terenów

okupowanych. *Posługiwała się 7 nazwiskami i 20 razy zmieniała mieszkanie* (Michalska, 1988, s. 211). W wyniku wypadku ulicznego, potrącona przez niemiecki samochód, straciła nogę. Aresztowana przez gestapo 13.07.1944 r. w Milanówku, osadzona w niemieckim więzieniu gestapo w Radomiu. Była tam przesłuchiwana i sądzona w Częstochowie za przedwojenną działalność antyhitlerowską. W październiku 1944 r. została zesłana do niemieckiego obozu koncentracyjnego w Ravensbrück, gdzie w bloku nr 18 była ukrywana przez współwięźniarki Polki, ponieważ odkrycie jej inwalidztwa groziło unicestwieniem. Uczestniczyła w konspiracji obozowej, opracowując referat pod tytułem *Wytyczne w sprawie organizacji inspekcji pracy w Polsce Niepodległej po II wojnie światowej* oraz pisząc wiersze. Zmarła w obozie na tyfus. Źródła podają różne daty jej śmierci: 16, 17 lub 19 kwietnia 1945 r. Wśród jej publikacji warto wymienić fabularyzowany reportaż oparty na faktach i relacji Władysława Bartoszewskiego, wydany anonimowo w Warszawie w kwietniu 1942 r. przez Wydawnictwo Komisji Propagandy Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej Armii Krajowej pod tytułem *Oświęcim. Pamiętnik więźnia*. Publikacja ta była polecana w szkołach przez nauczycieli jako lektura nadobowiązkowa. W 1988 r., w uznaniu zasług Haliny Krahelskiej w dziedzinie ochrony pracy, ustanowiono nagrodę jej imienia. 26.04.2024 r. jednej z sal w gmachu Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej Rzeczypospolitej Polskiej uroczystie nadano imię Haliny Krahelskiej (Olszewicz, 1947, s. 127; Wińska, 1960, s. 269–270; Jarosz, 1963, s. 123–129; Maciąg, 1981, s. 122; Krzyżanowski, b.d.w., s. 244, 489, 564 i in.; Krzyżanowski, 1985, s. 243, 281, 415 i in.; Stępień, Wilkoń, 1987, s. 185; Michalska, 1988, s. 210–211; Sobczak, 1988, s. 991; Matuszewski, 1992, s. 13; Grochowska, Grzymała-Siedlecki, Struzik, 1996; *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, 2004, s. 622; Gitkiewicz, 2021; Krahelska, 2024; Portal Rzeczypospolitej Polskiej; Baza „Strat”).

- 364. KRAJEWSKA KAROLINA** – ur. 28.01.1898 r. w Jaworznie, nauczycielka Publicznej Szkoły Powszechnej nr 8 w Grodnie w województwie białostockim. Żona Lucjana – inspektora szkolnego. 15 lipca 1943 r. została aresztowana przez policję niemiecką wraz z mężem Lucjanem i synami: Adamem (lat 12), Sławomirem, Zbigniewem (lat 17), Lucjanem (lat 24) i wraz z rodzinami z Grodna, Wołkowyska i okolic oraz swoją rodziną rozstrzelana w zbiorowej egzekucji w fortach w Naumowiczach koło Grodna tego samego dnia (Kolendo, 1960, s. 306; Siemiński, 1992, s. 217–218; Walczak, 1995, s. 419–420; Krajewski, 2004, s. 86; Grędzik-Radziak, 2013, s. 175; Porzecki, 2021, s. 143; Baza „Strat”).
- 365. KRAJEWSKI LUCJAN** – inspektor szkolny w Grodnie w województwie białostockim, mąż nauczycielki Karoliny. W czasie okupacji niemieckiej Ziemi Wschodnich II RP uczestniczył w akcji polskiego tajnego nauczania w Grodnie. 15 lipca 1943 r. został aresztowany przez policję

- niemiecką wraz z żoną nauczycielką Karoliną i synami: Adamem (lat 12), Sławomirem, Zbigniewem (lat 17), Lucjanem (lat 24) i wraz z rodzinami z Grodna, Wołkowyska i okolic oraz swoją rodziną rozstrzelany w zbiorowej egzekucji w fortach w Naumowiczach koło Grodna tego samego dnia (Kolendo, 1960, s. 306; Siemiński, 1992, s. 217–218; Walczak, 1995, s. 419–420; Grędzik, 2002, s. 182; Krajewski, 2004, s. 86; Grędzik-Radziak, 2013, s. 175; Porzecki, 2021, s. 143; Baza „Strat”).
- 366. KRAKOWSKI STEFAN** – ur. 5.06.1912 r. w Łodzi, s. Mikołaja i Antoniny (z d. Szymańska), absolwent Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, magister, historyk, młodszy asystent tej uczelni, uczeń profesora Stanisława Zajączkowskiego. Po agresji niemieckiej i sowieckiej na Rzeczypospolitą we wrześniu 1939 r. i zajęciu Ziem Wschodnich II RP przez Armię Czerwoną, po okupacji sowieckiej a następnie w czasie okupacji litewskiej Wilna i Ziemi Wileńskiej, został – wraz z polskimi uczonymi – usunięty z uczelni po brutalnej likwidacji Uniwersytetu Stefana Batorego przez okupacyjne władze litewskie 15.12.1939 r. Był sygnatariuszem protestów polskiego środowiska akademickiego przeciwko tej decyzji (m.in. *Protest Senatu Uniwersytetu Stefana Batorego – do profesorów uniwersytetów całego świata, Wilno, grudzień 1939. Protest asystentów Uniwersytetu Stefana Batorego przeciwko likwidacji USB, Wilno 15 grudnia 1939 r.*, Łossowski, 1991, s. 51–55, 71–79). W 1943 r. został internowany i był więziony w niemieckich obozach koncentracyjnych na Litwie.
- 367. KRASOWSKA WANDA** – ur. 6.07.1911 r. w Wilnie, siostra zakonna Kościoła rzymskokatolickiego ze Zgromadzenia Córek Maryi Wspomożycielki Wiernych (salezjanka). Prowadziła działalność wychowawczą i katechetyczną wśród dzieci w Różanymstoku koło Grodna. Na prośbę polskich władz państwowych opiekowała się grupą sierot z Polski centralnej, próbując zapewnić im bezpieczeństwo w obliczu zbliżającej się wojny. Na początku września 1939 r., wraz z siostrą Anielą Szczerbińską, udała się pociągiem do Warszawy w celu zdobycia środków na utrzymanie dzieci. Obie zginęły w miejscowości Dębe Wielkie pod Mińskiem Mazowieckim, po zbombardowaniu pociągu przez niemieckie lotnictwo 7 września 1939 r. (Jacewicz, Woś, 1981, s. 545; Portal 100 lat obecności Sióstr Salezjanek w Polsce; Martyrologium; Baza „Strat”).
- 368. KRASSOWSKI JAN** – ur. 29.03.1895 r. w m. Brzeźnica, ksiądz Kościoła rzymskokatolickiego, rektor kościoła pw. św. Trójcy na Trynopolu w Wilnie, prefekt i prokurator Seminarium Duchownego w Wilnie, bibliotekarz. W czasie okupacji niemiecko-litewskiej Wilna i Ziemi Wileńskiej, po zamknięciu miejscowego Seminarium Duchownego przez władze okupacyjne, został 3.03.1942 r. aresztowany przez gestapo i policję litewską wraz z grupą profesorów i kleryków, a następnie osadzony w więzieniu na Łukiszkach w Wilnie, gdzie przebywał do 18.03.1942 r., po czym był internowany w Wiłkawiskach, Szałtupiach i Poniewieżu. Uwolniony latem

- 1944 r., powrócił do Wilna i podjął pracę w reaktywowanym przez księdza arcybiskupa Romualda Jałbrzykowskiego Seminarium Duchownym (od 1.10.1944 r.), a także na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Stefana Batorego, otwartym przez polskie władze kościelne. Obie instytucje zostały ostatecznie zamknięte przez sowieckie władze okupacyjne – seminarium decyzją NKWD 20.02.1945 r. (Jacewicz, Woś, 1978, s. 199, 211; Stopniak, 1987–1988, s. 336; Korab-Żebryk, 1991, s. 61; Zieliński, 1992, s. 33; Krahel, 1996, s. 206, 212, 217; Wilanowski, 2000, s. 28, 137; Lewandowska, 2001, s. 72; Lewandowska, 2004, s. 72; Tomkiewicz, 2008, s. 168; Krahel, 2014, s. 102, 106, 177 i in.; Baza „Strat”; Muzeum AG).
- 369. KREWER CECYLIA** – absolwentka Konserwatorium w Petersburgu, pianistka, pedagog muzyczny w klasie fortepianu w Konserwatorium Muzycznym i Konserwatorium Muzycznym im. Mieczysława Karłowicza w Wilnie, a także w Żydowskim Instytucie Muzycznym w Wilnie. Współzałożycielka Żydowskiego Instytutu Muzycznego w Wilnie. Wychowawczyni wielu artystów scen muzycznych. Pracę pedagogiczną łączyła z działalnością estradową. Zginęła wraz z rodziną rozstrzelana w zbiorowej egzekucji w Ponarach w 1941 r. (Rudziński, 1992, s. 126; Ankudowicz-Bieńkowska, 1997, s. 102, 109, 124 i in.; Janczewska-Sołomko, 2008, s. 246; Grędzik, 2024, s. 129, Baza „Strat”).
- 370. KRÓLIKOWSKI TADEUSZ VEL KUJAWSKI** (kapitan) – ur. 24.11.1900 r. w Brześciu Kujawskim, s. Wincentego i Stanisławy, absolwent Instytutu Pedagogiki Specjalnej w Warszawie, magister filozofii Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, uczeń profesora Henryka Łowmiańskiego. Pracował jako nauczyciel w warszawskich szkołach, m.in. w Publicznej Szkole Powszechnej nr 10. Po wybuchu II wojny światowej, od 1939 r. był zaangażowany w tajne nauczanie oraz działalność konspiracyjną w strukturach Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej. W czasie Powstania Warszawskiego walczył w stopniu kapitana, dowodząc plutonem oddziału AK w Grupie „Kampinos”, batalion „Znicz”. Poległ podczas próby przeprawy przez Wisłę 27 września 1944 r. (Walczak, 1995, s. 425; Piechnik, Puchowski, 1996, s. 360; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 182–183; Muzeum Powstania Warszawskiego; Baza „Strat”).
- 371. KRUH** (imię nieznane) – nauczyciel matematyki i fizyki w szkołach grodzieńskich. Uczył w Prywatnym Hebrajskim Koedukacyjnym Seminarium Nauczycielskim „Tarbut” w Grodnie. Aresztowany w czerwcu 1941 r. i osadzony w więzieniu w Grodnie. Najprawdopodobniej zamordowany przez Niemców (Szarkowska, 2012, s. 406; Baza „Strat”).
- 372. KRUKOWSKI JAN** – ur. 1877 r. na Ziemi Witebskiej. Ksiądz Kościoła rzymskokatolickiego, administrator parafii Ziembin, w dekanacie Rohaczów/Bychów, w diecezji mohylewskiej, prefekt Państwowego Gimnazjum Koedukacyjnego w Garwolinie, Gimnazjum Koedukacyjnego Humanistycznego Sejmiku Powiatowego w Sokółce oraz Publicznej Szkoły

Powszechniej nr 1 im. Adama Mickiewicza w Sokółce. Kapelan i opiekun finansowy domu dziecka w Grodnie, rezydent-emeryt parafii Grodno przy kościele farnym pw. św. Franciszka Ksawerego. W czasie okupacji niemieckiej Ziem Wschodnich II RP został aresztowany przez Niemców i przez 7 miesięcy więziony. *Po wejściu Armii Czerwonej w 1944 został aresztowany 18.12. tr. i oskarżony o to, że „prowadził wśród ludności antysowiecką, defetystyczną agitację, wypowiadał oszczerstwa na temat wartości bojowej Armii Czerwonej i wychwalał niemiecko-faszystowskie porządki. Był członkiem rady opiekuńczej w domu dziecka i wychowywał dzieci w religijno-nacjonalistycznym duchu [11: Sprawa karna Nr 0-24628, k. 133]”.* Został także oskarżony o działalność kontrrew., zmierzającą do osłabienia ZSRS. Sądowe Kolegium Karne Sądu Obw. Grodzieńskiego 29.10.1946 skazało go na podstawie art. 72 „b” i art. 84 KK BSRS na 5 lat łagrów i konfiskatę mienia. Kolegium Karne Sądu Najwyższego BSRS decyzją z 15.11.1946 wyrok ten zatwierdziło (Dzwonkowski, 2003, s. 349). Ksiądz Jan Krukowski 29.11.1947 r. został zesłany do obozu koncentracyjnego i przymusowej pracy w Intałał (Intyjski ITŁ) w osiedlu Workuta, w okręgu nienieckim, obwodzie archangielskim, republice Komi – na północy Rosji, poza kołem podbiegunowym. Następnie, 9.06.1948 r., został przetransportowany do obozu koncentracyjnego i niewolniczej pracy przymusowej w Karłał (Karagandzki ITŁ), w osiedlu Dolinka koło Karagandy, w obwodzie karagandzkim w Kazachstanie. Tam zmarł z wycieńczenia, głodu i chorób. W 1998 r. zrehabilitowany ze względu na brak dowodów przestępstwa (Zieliński, 1992, s. 495; Hlebowicz, 1993, s. 78, 84, 119 i in.; Gajdzis, 2000, s. 25, 124; Dzwonkowski, 2003, s. 349; Mikhailik, 2008, s. 160, 197, 271 i in.; Krahel, 2014, s. 28, 230, 245; Martyrologium; Baza „Strat”).

373. **KRUK-SZCZERBA JANINA** vel **PRZEBENDOWSKA**, ps. „Larysa”, „Lidka”, „Janka”, „Bronka” – ur. 13.06.1914 r. w Wilnie, c. Ludwika i Leokadii (z d. Wysokińska), instruktorka oświaty pozaszkolnej, kierowniczką działu Oświaty Pozaszkolnej w Wileńskiej Izbie Rolniczej, działaczka Bratniej Pomocy i Sodalicji Mariańskiej w Wilnie. Nauczycielka wychowania przedszkolnego we wsi Czemery w powiecie słonimskim w województwie nowogródzkim. Była żołnierzem Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej oraz jedną z najodważniejszych osób Legalizacji Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej, którą kierowała od marca 1947 r. Pełniła funkcję łączniczki Komendy Okręgu Wileńskiego AK, kolportowała podziemną gazetkę „Polska w Walce” na terenie Wilna i w okolicznych miejscowościach oraz ręcznie pisane wiadomości radiowe. 30.09.1940 r. została aresztowana przez służby NKWD pod zarzutem kolportażu wydawnictw konspiracyjnych. Przebywała w więzieniu na Łukiszkach w Wilnie, gdzie przeszła brutalne śledztwo, jednak nie zdradziła współpracowników. 23.06.1941 r. została uwolniona z transportu, który miał wywieźć

więźniów w głąb Związku Sowieckiego. Na skutek przeżyć więzennych przez sześć tygodni leczyła się w szpitalu dla nerwowo chorych, a następnie powróciła do działalności konspiracyjnej w ramach wileńskiej Legalizacji. *Jesienią 1943 r., w czasie masowych zatrzymań polskiej ludności Wilna, została po raz drugi aresztowana i oskarżona o pracę w komórce legalizacyjnej. Do zarzutów się nie przyznała. Po zakończeniu śledztwa w marcu 1944 r. została wyznaczona na wyjazd na roboty przymusowe do Niemiec. Komisja lekarska, przed którą stanęła w punkcie zbornym na ul. Świętojańskiej, stwierdziła u niej gruźlicę. Za postawioną diagnozą nie kryła się jednak faktyczna choroba, ale starania matki, Leokadii Kruk. W efekcie skierowano ją do pracy w szwalni w wojskowych magazynach odzieżowych w Wilnie. Na początku kwietnia ponownie trafiła do szpitala dla nerwowo chorych, skąd 4 maja uciekła dzięki pomocy kolegów z konspiracji (Niwiński, 2024, s. 170). Janina Kruk, działając pod fałszywym imieniem i nazwiskiem, została ponownie aresztowana przez funkcjonariuszy NKWD 12.09.1944 r. w zasadzce zorganizowanej w mieszkaniu Marii Kuczkówny przy ul. św. Ignacego w Wilnie. Po dwóch tygodniach, 26.09.1944 r., została zwolniona z aresztu przy ul. Ofiarnej w Wilnie. Pomimo represji, kontynuowała działalność konspiracyjną do 1948 r., po ewakuowaniu komórki wileńskiej Legalizacji z Wilna do Warszawy. Jednak 3.11.1948 r. została zatrzymana przez funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego na Targówku w Warszawie, przy ul. Marii Curie-Skłodowskiej 18, i skazana na karę śmierci. Podczas wygłaszania ostatniego słowa poprosiła sąd o wysoką szubienicę, aby *widziała Polskę od morza do morza*. Nie została zamordowana, przeżyła, nie chciała opuścić więzienia i do końca życia walczyła o sprawiedliwe traktowanie niesłusznie represjonowanych. (Sowiecki aparat represji..., 2016, s. 759; „Nie było czasu na strach...” 2016, s. 131, 325; Niwiński, 2024).*

374. **KRUPOWIES JAN** – ur. 15.06.1909 r. Nauczyciel szkół wileńskich i baranowickich. W czasie okupacji niemiecko-litewskiej Wilna i Ziemi Wileńskiej został rozstrzelany w zbiorowej egzekucji w Ponarach koło Wilna 24.04.1942 r. (Grędzik, 2024, s. 130; Baza „Strat”).
375. **KRYCZYŃSKI LEON NAJMAN MIRZA** (oficer) – ur. 25.09.1887 r. w Wilnie, s. Konstantego Najmana Mirzy Kryczyńskiego i Marii (z d. Achmatowicz), prawnik, sędzia, bibliograf, historyk, badacz naukowy, publicysta, działacz polityczny i społeczny, określany mianem „ambasadora kultury polskiej”. Szczególnie zasłużył się jako orędownik opieki nadabytkami orientalnymi w Rzeczypospolitej Polskiej i ochrony dziedzictwa Tatarów polsko-litewskich. Uczestnik rewolucji na Krymie w Jalcie. Był sędzią w Wilnie, Warszawie, wiceprezesem Sądu Okręgowego w Zamościu, wiceprezesem Sądu Okręgowego w Gdyni. W Wilnie pełnił funkcję prezesa Wileńskiego Oddziału Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej i zasiadał w Radzie Centralnej tego Związku.

- Współorganizował Wszechpolską Konferencję Prawników Muzułmanów w Wilnie. Założył bibliotekę, muzeum i archiwum Tatarów Polski i Litwy oraz był twórcą i redaktorem naczelnym „Rocznika Tatarskiego”. Współpracował z redakcjami pism: „Kurier Wileński”, „Słowo”, „Przegląd Islamski”, „Życie Tatarskie”, „Orient”, „Głos Sądownictwa”, „Kurier Bałtycki”. Autor prac z zakresu historii i bibliografii Tatarów Rzeczypospolitej, członek Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego. We wrześniu 1939 r. nie opuścił Polski i pozostał w Gdyni. Podczas próby ratowania księgozbioru został aresztowany przez gestapo i rozstrzelany w zbiorowej egzekucji Polaków w Lasach Piaśnickich koło Wejherowa w 1939 r. lub 1940 r. Jego brat Olgierd został zamordowany przez funkcjonariuszy NKWD najprawdopodobniej w 1941 r., a krewny Stanisław Kryczyński zmarł na tyfus na wsi w tym samym roku. Imię i nazwisko Leona Najmana Mirzy Kryczyńskiego nosi Narodowe Centrum Kultury Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej w Gdańsku. Jego nazwisko upamiętnione zostało na tablicach pamiątkowych w Gdyni i Gdańsku-Oruni. W lasach Piaśnickich znajduje się poświęcony mu obelisk (Olszewicz, 1947, s. 132; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 183–184; Błaszak, 2022; Muzeum Piaśnickie w Wejherowie; Kaszubska Golgota; Baza „Strat”).
- 376. KRYGOWSKA SALOMEA** – nauczycielka szkół powszechnych, m.in.: w Grandziczach koło Grodna. 15 lipca 1943 r. została aresztowana przez policję niemiecką i wraz z rodzinami z Grodna, Wołkowyska i okolic rozstrzelana w zbiorowej egzekucji w fortach w Naumowiczach koło Grodna tego samego dnia (Siemiński, 1992, s. 218; Baza „Strat”).
- 377. KRYSA JAKUB** – ur. 2.06.1864 r. w Czarnochowicach koło Wieliczki, ksiądz ojciec zakonny Kościoła rzymskokatolickiego, jezuita, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, historyk, nauczyciel religii, historii i nauki o Polsce współczesnej, geografii, wychowawca młodzieży. W latach 1911–1913 był dyrektorem gimnazjum chyrowskiego. Uczył w Zakładzie Naukowo-Wychowawczym w Bąkowicach pod Chyrowem, Gimnazjach oo. Jezuitów w Wilnie, Pińsku, Gdyni. Do Wilna powrócił w 1938 r. W pierwszych latach okupacji pomimo represji kontynuował działalność dydaktyczną w konspiracji. Na Wydziale Teologicznym tajnego Uniwersytetu Stefana Batorego wykładał historię Kościoła. Zmarł 31 stycznia 1942 r. w Wilnie. Został pochowany na Cmentarzu na Rossie (Jasieński, 1992, s. 161, 171, 177; Malinowski, 2000, s. 94, 271, 367–368 i in.; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 184; Brzozowski, 2012, s. 26; Cieślak, 2018, s. 122).
- 378. KUBIK MIECZYSLAW** – ur. 11.03.1900 r. w Łodzi, absolwent kaliskiej i rzymskiej szkoły muzycznej, pianista, filozof, teolog, ksiądz Kościoła rzymskokatolickiego. Był proboszczem, dziekanem nieświejskim, kapelanem Zgromadzenia Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu w Nowogrodzku, prefektem szkół średnich i powszechnych w Brześciu

- nad Bugiem, Nowogródku i Nieświeżu, m.in. Państwowego Gimnazjum Koedukacyjnego im. Władysława Syrokomli, opiekunem Sodalicii Mariańskiej. Organizował koncerty muzyczne, propagował muzykę polską i wspierał rozwój życia muzycznego w środowisku lokalnym. Podczas II wojny światowej współpracował z Armią Krajową. Zaangażował się w pomoc Żydom i jeńcom sowieckim. Aresztowany za tę działalność, więziony w Baranowiczach, poddany torturom. Rozstrzelany przez Niemców i białoruskich kolaborantów w zbiorowej egzekucji w Baranowiczach 13 lipca 1942 r. (*Spis Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Pińskiej...*, 1933, s. 72, 170, 171; Wiłkomirski, 1971, s. 264; Jacewicz, Woś, 1978, s. 276; Zieliński, 1992, s. 84; Noskowski, 1996, s. 4; Jakubowska, Mazurowa, Osmólska, Sołczerski, 2001, s. 41, 226, 332 i in.; Grędzik-Radziak, 2008, s. 180; Mikhailik, 2008, s. 79, 161, 271 i in.; Krajewski, 2018, s. 91; Krajewski 2022, s. 101; Martyrologium; Baza „Strat”).
- 379. KUCZKOWSKI JAN** – ur. 5.01.1885 r. w Warszawie. Nauczyciel matematyki i fizyki w szkołach suwalskich i grodzieńskich, m.in. w Państwowym Gimnazjum i Liceum Humanistycznym w Suwałkach oraz w Państwowym Gimnazjum Żeńskim im. Emilii Plater w Grodnie. W czasie II wojny światowej został aresztowany przez policję niemiecką i zesłany do niemieckiego obozu koncentracyjnego w Dachau, gdzie zarejestrowano go pod numerem obozowym 17351. Tam został zamordowany (Walczak, 1995, s. 435; Grędzik, 2024, s. 133; Baza „Strat”).
- 380. KULESZO ADAM** – ur. 10.06.1881 r. w Helenowie w powiecie oszmiańskim, ksiądz Kościoła rzymskokatolickiego, teolog, kanonik honorowy Kapituły Wileńskiej, proboszcz kościoła parafialnego pw. św. Ducha w Wilnie. Był katechetą, publicystą, pisarzem oraz tłumaczem. Redagował i wydawał miesięcznik oświatowo-religijny „Gwiazda Zaranna” oraz wileńskiego „Posłańca Niedzielnego”. Współzałożyciel dziennika katolickiego „Gazeta 2 Grosze”. Zasłużony w rozwijaniu prasy lokalnej i działalności społeczno-narodowej oraz oświatowej. Członek Zarządu Polskiej Macierzy Szkolnej i poseł do Sejmu Wileńskiego. W maju 1940 r. został aresztowany przez władze litewskie za obronę polskości, oskarżony o wystąpienia antylitewskie i deportowany do Liszkowa nad Niemnem. Po zwolnieniu powrócił do parafii. Zmarł 13 czerwca 1941 r. w Wilnie (Olszewicz, 1947, s. 136; Stopniak, 1987–1988, s. 329; Zieliński, 1992, s. 28; Wilanowski, 2000, s. 59, 133; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 189; Krahel, 2014, s. 171, 223; Zając, 2019, s. 139, 168, 172 i in.).
- 381. KUŁAK MIKOŁAJ** (ppor.) – ur. 19.03.1904 r. w Wielkich Wsiegodziczach koło Nowej Wilejki na Ziemi Wileńskiej, s. Aleksandra i Eleonory. Wywodził się najprawdopodobniej ze szlacheckiej rodziny Kułakowskich, której nazwisko – na skutek represji po Powstaniu Styczniowym i polityki rusyfikacyjnej – zostało zmienione na Kułak. Studiował w Poznaniu u profesora Jana Wysockiego oraz w Rzymie u profesorów Angelo

Zaneliego i Giovanniego Romagnoliego. Rzeźbiarz, malarz, medalier, profesor Państwowej Szkoły Sztuk Zdobniczych w Poznaniu. Był podporucznikiem Wojska Polskiego, uczestnikiem kampanii wrześniowej i bitwy nad Bzurą. Dziełem jego życia była niezrealizowana rzeźba-sarkofag dla Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego do krypty Katedry na Zamku Królewskim na Wawelu w Krakowie, projekt dwukrotnie nagrodzony przez Sąd Konkursowy Wydziału Wykonawczego Naczelnego Komitetu Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego. Do ważniejszych prac rzeźbiarskich artysty należały: posąg Józefa Piłsudskiego dla Domu Żołnierza im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Poznaniu – odsłonięty 19.03.1939 r. (w okresie II wojny światowej budynek Domu Żołnierza był siedzibą gestapo, a podczas walk o Poznań styczeń–luty 1945 r. gmach został całkowicie zniszczony); buława dla Marszałka oraz urna przeznaczona na Kopiec Piłsudskiego w Krakowie. Tworzył także dzieła o tematyce religijnej. W 1932 r. został wyróżniony przez Królewską Akademię Sztuk Pięknych w Rzymie za prace modelarskie. Ochotnik w wojnie obronnej 1939 r., walczył w szeregach 57 Pułku Piechoty 14 Dywizji Piechoty Wielkopolskiej (Armia „Poznań”). Poległ w bitwie nad Bzurą 16 września 1939 r. Pochowany w kwaterze wojennej na Cmentarzu Parafii Rzymskokatolickiej pod wezwaniem św. Bartłomieja Apostoła w Rybnie w powiecie sochaczewskim w województwie mazowieckim. W wyniku działań wojennych znaczna część jego dorobku artystycznego uległa zniszczeniu. Nieliczne zachowane prace Mikołaja Kułaka znajdują się m.in. w Muzeum Narodowym w Poznaniu oraz w Muzeum Narodowym w Warszawie, w Kolekcji Rzeźby Współczesnej. W dziale Muzeum Rzeźby im. X. Dunikowskiego w Królikarni znajduje się tylko jedna rzeźba „Głowa męska”, wykonana w marmurze (1935, nr inwentarza 185119). Dzieł artysty nie ma w zbiorach Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, [...] *nie ma także śladów by jego prace znajdowały się w ewidencji zbiorów Marszałka Józefa Piłsudskiego i później Muzeum w Belwederze* (Informacje pisemne Romana Olkowskiego, 16.03.2025 r., Sulejówek) (Madeyski, 1934, s. 8; Walczak, 1995, s. 114; Melbechowska-Luty, 2005, s. 216–217, 293, 294; Nowak, 2008, s. 145; Kossowska, 2017, s. 435–436; Bohaterowie1939.PL; Muzeum Narodowe w Warszawie; Muzeum Narodowe w Poznaniu; Internetowy Dom Aukcyjny; Informacje pisemne Alicji Gzowskiej, 5.03.2025 r., Warszawa; Informacje pisemne Bogdana Mrowiec, 27.03.2025 r., Poznań; Baza „Strat”).

- 382. KUNA HENRYK** – ur. 6.11.1879 r. lub 16.11.1879 r. w Warszawie, inne daty ur. 1883, 1885, s. Adama i Leonii (z d. Bywalska), rzeźbiarz, malarz. Urodził się w ortodoksyjnej rodzinie żydowskiej, a w 1915 r. przyjął chrzest święty i wiarę katolicką. Kształcił się m.in. dzięki wsparciu pisarki Eliza Orzeszkowej, którą darzył wielkim szacunkiem, nazywając ją „młodszą siostrą Mickiewicza”. Studiował u profesorów Piusa

Welońskiego w Warszawie oraz Konstantego Laszczki w Krakowie, naukę kontynuował także w Paryżu. Był założycielem i prezesem Stowarzyszenia Artystów Plastyków „Rytm” w Warszawie. Miłośnik polskiej poezji romantycznej, co znalazło odzwierciedlenie w jego rzeźbie „Konrad” (znanej także jako „Irydion” – *cudnie wyrzeźbioną w brązie głowę Irydiona* Eliza Orzeszkowa eksponowała w swoim salonie w dworku w Grodnie). Henryk Kuna wielokrotnie wystawiał swoje prace w kraju i za granicą. Był profesorem Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Autor monumentalnego, nagrodzonego w konkursie pomnika Adama Mickiewicza w Wilnie, którego nie zamontowano z powodu wybuchu II wojny światowej i którego poszczególne części zniszczyli okupanci sowieccy w Wilnie i niemieccy w Warszawie. Do jego ważniejszych dzieł należą: rzeźba *Rytm*, w Parku Skaryszewskim w Warszawie; pomnik-popiersie *roboty mistrzowskiej* Elizy Orzeszkowej w Parku Praskim w Warszawie, z inskrypcją: *Eliza Orzeszkowa 6.VI.1841–18.V.1910. Społeczność ludzka trwa tylko przez sprawiedliwość. Wierzę, że nienawiści umilkną*; pomnik-popiersie marszałka Józefa Piłsudskiego w Rzymie przy Viale Maresciallo Piłsudski z napisem w języku włoskim, tłumaczonym jako: *Temu, który przywrócił Polsce jej miejsce w świecie*; rzeźby portretowe: Marszałka Józefa Piłsudskiego, profesora Wojciecha Jastrzębowskiego, profesora Tadeusz Zielińskiego *nacechowane realizmem, siłą, prawdą i świetnie uchwyconym wyrazem psychologicznym modeli* (Melbechowska-Luty, 2005, s. 146); akwarele: *Mężczyzna i kobieta z pochodnią* (Muzeum Narodowe w Warszawie nr inwentarza 128063), *Madonna z Dzieciątkiem*, *Portret kobiety* oraz *Autoportret*. W czasie II wojny światowej tworzył akwarele głównie o tematyce martyrologicznej. Dzięki pomocy polskich przyjaciół ukrywał się w Świdrze, Warszawie i Milanówku. Po Powstaniu Warszawskim został internowany i osadzony w obozie przejściowym w Pruszkowie, następnie przebywał u przyjaciele rzeźbiarza Jana Szczepkowskiego, w Milanówku. Doświadczył tragicznej straty – zginął jego jedyny syn Jacek, walczący w szeregach powstańczych, a niemal cała jego rodzina została wymordowana w niemieckich obozach zagłady. Po wojnie doznał załamania twórczego. Został powołany na stanowisko profesora rzeźby monumentalnej na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, jednak nie objął go z powodu śmierci 17 grudnia 1945 r. Został pochowany na Starych Powązkach w Warszawie, w Alei Zasłużonych (Wallis, 1959; Jankowski, 1966; Krzyżanowski, 1985, s. 114; Lorentz, 1986, s. 121, 125–127, 147 i in.; Głębocki, 1990, s. 73–74; *Encyklopedia Warszawy*, 1994, s. 400, 401; Hoppen-Zawadzka, 1996, s. 149; Piechnik, Puchowski, 1996, s. 213, 214, 293; Hernik-Spalińska, 1998, s. 164, 165, 166; Lewandowska, 2001, s. 359; Tomaszewski, 2001, s. 592, 593; Dubowik, Malinowski, 2002, s. 190–191; Grzesiuk-Olszewska, 2003, s. 14, 15, 97 i in.; *Nowa Encyklopedia*

- Powszechna PWN*, 2004, s. 721; Melbechowska-Luty, 2005; Rudkowski, 2014, s. 171, 190–192, 194 i in.; Kossowska, 2017, s. 118, 384–385, 432 i in.; Muzeum Narodowe w Warszawie).
- 383. KUNAWICZ ALEKSANDER** – ur. 2.12.1890 r. w Uszywce na Ziemi Wileńskiej, s. Jerzego i Katarzyny (z d. Tomaszewicz). Nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Łuszczykach w powiecie lidzkim w województwie nowogródzkim. W czasie okupacji niemieckiej Ziemi Wschodnich II Rzeczypospolitej został aresztowany pod zarzutem ukrywania sowieckiego żołnierza. Rozstrzelany przez Niemców 14 września 1942 r. (Baza „Strat”).
- 384. KUNAWICZ EMILIA** – ur. 1.06.1905 r. w Czortkowie. Absolwentka seminarium nauczycielskiego, nauczycielka szkół wileńskich i wołyńskich, działaczka literacka i społeczna. W czasie okupacji niemieckiej Ziemi Wschodnich II Rzeczypospolitej została w 1942 r. wywieziona na roboty przymusowe do Niemiec, gdzie przebywała do 1945 r. Przeżyła. Autorka wspomnień oraz powieści wydanych drukiem (Bartelski, 1995; s. 216; Baza „Strat”).
- 385. KURAS WINCENY** – ur. 25.04.1904 r. w Mańkowie w powiecie przeworskim, ksiądz ojciec zakonny Kościoła rzymskokatolickiego ze zgromadzenia świętego Michała Archanioła (michaelita), duszpasterz. W Dziadkowiczach, w dekanacie baranowickim, w diecezji pińskiej pełnił funkcję rektora kościoła filialnego i jednocześnie był tam Dyrektorem Zakładu Wychowawczego dla sierot i dzieci ubogich. *Został aresztowany przez NKWD w czasie pierwszej okupacji sowieckiej, jednak po wybuchu wojny z Niemcami w czerwcu 1941 r. odzyskał wolność. Powrócił do kierowania zakładem. Starał się wspierać wszystkich potrzebujących pomocy, także Żydów ginących w Holocauście. Został zademonstrowany przez jednego z białoruskich mieszkańców wsi właśnie za ukrywanie Żydów* (Krajewski, 2022, s. 102). Aresztowany za tę działalność 28.06.1942 r. w Dziadkowiczach i osadzony w więzieniu w Połonce. Zginął 13 lipca 1942 r. w zbiorowej egzekucji dokonanej przez Niemców i białoruskich kolaborantów w Baranowiczach (Jacewicz, Woś, 1981, s. 453, 455, 456; Mikhailik, 2008, s. 285; Krajewski 2022, s. 101–102; Martyrologium; Baza „Strat”).
- 386. KURKOWSKI MIECZYŚLAW**, ps. „Sawa”, „Mietek” (kapitan) – ur. 10.01.1908 r. w Nowej Wilejce, s. Kazimierza i Antoniny (z d. Orłowska), żołnierz Wojska Polskiego, Służby Zwycięstwu Polski, Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej w Warszawie, uczestnik kampanii wrześniowej 1939 r., obrońca Mławy i Warszawy. Dowódca oddziału Zgrupowania „Radosław” Kedywu Komendy Głównej Armii Krajowej pułkownika Jana Mazurkiewicza, pseudonim „Radosław”. Żołnierz pierwszych szeregów bojowych Polski Walczącej, uczestnik m.in. akcji pod Celestynowem oraz Powstania Warszawskiego. Odznaczony Orderem Virtuti Militari.

- Był absolwentem Państwowej Szkoły Technicznej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, a następnie pracował jako nauczyciel w tej placówce. Ciężko ranny 25.08.1944 r. stracił nogę. Zamordowany wraz z 22 innymi rannymi w zbiorowej egzekucji dokonanej przez Niemców w szpitalu powstańczym przy ul. Drewnianej 8 na warszawskim Powiślu 27 września 1944 r. Pamięć o kapitanie Mieczysławie Kurkowskim i jego towarzyszach broni kultywują uczniowie ze Szkoły Podstawowej im. Batalionu „Zośka” w Celestynowie oraz Uczniowski Hufiec Związku Harcerstwa Polskiego Celestynów, noszący imię „Bohaterów Akcji pod Celestynowem” (Stachiewicz, 1984, s. 43, 46, 47 i in.; *Państwowa Szkoła Techniczna w Wilnie...*, 1991, s. 103, 123, 216–217 i in.; Deczkowski, 1992, s. 86, 145; Strzembosz, 1994, s. 145, 153, 241; *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powstania Warszawskiego*, 1997, s. 70; Surwiło, 2005, s. 34; Kamiński, 2023; Muzeum Powstania Warszawskiego; Portal Szkoły Podstawowej im. Batalionu „Zośka” w Celestynowie; Baza „Strat”).
- 387. KUŹMIŃSKI K.** – biolog, docent Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, żołnierz Wojska Polskiego. Zginął podczas kampanii obronnej Polski we wrześniu 1939 r., walcząc najpierw przeciwko Niemcom, a później bolszewikom. Według dostępnych źródeł – polskich, sowieckich i niemieckich – nazwisko Kuźmiński nie figuruje na pełnej alfabetycznej liście 4415 jeńców polskich z Kozielska rozstrzelanych wiosną 1940 r. na mocy decyzji Biura Politycznego Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) (Olszewicz, 1947, s. 140; Walczak, 1978, s. 240, 293; Walczak, 1995, s. 114; *Zabici w Katyniu...*, 2013).
- 388. KWIECIŃSKI JÓZEF** – ur. 3.11.1903 r. w Mohylewie, s. Dominika i Petroneli, nauczyciel Publicznej Szkoły Powszechnej w Lubrańcu w powiecie włocławskim w województwie pomorskim. W okresie okupacji niemieckiej został podstępnie aresztowany przez Niemców we Włocławku 26.10.1939 r. i zamordowany w okolicach Królewca. W katedrze pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny we Włocławku znajduje się tablica pamiątkowa ku czci zamordowanych, opatrzona symbolem uwięzionej w drutach kolczastych otwartej księgi z cytatem ze Starego Testamentu, z Księgi Mądrości: *Dusze sprawiedliwych są w ręku Boga*, spoczywającej na gałązce z drzewa oliwnego wyrażającej pojednanie, nadzieję i pokój oraz z inskrypcją: *Księżom prefektom i nauczycielom podstępnie aresztowanym we Włocławku w październiku 1939 roku i zamordowanym przez hitlerowców w okolicach Królewca / księża/ nauczyciele/ młodzież/ Włocławek 11 XI 1992/* (Walczak, 1995, s. 449; Pomniki, tablice, miejsca pamięci we Włocławku; Baza „Strat”).
- 389. LALEWICZ MARIAN WITOLD** – ur. 21.11.1876 r. w Wyłkowyszkach, s. Stanisława i Walerii Zenobii (z d. Rode), inżynier architekt, nauczyciel akademicki, dydaktyk, działacz społeczny, ekspercki. Profesor architektury Politechniki Warszawskiej, prorektor Wydziału Architektury Politechniki

Warszawskiej, profesor Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie i Petersburgu, profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Znawca prawa budowlanego oraz lokalnych przepisów dotyczących spraw architektury i mieszkalnictwa ówczesnej Europy, konserwator zabytków, dokumentalista polskich strat wojennych. Brał udział, jako negocjator, w pracach delegacji polskiej przy zawieraniu traktatu ryskiego (1921 r.), w szczególności w kwestii rewindykacji dóbr kultury polskiej zagrabionych przez Rosję od czasu rozbiorów. Zasiadał w sądach konkursowych jako sędzia. Miłośnik kultury Grecji i Rzymu, starożytnej architektury, w których widział uosobienie piękna absolutnego i fundament cywilizacji europejskiej. Był przekonany o nadrzędności świata klasycznego jako źródła inspiracji dla architektury współczesnej. Ważniejsze prace: obiekty monumentalnej architektury użyteczności publicznej w Warszawie – gmach Dyrekcji Polskich Kolei Państwowych przy zbiegu ulic Targowej i Wileńskiej na Pradze, gmach Państwowego Banku Rolnego przy zbiegu ulic Nowogrodzkiej i Pankiewicza oraz gmach Państwowego Instytutu Geologicznego przy ul. Rakowieckiej. Remonty modernizacyjno-adaptacyjne reprezentacyjnych budynków w Warszawie: pałacu Staszica (siedziba Towarzystwa Naukowego Warszawskiego), pałacu Raczyńskich, pałacu Ignacego Badeniego, pałacu Bruhla; w Lublinie: gmachu siedziby Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego oraz kościoła akademickiego pw. św. Krzyża; w Paryżu – Biblioteki Polskiej. Najlepszą realizacją monumentalnej architektury wojskowej do dziś jest zaprojektowany przez Mariana Witolda Lalewicza kompleks urbanistyczno-architektoniczny dla dowództwa Floty i Koszar Marynarki Wojennej wzniesiony na Oksywiu w Gdyni wraz ze szpitalem, kościołem garnizonowym oraz pomnikiem upamiętniającym zwycięstwo Polaków w bitwie pod Oliwą. Tytan pracy społecznej. Był m.in. naczelnikiem Budownictwa Państwowego w Ministerstwie Robót Publicznych II Rzeczypospolitej, wieloletnim prezesem Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, członkiem Komitetu Odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie i Zamku Królewskiego na Wawelu w Krakowie, prezesem Związku Polskich Artystów Plastyków Rzeczypospolitej Polskiej, założycielem i członkiem Towarzystwa Szerzenia Sztuki Polskiej wśród Obcych, członkiem Rady Naczelnej Związku Przyjaciół Litwy, współzałożycielem Zrzeszenia Suwalszczan w Warszawie, przewodniczącym Zarządu w Komisji Pomocy dla Kształcącej się Młodzieży, członkiem czynnym Akademii Nauk Technicznych i Warszawskiego Towarzystwa Naukowego, członkiem-korespondentem Royal Institut of British Architects. We wrześniu 1939 r. nie skorzystał z możliwości opuszczenia Polski, pozostał w Warszawie i pełnił funkcję komendanta Społecznego Pogotowia Technicznego Obywateli miasta stołecznego Warszawy. Włączył się w walkę o dobra kultury narodowej, biorąc udział w akcji ratowania bombardowanego i niszczonego przez

- Niemców Zamku Królewskiego w Warszawie. Wraz z zespołem ratował wyposażenie ruchome jak i elementy architektoniczno-dekoracyjne (portale, kominki, boazerie, plafony, drzwi, wycinki detali gzymsów, sztuka-terii, kolumny, kartusze, polichromię ect.). Pełnił funkcję przewodniczącego konspiracyjnej Komisji Odbudowy Warszawy, której celem było dokumentowanie zniszczeń dokonanych przez niemieckiego okupanta w stolicy oraz przygotowanie materiałów do przyszłej odbudowy miasta. Pracował nad dziełem życia, któremu nadał tytuł *Hellada*, oraz nad czterojęzycznym słownikiem terminologicznym dla architektów. Do swojego domu przy ul. Górnośląskiej 41, gdzie mieszkał z żoną i teściową, przyjął siostrę żony – Natalię z mężem, mecenasem Henrykiem Kwiczalą i pięciorgiem dzieci. Rodzina ta została wysiedlona przez Niemców z Poznania i wypędzona z Wielkopolski. W lipcu 1942 r. Marian Witold Lalewicz wraz z bliskimi został przez Niemców usunięty z mieszkania przy ul. Górnośląskiej 41 i zamieszkał przy ul. Muranowskiej 12. W czasie Powstania Warszawskiego, 21 sierpnia 1944 r., został rozstrzelany przez Niemców w zbiorowej egzekucji 200 mężczyzn przy ul. Dzikiej 17. Ciała ofiar oblano benzyną i podpalono. Prochy pomordowanych pochowano po wojnie na Cmentarzu Powstańców Warszawskich na Woli. Symboliczny grób Mariana Witolda Lalewicza znajduje się na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie. Za zasługi dla stolicy jego imieniem nazwano jedną z ulic w dzielnicy Mokotów w Warszawie (Olszewicz, 1947, s. 142; Walczak, 1995, s. 115; Omilanowska-Kiljańczyk, 2023; Baza „Start”).
- 390. LANKIEWICZ JÓZEF** – nauczyciel. W latach 1937–1939 pełnił funkcję kierownika 7-klasowej Publicznej Szkoły Powszechnej w Międzyrzeczu koło Zelwy w powiecie wołkowyskim w województwie białostockim. W czasie II wojny światowej prowadził tajne nauczanie. Zmarł w Międzyrzeczu i tam został pochowany (Relacja pisemna Józefy Horodziej-Węgierskiej, 20.09.2004 r. i 19.02.2012 r., Katowice).
- 391. LELEWSKA WANDA vel INCZARSKA MARIA** – nauczycielka w Szczuczynie Nowogródzkim w powiecie szczuczyńskim w województwie nowogródzkim. Zginęła podczas II wojny światowej. W 1946 r. była poszukiwana przez rodzinę (*Poszukiwanie rodzin*, „Głos Nauczycielski” 1946, nr 2, s. 32; Grędzik, 2024, s. 141; Baza „Strat”).
- 392. LENKIEWICZ ELEONORA** – ur. 1896 r., dyplomowana nauczycielka szkół w Słonimie w powiecie słonimskim w województwie nowogródzkim. Aresztowana 18.12.1942 r., przez policję niemiecką wraz z rodzinami – przedstawicielami inteligencji polskiej ze Słonimia i okolic. Zginęła 19 grudnia 1942 r., rozstrzelana w zbiorowej egzekucji na Górze Pietralewickiej pod Słonimem (Grędzik, 2024, s. 142; Baza „Strat”).
- 393. LESZCZEWICZ ANTONI** – ur. 30.09.1890 r. w Abramowszczyźnie, s. Jana i Karoliny (z d. Sadowska), ksiądz Kościoła rzymskokatolickiego, marianin, duszpasterz – sługa Boży, męczennik II wojny światowej.

Studiował teologię i filozofię w Sankt Petersburgu. Pełnił posługę duszpasterską w Drui i Rosicy, a także w Irkucku oraz Harbinie w Mandżurii, gdzie był budowniczym kościoła i plebanii, założycielem ochronki i szkoły dla ubogich dzieci. W Harbinie nauczał języka łacińskiego, był wychowawcą młodzieży i prefektem Polskiego Gimnazjum Humanistycznego Koedukacyjnego im. Henryka Sienkiewicza. W Drui uczył języka rosyjskiego w Państwowym Gimnazjum im. Króla Stefana Batorego. Podczas II wojny światowej, w warunkach niemieckiej okupacji, pełnił funkcję przełożonego misji mariańskiej i kapelana siostr eucharystek po północnej stronie Dźwiny. Wraz z księżmi Jerzym Kaszyrą i Leonem Ławciewiczem prowadził tajną działalność duszpastersko-misyjną i nauczycielską w Rosicy – na terenach byłej Rzeczypospolitej. Ksiądz Antoni Leszczewicz dobrowolnie poszedł na śmierć razem z parafianami. Zginął 17 lutego 1943 r. w Rosicy – zamknięty w drewnianej stajni, która została obłana benzyną, podpalona i obrzucona granatami. Spoczywa w symbolicznej zbiorowej mogile w Rosicy, na której wznosi się okazałych rozmiarów drewniany krzyż. Ksiądz Antoni Leszczewicz został beatyfikowany przez papieża Jana Pawła II 13.06.1999 r. w Warszawie w grupie 108 polskich męczenników terroru niemieckiego z czasów II wojny światowej (Zagórowski, 1924, s. 448; Bukowicz, 1996, s. 361–366; Kaczmarek, 2000, s. 75; Wilanowski, 2000, s. 89, 136; Zabiełło, 2000, s. 89; Mikołajczyk, 2001, s. 261–263; Dzwonkowski, 2003, s. 382; Mikhailik, 2008, s. 135, 143, 288; Grędzik, 2025; Portal Zgromadzenie Księży Marianów Niepokalanego Poczęcia NMP; Martyrologium; Baza „Strat”).

- 394. LESZCZYŃSKA JADWIGA EMILIA** (z d. Manduk) (por.), ps. „Magda” – ur. 21.07.1902 r. w Warszawie, c. Wacława i Emilii (z d. Pfeiffer). Nauczycielka, bibliotekarka, działaczka społeczna, uczestniczka konspiracji niepodległościowej, autorka wspomnień. W 1920 r. jako ochotniczka-sanitariuszka pracowała w Wojskowym Szpitalu Białego Krzyża w Warszawie. Ukończyła Wolną Wszechnicę Polską w Warszawie. Dyplomowana nauczycielka, animatorka życia społecznego w Łazdunach w powiecie wołyńskim w województwie nowogródzkim, członkini Związku Nauczycielstwa Polskiego. Po powrocie do Warszawy pracowała jako bibliotekarka i kierowniczką VI Biblioteki Dziecięcej Towarzystwa Bibliotek Dziecięcych. W czasie okupacji niemieckiej brała udział w tajnym nauczaniu w zakresie szkoły powszechnej, a także była kurierką Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej. Została aresztowana 2.07.1942 r. w Krakowie, uwięziona i przesłuchiwana przez gestapo przy ul. Pomorskiej 2, a następnie osadzona w więzieniu na Montelupich w Krakowie. Deportowana do niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz, gdzie zarejestrowano ją pod numerem obozowym 21170, później więźniarka Ravensbrück (nr obozowy 45170), Oranienburga i Sachsenhausen (nr obozowy 3486). Po ucieczce z obozu ukrywała się pod

- nazwiskiem Magdalena Łazduńska. Następnie została osadzona w kilku niemieckich obozach pracy przymusowej (Arbeitslagrach). Przeżyła. Autorka wspomnień wydanych po wojnie. W czasie II wojny światowej Niemcy rozstrzelali w zbiorowej egzekucji jej ojca, Wacława Manduka (Żaryn, 2019, s. 160; Portal Muzeum Historii Polski; Baza „Strat”).
- 395. LESZCZYŃSKA JADWIGA**, s. Aniela – siostra zakonna Kościoła rzymskokatolickiego ze zgromadzenia Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego. Prowadziła działalność wychowawczą i katechetyczną wśród dzieci w Horodyszczu Pińskim w powiecie pińskim oraz Janowie Poleskim w powiecie drohickim w województwie poleskim. Kierowała Domami Zgromadzenia założonymi przez matkę Urszulę Ledóchowską w Horodyszczu Pińskim i Janowie Poleskim. W czasie okupacji sowieckiej i niemieckiej Ziem Wschodnich II RP organizowała wraz z innymi siostrami tajne nauczanie historii Polski. Za tę działalność 14.04.1944 r. została aresztowana wraz z s. Franciszką Bosiacką Anną i skazana na śmierć. Ucieczkę z więzienia ułatwił im niemiecki kapelan wojskowy (Górska, Kosicka, Ledóchowska, 1981, s. 41, 173, 176 i in.; Informacje pisemne Zdzisława Stankiewicza, 10.04.2001 r., Słupsk; Grędzik, 2002, s. 164).
- 396. LEWANDOWSKI ADAM** (ppor.) – ur. 8.07.1906 r., s. Mieczysława. Nauczyciel w Porzeczu w powiecie grodzieńskim w województwie białostockim. W czasie okupacji niemieckiej został aresztowany pod zarzutem przynależności do organizacji konspiracyjnej AK. Więziony przez policję niemiecką w Grodnie, następnie w 1943 r. trafił do niemieckiego obozu koncentracyjnego Stutthof, gdzie był zarejestrowany pod numerem obozowym 34527. Przeżył (Baza „Strat”).
- 397. LEWKOWICZ JÓZEF** – ur. 1915 r., s. Aleksandra i Petroneli. Nauczyciel w Porozowie w powiecie wołkowyskim w województwie białostockim. W czasie okupacji niemieckiej Ziem Wschodnich II RP brał udział w tajnym nauczaniu i był na utrzymaniu mieszkańców miasteczka. Aresztowany 30.05.1944 r., więziony w Wołkowysku, następnie zesłany do niemieckiego obozu koncentracyjnego w Gross-Rosen, gdzie zginął najprawdopodobniej z wycieńczenia i głodu. Jego imię i nazwisko znajduje się na tablicy pamiątkowej w kościele pod wezwaniem św. Michała Archanioła w Porozowie, odsłoniętej i poświęconej 1.11.1990 r. (Informacje pisemne Romualda Sokołowskiego, 3.02.2004 r., Porozów; Karpyza, 2009, s. 136; Porzecki, 2021, s. 405; Baza „Strat”).
- 398. LIBIŃSKI HERMAN** – ur. 16.01.1867 r. w Żaganiu, ksiądz ojciec zakonny Kościoła rzymskokatolickiego, jezuita, filozof, teolog, historyk i tłumacz podręczników ascetycznych z serii „Biblioteka Życia Wewnętrznego”, nauczyciel historii, geografii oraz języka niemieckiego, kierownik orkiestry młodzieżowej, wychowawca. Uczył w Zakładzie Naukowo-Wychowawczym w Bąkowicach pod Chyrowem, Starej Wsi, Pińsku, Lublinie. W pierwszych latach okupacji, pomimo represji, kontynuował działalność dydaktyczną

- w konspiracji, tajnie wykładał historię Kościoła w Lublinie. W czasie okupacji niemieckiej Ziemi Wschodnich II RP przebywał w klasztorach w Dubnie, Lwowie, a następnie w Warszawie. Drugiego dnia Powstania Warszawskiego został zamordowany przez niemieckich żołnierzy SS wraz z ok. 40 osobami – obrzuconymi grantami, rozstrzelanymi i spalonymi przy ul. Rakowieckiej 61 w Warszawie. Ofiary masakry upamiętniają dwie tablice w Warszawie. W 60. rocznicę zbrodni, 2.08.2004 r., odbyła się uroczysta premiera filmu fabularno-dokumentacyjnego *Masakra w klasztorze* w reżyserii Krzysztofa Żurowskiego (*Spis Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Pińskiej...*, 1933, s. 172; Jacewicz, Woś, 1981, s. 70, 81; Zieliński, 1982, s. 558, 569; Walczak, 1987, s. 501; Walczak, 1995, s. 460; Davies, 2004, s. 353–355; Martyrologium; Baza „Strat”).
- 399. LICHTMAN** (imię nieznane) – obywatel polski narodowości żydowskiej, nauczyciel szkół średnich w Lidzie. Aresztowany przez gestapo i osadzony w niemieckim więzieniu w Lidzie, przy ul. Władysława Syrokomli. Po przesłuchaniu został rozstrzelany na dziedzińcu więzienia wraz z siedmioma działaczami żydowskimi. Zwłoki przekazano mieszkańcom lidzkiego getta (Baza „Strat”).
- 400. LIDOWSKA SARA** – lat 47, c. Szloma i Rebeki, obywatelka polska narodowości żydowskiej, nauczycielka w Słonimiu w powiecie słonimskim w województwie nowogródzkim. Została zamordowana w getcie w Słonimiu (Baza „Strat”).
- 401. LIPIŃSKI MIKOŁAJ** – nauczyciel szkół wileńskich, kierownik szkoły w Oszmianie w powiecie oszmiańskim w województwie wileńskim. Aresztowany pod zarzutem prowadzenia polskiego tajnego nauczania, poddany śledztwu i torturom przez funkcjonariuszy gestapo, następnie zesłany do niemieckiego obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, gdzie zginął (Baza „Strat”).
- 402. LISOWSKI** (imię nieznane) – nauczyciel, mąż nauczycielki Teresy Lisowskiej (z d. Kwiatkowska). Po agresji niemieckiej i sowieckiej na Polskę we wrześniu 1939 r., po zajęciu Ziemi Wschodnich II RP przez Armię Czerwoną i reorganizacji polskiego szkolnictwa na wzór sowiecki wraz z żoną uczył w sowieckiej szkole średniej z polskim językiem nauczania w Wołkowysku. W czasie okupacji niemieckiej tej części kraju oboje zostali pozbawieni prawa do pracy w zawodzie, a szkoła, w której pracowali, została zlikwidowana. Jesienią 1941 r. zaangażowali się w konspiracyjną działalność edukacyjną w zakresie szkoły powszechnej w Wołkowysku – Teresa Lisowska uczyła przedmiotów humanistycznych, a jej mąż ścisłych. W 1943 r., po aresztowaniu kolegów-nauczycieli, Lisowski przerwał nauczanie w tajnych kompletach i wstąpił do oddziału partyzanckiego AK. W pierwszej akcji bojowej został ciężko rany i zmarł po kilku godzinach 25 lipca 1943 r. Jego żona była wówczas w piątym miesiącu ciąży (Gabis, Korcz, 1993, s. 135–137; Grędzik, 2002, s. 185).

- 403. LISOWSKI STANISŁAW** – działacz oświatowy i związkowy, przewodniczący Wydziału Organizacyjnego Zarządu Okręgu Wileńskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego. Redaktor miesięcznika „Sprawy Nauczycielskie” – organu Zarządu Wileńskiego Okręgu ZNP poświęconego sprawom organizacyjnym, społeczno-oświatowym oraz pedagogiczno-dydaktycznym. Po agresji niemieckiej i sowieckiej na Polskę we wrześniu 1939 r. i zajęciu Ziemi Wschodnich II RP przez Armię Czerwoną, po okupacji sowieckiej, a następnie w czasie okupacji litewskiej Wilna i Ziemi Wileńskiej, po brutalnej likwidacji Uniwersytetu Stefana Batorego przez okupacyjne władze litewskie 15.12.1939 r. (pomimo protestów polskiego środowiska akademickiego przeciwko tej decyzji) Stanisław Lisowski współpracował z profesorem Ludwikiem Chmajem w zakresie organizowania konspiracyjnych studiów akademickich dla polskiej młodzieży. Zaangażował do tej działalności profesorów ze wszystkich wydziałów. Był pierwszym kierownikiem Tajnej Organizacji Nauczycielskiej Okręgu Wileńskiego, organizatorem tajnego nauczania na terenie Wilna i Ziemi Wileńskiej oraz łącznikiem z władzami Tajnej Organizacji Nauczycielskiej w Warszawie. Na początku 1942 r. przywiózł z Warszawy fundusze na cele polskiej tajnej oświaty oraz nominację dla Jana Bobki, byłego naczelnika Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego Wydziału Szkolnictwa Średniego, na kierownika do spraw polskiego szkolnictwa tajnego w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej na terenie Wilna i Ziemi Wileńskiej. W lipcu 1942 r. został zatrzymany przez gestapo na ulicy w Wilnie i aresztowany pod zarzutem przynależności do organizacji konspiracyjnej. Miał przy sobie paczkę z wieloma egzemplarzami nielegalnego czasopisma „Niepodległość”, którą podjął z punktu kolportażu. Został rozstrzelany jesienią 1942 r. w Ponarach. Organizacja społeczna Stowarzyszenie Rodzina Ponarska dokumentuje, propaguje i strzeże pamięci o ofiarach i zbrodniach w Ponarach. W kościele ojców Dominikanów pw. św. Jacka w Warszawie (ul. Freta 8/10) znajduje się tablica pamiątkowa ku czci tysięcy Polaków zamordowanych w Ponarach (Krasuski, 1977, s. 291, 292; Borodziwicz, 1989, s. 40, 41, 43 i in.; Dusza, Wojtyński, 1989, s. 260; Tomaszewski, 1996, s. 29, 30, 41; Lewandowska, 2001, s. 75, 253, 254; Tomaszewski, 2001, s. 248, 308, 370; Gralak, 2010, s. 127, 151; Niwiński, 2015, s. 19; *Katalog polskich miejsc pamięci...*, 2017; Portal Stowarzyszenie Rodzina Ponarska; Grędzik, 2025; Muzeum AG).
- 404. LUBICZ-KRUPOWICZ WINCENTY** – ur. 15.09.1907 r. na Ziemi Wileńskiej, absolwent Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, doktor, pracownik administracyjny Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego. Aresztowany w Lidzie 8.09.1943 r. Więzień niemieckich obozów koncentracyjnych: Auschwitz, Auschwitz-Birkenau, Mauthausen-Gusen, gdzie był ofiarą pseudomedycznych eksperymentów. Cudownie ocalony, czego świadectwo dał w publicznym podziękowaniu opublikowanym w 1947 r. na łamach „Rycerza Niepokalanej” (Lubicz-Krupowicz, 1947; Baza „Strat”).

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

Baza „Strat” – *Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945*, Warszawa, Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie” (aktualizowana na bieżąco baza danych), <https://straty.pl> (dostęp: 1.10.2025).

DB – kwestionariusz badawczy autorki dotyczący danych biograficznych obywateli polskich z województw: łwowskiego, stanisławowskiego, tarnopolskiego, wołyńskiego, wileńskiego, nowogrodzkiego, poleskiego i częściowo białostockiego – powiaty: Grodno i Wołkowysk, wypełniony przez Respondentkę Helenę Zawistowską (z d. Hajdukiewicz), 20.08.2007 r., Gdańsk.

Dokumenty i fotografie:

Martyrologium – „Biała Księga”. Martyrologium duchowieństwa – Polska XX w. (lata 1914–1989), <http://www.swzygmunt.knc.pl/MARTYROLOGIUM/POLISHRELIGIOUS/vPOLISH/HTMs/POLISHRELIGIOUSmartyr3254.htm> (dostęp: 1.10.2025).

Muzeum AG – Prywatne Muzeum Szkolnictwa Ziem Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej Agnieszki Grędzik.

Relacje i informacje pisemne:

Zdzisława Stankiewicza z dnia 10.04.2001 r., Słupsk.

Marii Jordan z dnia 3.04.2003 r., Kraków.

Romualda Sokołowskiego z dnia 3.02.2004 r., Porozów.

Józefy Horodziej-Węgierskiej z dnia 20.09.2004 r. i 19.02.2012 r., Katowice.

Heleny Zawistowskiej (z d. Hajdukiewicz) z dnia 20.08.2007 r., Gdańsk.

Leokadii Lewandowskiej z dnia 21.06.2024 r., Rogoźnica.

Alicji Gzowskiej z dnia 5.03.2025 r., Warszawa.

Romana Olkowskiego z dnia 16.03.2025 r., Sulejówek.

Bogdana Mrowiec z dnia 27.03.2025 r., Poznań.

Źródła drukowane i literatura (wybór):

„*Nie było czasu na strach...*”. Z Janiną Wasiłojć-Smoleńską rozmawiają Marzena Kruk i Edyta Wnuk (2016), Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Szczecinie.

Ankudowicz-Bieńkowska M. (1997), *Polskie życie muzyczne w Wilnie lat II Rzeczypospolitej*, Olsztyn: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Bartelski L.M. (1995), *Polscy pisarze współcześni 1939–1991*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Błaszak R. (red.) (2022), *Leon Najman Mirza Kryczyński. Życie i działalność, Muzułmański Związek Religijny w Rzeczypospolitej Polskiej Najwyższe Kolegium Muzułmańskie*, Wrocław: Agencja Wydawnicza Argi.

Bobowik A. (1992), *Oświata na Augustowszczyźnie w latach 1918–1944. Opracowanie monograficzne na prawach rękopisu*, cz. I, Archiwum Związku Nauczycielstwa Polskiego w Augustowie.

Bolewski A., Pierzchała H. (1989), *Losy polskich pracowników nauki w latach 1939–1945. Straty osobowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Borodziejewicz W. (1989), *Tajne nauczanie na Wileńszczyźnie 1939–1944 r.*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” T. XLIII.

Borowski E. (2000), *Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Pińskiej 1925–1939*, Drohiczyn nad Bugiem: Kuria Diecezjalna w Drohiczynie.

Borucki M. (2019), *Wybitne dzieci sławnych Polaków*, Warszawa: Muza.

Brzozowski J. (2012), *Gimnazjum Ojców Jezuitów w Wilnie*, w: H. Dubowik (red.), *Wspomnienia o szkołach wileńskich*, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy.

Bukowicz J. (1996), *Sługa Boży ks. Antoni Leszczewicz MIC (1890–1943)*, w: A. Datko, W.M. Moroz (red.), *Męczennicy za wiarę 1939–1945. Duchowni i świeccy z ziem polskich, którzy prześladowani przez nazizm hitlerowski dali Chrystusowi ofiarę życia świadectwo miłości*, Warszawa: Michalineum.

Bukowicz J. (1996), *Sługa Boży ks. Jerzy Kaszyra MIC (1904–1943)*, w: A. Datko, W.M. Moroz (red.), *Męczennicy za wiarę 1939–1945. Duchowni i świeccy z ziem polskich, którzy prześladowani przez nazizm hitlerowski dali Chrystusowi ofiarę życia świadectwo miłości*, Warszawa: Michalineum.

Bukowski K. (2019), *Mój ojciec kapitan Zbyszek. Polskość po wileńsku*, Kraków: Wydawnictwo Miles.

Chmielarz A. (2009), *Losy Polski i Polaków w okresie II wojny światowej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, Wydawnictwo Bellona.

Chmielewski W.J. (2015), *Polskie osiedle Santa Rosa w Meksyku 1943–1946*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.

Chmielewski W.J. (2015), *Praca oświatowo-wychowawcza w polskim osiedlu Santa Rosa (Meksyk) w latach 1943–1946*, Polski Uniwersytet na Obczyźnie w Londynie, „Zeszyty Naukowe” nr 3.

Chmielewski W.J. (2015), *Zofia Orłowska – nauczycielka i wychowawczyni na uchodźstwie*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 1–2.

Cieślak S. (2018), *Stanisław Bednarski SJ i prof. Stanisław Kot: uczeń i mistrz*, „Studia Historiae Scientiarum” T. XVII.

Cywińska J. (1997), *W okupowanym Wilnie*, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy.

Cywińska-Kryszewska J., Hoppen-Zawadzka J. (1996), *Dzieje powstania i działalności Szkoły Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu w Wilnie w latach 1906–1940*, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy.

Davies N. (2004), *Powstanie '44*, Kraków: Wydawnictwo Znak.

Dąbrowska M. (red.) (2016), *Stanisław Kościółkowski pamięci przywrócony*, Warszawa–Łódź: Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Uniwersytet Łódzki.

Dąbrowski P. (2015), *Wileńska działalność społeczno-kulturalna i oświatowa Stanisława Węslawskiego (1896–1942) – przyczynek do biografii*, „Res Historia” nr 39.

Deczkowski J.B. „Laudański” (1992), „Wróbel” z „Kamieni na szaniec”. *Wspomnienie o przyjacielu*, Warszawa: Wydawnictwo Słowo.

Dembek W. (red.) (2017), *Oflag II C Woldenberg – to brzmi jak tajemnica*, Dobiegniew: Stowarzyszenie Woldenberczyków, Urząd Miejski w Dobiegniewie.

Dembek W., Pazda A. (2014), *Oflag II C Woldenberg. Wczoraj i dziś*, Dobiegniew: Muzeum Woldenberczyków w Dobiegniewie.

Domańska R. (1978), *Pawiak – więzienie gestapo: kronika 1939–1944*, Warszawa: Książka i Wiedza.

Dubowik H., Malinowski L.J. (red.) (2002), *Wileński słownik biograficzny*, T. I, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy.

Duczkowska-Moraczewska H., Tomczak A. (red. przewodn.) (1995), *Powstanie i pierwsze dziesięć lat Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–1956. Wybór źródeł*, T. I, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydawnictwa Jubileuszowe.

Dusza W., Wojtyński W. (1989), *Tajna organizacja nauczycielska w pięćdziesięciolecie powstania*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 3.

Dzwonkowski R. (1997), *Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Dzwonkowski R. (2003), *Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939–1988*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Dzwonkowski R. (2005), *Z historii kościoła katolickiego w ZSRS 1917–1991 pogadanki w Radiu Watykańskim*, Ząbki: Apostolicum Wydawnictwo Księży Pallotyńów Prowincji Chrystusa Króla.

Encyklopedia „białych plam” (2002), T. VIII, Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.

Encyklopedia Warszawy (1994), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Feliksiak E. (red. przewodn.) (1991), *Wilno jako ognisko oświaty w latach próby. Świadectwa o szkole lat 1939–1945*, Białystok: Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza Oddział Białostocki.

Feliksiak E. (red. przewodn.) (1992), *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Białystok 21–24 IX 1989 w czterech tomach*, T. I, Białystok: Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza Oddział Białostocki.

Gabis N., Korcz W. (1993), *Żołnierze niewyciężonej szkoły. Wspomnienia o nauczycielach tajnego nauczania w latach 1939–1945*, Zielona Góra: Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli.

Gajdzis T. (2000), *Ziemia zroszona łzami... Sokółka – moje rodzinne miasto: niemiecko-sowiecka okupacja i początki PRL-u w Sokółce i regionie 1939–1947*, Białystok: Wydawnictwo Prymat.

Galij-Skarbińska S., Polak W. (2018), *Rutkowscy*, „Biuletyn IPN” nr 1–2.

Gałkowski A. (2019), *Wczoraj... i dziś, „100-lecie Centralnej Biblioteki Wojskowej, 13 czerwca 2019 r., Warszawa”*. Numer okazyjny, Warszawa: Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie.

Gitkiewicz O. (2021), *Krahelska, Krahelskie*, Warszawa: Fundacja Instytutu Reportażu, Wydawnictwo Dowody na Istnienie.

Głębocki W. (1990), *Warszawskie pomniki*, Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.

Góra W. (red.) (1984), *Wojna i okupacja na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa: Książka i Wiedza.

Górska U., Kosicka A., Ledóchowska J. (red.) (1981), *Zgromadzenie Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego. Szkic historyczny – stan aktualny*, Poznań–Warszawa: Pallottinum.

Gralak B. (2010), *Szkolnictwo wyższe i nauka polska pod okupacją niemiecką i radziecką 1939–1945*, Zgierz: nakł. autora.

Grędzik A. (2002), *Tajne nauczanie polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w czasie okupacji niemieckiej 1941–1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 3–4.

Grędzik A. (2024), *Słownik biograficzny nauczycieli z Ziem Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Kraków (mps), niepublikowany.

Grędzik A. (2025), *Nauczyciele z Wilna i województwa wileńskiego, którzy brali udział w akcji tajnego nauczania polskiego w czasie II wojny światowej*, Kielce–Kraków (aktualizacja na bieżąco) (mps).

Grędzik-Radziak A. (2006), *Nauczyciele z ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej ofiary zbrodni sowieckich w latach 1939–1941 deportowani, więzieni, zamordowani, rozstrzelani*, Kielce: nakł. autorki.

Grędzik-Radziak A. (2008), *Lista polskich nauczycieli z ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941–1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 3–4.

Grędzik-Radziak A. (2013), *Lista polskich nauczycieli z ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, ofiar represji niemieckich w latach 1941–1944*, cz. II A, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” nr 1–2.

Grochowska M.M., Grzymała-Siedlecki B., Struzik Z. (1996), *Krystyna Krahelska „Obudźmy jej zamilkły śpiew”*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM.

Grzebień L. (oprac. przy współpracy zespołu) (1996), *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, Kraków: Wydział Filozoficzny

Towarzystwa Jezusowego. Instytut Kultury Religijnej, Kraków: Wydawnictwo WAM Księża Jezuici.

Grzesiuk-Olszewska I. (2003), *Warszawska rzeźba pomnikowa*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton.

Grześ B. (1995), *Deportacje nauczycieli do ZSRR 1939–1941*, Warszawa: Związek Nauczycielstwa Polskiego Zarząd Główny, Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP i Polskie Towarzystwo Pedagogiczne.

Hernik-Spalińska J. (1998), *Wileńskie Środy Literackie (1927–1939)*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk.

Hlebowicz A. (1993), *Kościół odrodzony. Katolicyzm w państwie sowieckim 1944–1992*, Gdańsk: Wydawnictwo Stella Maris.

Hoppen-Zawadzka J. (1996), *Wileńskie reminiscencje*, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy.

Hoppen-Zawadzka J. (1998), *Czas grozy*, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy.

Horoszkiewicz R. (1926), *Pińsk i jego okolice*, Pińsk: Polskie Towarzystwo Krajoznawcze Oddział Piński.

Horoszkiewicz R. (1928), *Tradycje ziemi pińskiej*, Pińsk: Polskie Towarzystwo Krajoznawcze Oddział Piński.

Horoszkiewicz R. (1930), *Powiat Stoliński. Notatki historyczne*, Brześć nad Bugiem: Instytut Szerzenia Praktycznej Wiedzy Rolniczej.

Horoszkiewicz R. (1937), *Na ziemiach wschodniego pogranicza. Notatki historyczne*, Warszawa: Biblioteczka Żołnierza Korpusu Ochrony Pogranicza.

Horoszkiewicz R. (1937), *Szlachta zaściankowa na ziemiach wschodnich*, Pińsk: Muzeum Poleskie.

Hurwic J. (2004), *Włodzimierz Zonn (1905–1975). Astronom i utalentowany publicysta naukowy*, „Analecta” T. XIII.

Ingarden R.S., Kalembka S. (2005), *O fizyce i innych naukach ścisłych w Wilnie, Toruniu i gdzie indziej. Rozmowy z profesorami Kazimierzem Antonowiczem, Wilhelminą Iwanowską, Leonem Jeśmanowiczem, Jerzym Rayskim przeprowadzone i podane do druku przez Romana S. Ingardena i Sławomira Kalembkę*, Wydział Fizyki, Astronomii i Informatyki Stosowanej na 60-lecie Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Iwaniszewska C. (8.03.2021 r.), *Giganci Nauki Kujaw i Pomorza – wykład*. Projekt zrealizowany za pośrednictwem Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Internetowej przy współpracy z bibliotekami wojewódzkimi, <https://www.youtube.com/watch?v=1sGcJyBc1JE> (dostęp: 1.10.2025).

Iwanowska W. (1975), *Władysław Dziewulski (1878–1962)*, w: A. Hutnikiewicz, L. Janiszewski (red.), *Z dziejów nauki polskiej*, Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Księga Pamiątkowa Towarzystwa Naukowego w Toruniu (1875–1975), Warszawa–Poznań–Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Iwanowska W. (1981), *Mój życiorys naukowy*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” R. XXVI.

Jacewicz A. (1961), *Eu la sombra del Kremlin. Una novela de Amor y Aventura*, Meksyk: Editorial Jus S. A. Mexico D. F.

Jacewicz A. (1962), *Miranda. Pamiętnik więźnia*, Londyn: Wydawca B. Świdorski.

Jacewicz A. (1964), *Jurij Dąbski. Opowiadania z wojny i pokoju*, Londyn: Wydawca B. Świdorski.

Jacewicz A. (1965), *Santa Rosa. Osiedle polskie w Meksyku*, Londyn: Drukarnia Katolickiego Ośrodka Wydawniczego „Veritas”, nakł. autora.

Jacewicz A. (1976), *Fawley Court. Przewodnik*, Londyn: Drukarnia Katolickiego Ośrodka Wydawniczego „Veritas”.

Jacewicz W., Woś J. (1978), *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945. Wykaz duchownych zmarłych, zamordowanych lub represjonowanych przez okupanta w Archidiecezjach: mohylowskiej, poznańskiej i wileńskiej oraz w diecezjach: gdańskiej, kamienieckiej, łuckiej, pińskiej, przemyskiej, sandomierskiej, siedleckiej, tarnowskiej, warmińskiej, włocławskiej, w Pralaturze Pińskiej i wśród duszpasterstwa polonijnego*, T. IV, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej „Collectanea Theologica”.

Jacewicz W., Woś J. (1981), *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945. Zakony i zgromadzenia zakonne męskie i żeńskie*, T. V, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej „Collectanea Theologica”.

Jackiewicz M. (oprac.) (2007), *Wieleńska encyklopedia 1939–2005*, Warszawa: Exlibris Galeria Polskiej Książki.

Jakowlew A. (1993), *W cichym miasteczku*, „Głos znad Niemna” nr 39.

Jakubowska L., Mazurowa J., Osmólska H., Sołczerski C. (2001), *Nieświeskie wspomnienia*, Warszawa: Łośgraf.

Janczewska-Sołomko K. (red.) (2008), *Leksykon polskich muzyków pedagogów urodzonych po 31 grudnia 1870 roku*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

Jankowski E. (1966), *Eliza Orzeszkowa*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Jarochońska M.A. (2006), *Poza gniazdem. Wizerunki emigrantki polskiej w Kanadzie w XX wieku*, Montreal: Polski Instytut Naukowy w Kanadzie i Biblioteka Polska im. Wandy Stachiewicz.

Jarocki S. (1925), *Okolice Wilna. Przewodnik turystyczny*, Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego w Wilnie.

Jarosz M. (1963), *Wędrowki po ścieżkach wspomnień*, Warszawa: Czytelnik.

Jasiński J. (1992), *Gimnazjum Ojców Jezuitów w Wilnie*, w: E. Feliksiak (red. przewodn.), *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Białystok 21–24 IX 1989 w czterech*

tomach, T. III, Białystok: Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza Oddział Białostocki.

Jentys O. (2004), *Bobrówka*, „Wileńskie Rozmaitości” nr 2.

Jonkajtys M.M. (2014), *Na zesłaniu w Kazachstanie*, w: A. Kuczyński, *Polacy w Kazachstanie. Zesłania – dziedzictwo – nadzieje – powroty*, Krzeszowice: Wydawnictwo Kubajak.

Juśko E. (2012), *Ideał nauczyciela galicyjskiej szkoły ludowej. Wawrzyniec Kalicki i Jan Balut*, „Rocznik Tarnowski” T. XVII.

Kabot T. (1998), *Życie kulturalno-oświatowe na Polesiu w okresie międzywojennym*, „Białostoczczyzna” nr 2.

Kaczmarek T. (2000), *Światła w ciemności. Męczennicy 1939–1945*, Włocławek: Wydawnictwo Duszpasterstwa Rolników.

Kalenkiewicz-Mirowiczowa A.K., Kontowt-Okulewiczowa I. (2003), *Państwowe Gimnazjum im. św. Kazimierza w Nowej Wilejce. Wspomnienia*, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy.

Kamiński A. (2023), *Kamienie na szaniec*, Warszawa: Nasza Księgarnia.

Karpyza W. (2009), *Ziemia wołkowyska*, T. IV, Lębork: Miejska Biblioteka Publiczna im. Jarosława Iwaszkiewicza.

Kaszlej Z., *Lista mieszkańców powiatu augustowskiego osadzonych w niemieckich obozach koncentracyjnych w czasie II wojny światowej*, Portal Klub Historyczny im. Armii Krajowej w Augustowie, <http://akklub.pl> (dostęp: 1.10.2025).

Katalog polskich miejsc pamięci narodowej na Litwie. Cmentarze wojskowe, groby żołnierskie, pomniki, upamiętnienia (2017), Wilno: Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Wilnie, (mps), niepublikowany.

Klimaszewski B., Nowakowska E.R., Wyskiel W. (1992), *Mały słownik pisarzy polskich na obczyźnie 1939–1980*, Warszawa: Wydawnictwo Interpress.

Kłosiński Z. „Huzar” (1995), 3. *Wileńska*, Białystok: Redakcja „Gońca Kresowego”, Białostocki Oddział Towarzystwa Przyjaciół Grodna i Wilna.

Kolendo M. (1960), *Gdyby „Miś” umiał opowiadać...*, w: S. Brzozowski, M. Kozakiewicz (wybór i oprac.), *Szkoła w konspiracji. Wspomnienia uczestników tajnego nauczania*, Warszawa: Nasza Księgarnia.

Korab-Żebryk R. (1991), *Biała księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.

Kossowska I. (2017), *Artystyczna rekonkwista. Sztuka w międzywojennej Polsce i Europie*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Krahel T. (1986), *Zarządzanie Archidiecezją Wileńską w czasie II wojny światowej*, „Studia Teologiczne” T. IV.

Krahel T. (1996), *Wydział Teologiczny USB i Wileńskie Seminarium Duchowne w latach II wojny światowej*, w: E. Feliksiak (red. przewodn.) i A. Mironowicz (red.), *Wilno i Kresy północno-wschodnie. Materiały*

II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r. w czterech tomach, T. I, *Historia i ludzkie losy*, Białystok: Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza Oddział Białostocki.

Krahel T. (2007), *Arcybiskup Romuald Jałbrzykowski w trudnych latach wojny i okupacji 1939–1945*, w: *Między Wilnem a Białymstokiem. 50-lecie śmierci Arcybiskupa Romualda Jałbrzykowskiego*, Białystok: Wydawnictwo „Buk”.

Krahel T. (2011), *Losy kapłanów dekanatu wiszniowskiego w archidiecezji wileńskiej w czasie II wojny światowej*, w: I. Hofman, W. Maguś (red.), *Przez Kresy i historię po obrzeża polityki. Profesorowi Marcelemu Kosmanowi w półwiecze pracy naukowej*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Krahel T. (2014), *Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej. Studia i szkice*, Białystok: Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku.

Krahel T. (2019), *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1919 Wilno – Białystok 1948*, w: A. Proniewski (red.) *Między Wydziałem Teologicznym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie a Seminarium Duchownym w Białymstoku*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

Krahelska H. (2024), *Oświęcim. Pamiętnik więźnia*, Kraków: Wydawnictwo MG.

Krajewski K. (2004), *Ziemia Nowogródzka i Grodzieńska. Polskie cmentarze i groby wojenne oraz miejsca pamięci narodowej z okresu walk o niepodległość XVIII–XX w.*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Krajewski K. (2018), *Nowogródzczyzna naszych ojców województwo nowogródzkie II RP. Dopalenie Kresów*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Krajewski K. (2020), *Przewodnik miejsc spoczynku żołnierzy Armii Krajowej na Nowogródzczyźnie i Grodzieńszczyźnie*, Warszawa: Fundacja Pomocy i Więzi Polskiej „Kresy RP”.

Krajewski K. (2022), *Męczennicy ziemi nowogródzkiej*, „Biuletyn IPN” nr 3.

Krasuski J. (1977), *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Krzyżanowski J. (red. przewodn.) (1985), *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, T. II, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Krzyżanowski J. (red. przewodn.) (b.d.w.), *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, T. I, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kucharska J. (2004), *Ilustrowany przewodnik po zabytkach na Wileńszczyźnie i Żmudzi. Wileńszczyzna, Żmudź, Kowno*, Warszawa: Wydawnictwo Burchard Edition.

Kuźmiński J.J. (2014), *Z Iwieńca i Stołpców*, Warszawa–Kraków: Oficyna Wydawnicza Mireki.

Lewandowska S. (2001), *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton Dom Wydawniczy Bellona.

Lewandowska S. (2004), *Łosy Wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej. Ludzie, fakty, wydarzenia 1939–1945*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton Dom Wydawniczy Bellona.

Lorentz S. (1986), *Album wileńskie*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Łosy Polski i Polaków w okresie II wojny światowej (2009), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, Wydawnictwo Bellona.

Lubicz-Krupowicz W. (1947), *Podziękowania*, „Rycerz Niepokalanej” nr 1.

Łopatyńska-Wdowiszewska H. (2010), *Wspomnienia szkolne*, „Echa Polesia” nr 1.

Łossowski P. (zebrał) (1991), *Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku. Dokumenty i materiały*, Warszawa: Wydawnictwo Interlibro.

Maciąg W. (red.) (1981), *Mały słownik pisarzy polskich*, cz. II, Warszawa: Wiedza Powszechna.

Mackiewicz J. (1979), *Alfons Jacewicz*, „Wiadomości” nr 12.

Madej-Janiszek R. (2017), *Wileńska Państwowa Szkoła Techniczna im. Marszałka Józefa Piłsudskiego – pamiątki w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie*, „Niepodległość i Pamięć” nr 2.

Madeyski A. (1934), *Dwaj plastycy w Rzymie*, „Kurier Poznański” nr 263.

Malinowska K. (1998), *S. Stanisława Kosmowska SJK 1902–1997*, „Wileńskie Rozmaitości” nr 5.

Malinowski L.J. (red.) (1999), *Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta w Wilnie, Wspomnienia wychowawców i wychowanków*, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy.

Malinowski L.J. (red.) (2000), *Gimnazjum Ojców Jezuitów w Wilnie w latach 1922–1940* (monografia), Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy.

Malinowski L.J. (red.) (2011), *Szkice o kulturze wileńskiej*, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy.

Matuszewski R. (1992), *Literatura polska 1939–1991*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

Melbechowska-Luty A. (2005), *Posągi i ludzie. Rzeźba polska dwudziestolecia międzywojennego (1918–1939)*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton.

Michalska H. i in. (1988), *Słownik uczestniczek walki o niepodległość Polski 1939–1945. Poległe i zmarłe w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Mikhailik L. (2008), *Kościół katolicki na Grodzieńszczyźnie 1939–1956*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polska Akademia Nauk: Oficyna Wydawnicza Rytm.

Mikołajczyk A. (red.) (2001), *Uświęcają nas i nasze dzieje. Sylwetki duchowe polskich świętych i błogosławionych, którzy zostali wyniesieni*

do tej godności przez Jana Pawła II, T. II, Piastów: Wydawnictwo Ezdorat Ewa Toporek Warszawa.

Naruszewicz W. (2001), *Wspomnienia lidzianina*, Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona.

Niwiński P. (2015), *Ponary: miejsce „ludzkiej rzeźni”*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Niwiński P. (2024), *Legalizacja Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej*, Gdańsk–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Gdańsku.

Noskowski W. (1996), *Obóz śmierci w Kołdyczewie (1942–1944)*, „Wileńskie Rozmaitości” nr 4.

Nowa Encyklopedia Powszechna PWN (2004), T. IV, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Nowak J.T. (2008), *Urny na Kopiec Marszałka Józefa Piłsudskiego w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.

Obiezińska H. (1995), *Jedno życie prywatne na tle życia narodu polskiego w wieku XX*, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy.

Olesik J. (1988), *Oflag II C Woldenberg*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.

Olszewicz B. (red.) (1947), *Lista strat kultury polskiej (I.IX.1939–I.III.1946)*, Warszawa: Wydawnictwo S. Arcta.

Omilanowska-Kiljańczyk M. (2023), *Marian Lalewicz architekt petersbursko-warszawski*, Warszawa: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”.

Państwowa Szkoła Techniczna w Wilnie im. Marszałka Józefa Piłsudskiego (1991), Warszawa: Arkady.

Pasierbska H. (1996), *Wileńskie Ponary*, Gdańsk: nakł. autorki.

Pasierbska H. (2005), *Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszczyzny w latach 1941–1944*, Łowicz: Poligrafia.

Pasierbska H. (2015), *Wileńskie Łukiszki na tle wydarzeń lat wojny 1939–1944*, Łowicz: Poligrafia.

Patalan M. (2013), *Ostatnia lekcja. Siedemdziesiąta rocznica zbrodni w jeziorkowskim lesie*, 10.06.2013 r. Portal HistoriaLomzy.pl Serwis Historyczny Ziemi Łomżyńskiej, <https://historialomzy.pl>, (dostęp: 1.10.2025).

Petrozolin-Skoworońska B. (2004), *Nieświeskie wspomnienia. Ciąg dalszy...*, Warszawa: Łośgraf.

Piechnik L., Puchowski K. (red.) (1996), *Z dziejów Almae Matris Vlnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, Kraków: Wydawnictwo WAM Księży Jezuici.

Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. Armia Krajowa (1950), T. III, Komisja Historyczna Polskiego Sztabu Głównego w Londynie, Londyn: Instytut Historyczny im. gen. Sikorskiego.

Porzecki J. (2021), *Uchronić od zapomnienia. Miejsca polskiej pamięci narodowej na Grodzieńszczyźnie*, Białystok–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Poszukiwanie rodzin (1946), „Głos Nauczycielski” nr 2.

Poszukiwanie rodzin (1946), „Głos Nauczycielski” nr 6.

Pruszyński J. (1999), *Grabież i niszczenie dziedzictwa kulturalnego Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej*, w: K. Jasiewicz (red.), *Europa NIEprovincialna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999, Non-provincial Europe. Changes on the Eastern Territories of the former Polish Republic (Belarus, Latvia, Lithuania, Ukraine, eastern borderland of the III Republic) in 1772–1999*, Warszawa–Londyn, Warsaw–London: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, Polonia Aid Foundation Trust.

Rokicki P. (2015), *Głinciszki i Dubinki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Instytut Studiów Politycznych PAN.

Romanowski A. (1999), *Młoda Polska wileńska*, Kraków: Universitas.

Roszkowski W. (Andrzej Albert) (1991), *Historia Polski 1914–1990*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Rudkowski T.M. (2014), *Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Panteon polski*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Rudziński W. (1992), *Muzyka w Wilnie i na Wileńszczyźnie. Lata międzywojenne*, w: E. Feliksiak (red. przewodn.), *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Białystok 21–24 IX 1989 w czterech tomach*, T. I, Białystok: Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza Oddział Białostocki.

Samolewicz J. (2015), *Wanda Jeute (1866–1942) – współzałożycielka Zgromadzenia Sióstr Służebnic Jezusa w Eucharystii*, „Ephemerides Marianorum” R. IV.

Semczyszyn M., Szyksznian-Ossowska D. (2018), *Wileńska łączniczka AK. Z Danutą Szyksznian-Ossowską „Sarenką” rozmawia Magdalena Semczyszyn*, Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Szczecinie.

Siemiński J. (1992), *Grodno walczące. Wspomnienia harcerza*, Białystok: Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza Oddział Białostocki.

Sławińska I. (1991), *Moi uczniowie z wojennych lat. Tajne nauczanie pod Wilnem Głinciszki 1942/44*, w: E. Feliksiak (red. przewodn.), *Wilno jako*

ognisko oświaty w latach próby. Świadczenia o szkole lat 1939–1945, Białystok: Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza Oddział Białostocki.

Sławińska I. (1991), *Swawolny Dyzio Gliniszek*, w: E. Feliksiak (red. przewodn.), *Wilno jako ognisko oświaty w latach próby. Świadczenia o szkole lat 1939–1945*, Białystok: Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza Oddział Białostocki.

Sławińska I. (2004), *Szlakami moich wód...*, Lublin: Wydawnictwo Norbertinum.

Smurzyński J. (1996), *Sądny dzień*, „Kontakty” nr 24.

Smurzyński J. (1999), *Czarne lata na łomżyńskiej ziemi* (fragment), „Zeszyty Łomżyńskie” nr 3.

Smurzyński J. (2008), *Las Jeziorkowski*, „Wiadomości Łomżyńskie” nr 14–15.

Sobczak K. (red. przewod.) (1988), *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej. Polski ruch oporu 1939–1945*, Wojskowy Instytut Historyczny im. Wandy Wasilewskiej, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.

Soldau – utajony ośrodek zagłady. Niemieckie obozy w Działdowie w latach II wojny światowej. Wystawa edukacyjna przygotowana przez Biuro Edukacji Narodowej Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Gdańsku oraz Biuro Upamiętniania Walk i Męczeństwa Instytutu Pamięci Narodowej.

Sowiecki aparat represji wobec litewskiego i polskiego podziemia 1944–1945. Polska i Litwa w XX wieku. Dokumenty z archiwów służb specjalnych (2016), T. I, Warszawa–Wilno. Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy, Litewskie Archiwum Akt Specjalnych.

Spis Kościołów i Duchowieństwa Diecezji Pińskiej w Rzeczypospolitej Polskiej 1933 i 1934. Stan diecezji na dzień 31 grudnia 1933 roku (1933), Pińsk: Wydawnictwo Drukarni Diecezjalnej.

Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminarjów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych (1924), zestawione pod redakcją Z. Zagórowskiego, Lwów–Warszawa: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych.

Stachiewicz P. (1984), „*Parasol*”. *Dzieje Oddziału do zadań specjalnych kierownictwa dywersji Komendy Głównej Armii Krajowej*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Stanisławski J. (1995), *Szkolnictwo ludzkie w Polsce Niepodległej*, „Ziemia Lidzka” nr 17.

Stępień M., Wilkoń A. (red.) (1987), *Historia literatury polskiej w zarysie*, T. II, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Stopniak F. (1987–1988), *Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej*, „Studia Teologiczne” nr 5–6.

Strzembosz T. (wstęp, oprac. i wybór) (1994), *Bohaterowie „Kamieni na szaniec” w świetle dokumentów*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Surwiło J. (2005), *Pamiętam Antokol. Przechadzki po Wilnie*, Wilno: Wydawnictwo „Margi Rastai”.

Szarkowska A. (2012), *Prywatne Seminarium Nauczycielskie w Grodnie – przykład szkoły kształcenia nauczycieli w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: K. Dormus, R. Ślęczek (red.), *W kręgu dawnych i współczesnych teorii wychowania uczniów – szkoła – nauczyciel*, T. I, Kraków: Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

Szczęśny-Brzozowski Z. (1987), *Litwa – Wilno 1910–1945*, Paris: Editions Spotkania.

Szudy J. (2020), *Polskie Towarzystwo Fizyczne w Wilnie i Toruniu*, „Postępy Fizyki” T. 71, z. 4.

Tomaszewski L. (1996), *Współdziałanie Okręgowej Delegatury Rządu i stronnictw politycznych z Armią Krajową w walce o wyzwolenie Wileńszczyzny*, w: *Symposium historyczne „Rok 1944 na Wileńszczyźnie” Wilno 30 czerwca – 1 lipca 1994 r.*, Biblioteka „Kuriera Wileńskiego”, Warszawa: Wydawnictwo Drukarnia Efekt.

Tomaszewski L. (2001), *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.

Tomkiewicz M. (2008), *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Twardowski R. (2016), *Wilno moje miasto*, Warszawa: Wydawnictwo Pani Twardowska.

Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1936/37, Wilno: Uniwersytet Stefana Batorego.

Walczak M. (1978), *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Walczak M. (1987), *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Polskie Towarzystwo Pedagogiczne.

Walczak M. (1995), *Ludzie nauki i nauczyciele polscy podczas II wojny światowej. Księga strat osobowych*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Pedagogiczne, Zarząd Główny.

Wallis M. (1959), *Henryk Kuna*, Warszawa: Wydawnictwo Arkady.

Warakowski R. (1996), *Komórka Legalizacyjna sztabu Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej w latach 1939–1947*, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy.

Wąsowicz J. (2018), *Wspomnienia php. Marii Rydarowskiej-Szymerskiej z KL Bergen-Belsen ze zbiorów Centralnego Archiwum Polonii w Orchard Lake*, „Krakowski Rocznik Historii Harcerstwa” T. XIV.

Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powstania Warszawskiego (1997), T. IV, Warszawa: Fundacja „Warszawa Walczy 1939–1945”, ARS Print Production.

Wielka Ilustrowana Encyklopedia Powstania Warszawskiego. Suplement (2009), Warszawa: Fundacja „Warszawa Walczy 1939–1945”, Wydawnictwo Bellona.

Wilanowski C. (2000), *Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Wiłkomirski K. (1971), *Wspomnienia. Źródła pamiętnikarsko-literackie do dziejów muzyki polskiej*, T. XI, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Muzyczne.

Wińska U. (1960), „*Uniwersytet w pasiakach*”, w: S. Brzozowski, M. Kozakiewicz (wybór i oprac.), *Szkoła w konspiracji. Wspomnienia uczestników tajnego nauczania*, Warszawa: Nasza Księgarnia.

Zabici w Katyniu. Alfabetyczny spis 4415 jeńców polskich z Kozielska zabitych w kwietniu – maju 1940, według źródeł sowieckich, polskich i niemieckich (2013), T. XXI, Warszawa: Ośrodek Badań, Informacji i Upowszechniania (NIPC) „Memoriał”, Moskwa, Ośrodek KARTA, Warszawa.

Zabiełło E. (2000), *Berezwecz w służbie Boga i w mocy demonów*, Bydgoszcz: Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy.

Zajac J. (2019), *Czasopiśmiennictwo Kościelnej Prowincji Wileńskiej w II Rzeczypospolitej*, Warszawa: Muzeum Niepodległości w Warszawie.

Zasztowt L. (1993), *Materiały dotyczące tajnego nauczania na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939–1946*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” nr 4.

Zieliński Z. (red.) (1982), *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych.

Zieliński Z. (red.) (1992), *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945. Metropolie wileńska i łwowska, zakony*, Katowice: Wydawnictwo „Unia”.

Żaryn J., Żaryn M. (2019), *Rok 1939. Od beztróski do tragedii*, Kraków: Biały Kruk.

Filmy dokumentalne:

Słowikowski W., reż. (1984), „*Jędrusie*”, Polska, Wytwórnia Filmowa Czołówka.

Żurowski K., reż. (2004), *Masakra w klasztorze*, Polska, Telewizja Polska – Agencja Filmowa dla Programu 1.

Netografia:

Portal Biuletyn Informacyjny „ODWET”, <https://jedrusie.org>.

Portal Bohaterowie1939.PL, <http://www.bohaterowie1939.pl>.

Portal Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie, <https://cbw.wp.mil.pl>.

Portal Encyklopedia miasta Mielca, <https://encyklopedia.mielec.pl>.

Portal Instytut Pamięci Narodowej, <https://ipn.gov.pl>.

- Portal Internetowy Dom Aukcyjny, <https://one.bid.pl>.
Portal Kaszubska Golgota, <https://kaszubskagolgota.pl>.
Portal Muzeum Armii Krajowej, <https://muzeum-ak.pl>.
Portal Muzeum Broni Pancernej w Poznaniu, <https://muzeumbronipancernej.pl>.
Portal Muzeum Historii Polski, <https://muzhp.pl>.
Portal Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, <https://muzeumpilsudski.pl>.
Portal Muzeum Narodowe w Warszawie, <https://cyfrowe.mnw.art.pl>.
Portal Muzeum Piśmickie w Wejherowie; <https://www.muzeumpiasnickie.pl>.
Portal Muzeum Powstania Warszawskiego, <https://www.1944.pl>.
Portal Muzeum Woldenberczyków w Dobiegniewie, <https://muzeum.dobiegniew.pl>.
Portal Państwowe Muzeum na Majdanku, <https://www.majdanek.eu>.
Portal Państwowe Muzeum w Oświęcimiu, Auschwitz-Birkenau, były niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny i zagłady, <https://www.auschwitz.org>.
Portal Pomniki, tablice, miejsca pamięci we Włocławku, <https://pomniki.wloclawek.pl>.
Portal Rzeczypospolitej Polskiej, <https://www.gov.pl>.
Portal 100 lat obecności Sióstr Salezjanek w Polsce, <https://100lat.cmw.osw.pl>.
Portal Stowarzyszenie Rodzina Ponarska. Pamięci Ofiar Zbrodni Ponarskiej, <https://rodzinaponarska.pl>, <https://ponary.pl>.
Portal Stowarzyszenie Woldenberczyków, <https://woldenberczycy.pl>.
Portal Szkoła Podstawowa im. Batalionu „Zośka” w Celestynowie, <https://sp-celestynow.pl>.
Portal Szkoła Podstawowa im. Władysława Jasińskiego w Gawłuszowicach, <https://szkolagawluszowice.pl>.
Portal Zgromadzenie Księży Marianów Niepokalanego Poczęcia NMP, <https://www.marianie.pl>.
Portal Zgromadzenia Sióstr Urszulanek Serca Jezusa Konającego, <https://urszulanki.pl>.

A list of Polish teachers from the Northeastern territories of the Second Republic of Poland, victims of German repressions in the years 1941–1944 (part IV)
Summary

Aim: To present concise biographical information on Polish teachers from the Northeastern territories of the Second Polish Republic who were victims of German repressions during the years 1941–1944 and filling gaps in this field of research.

Methods: Research questionnaires, written reports and information, documents and photographs, databases on Polish human losses and victims of repression under German occupation between 1939–1945, printed sources, and online sources.

Results: Commemoration of Polish teachers who were victims of German repression in the Northeastern territories of the Second Polish Republic during

the German occupation between 1941–1944; tribute paid to the victims, condemnation of totalitarian systems.

Conclusions: It is a duty towards the Polish society and a moral obligation of scientists to continue detailed research in order to compile an accurate statistical report on the Polish victims –teachers and academic staff from the Eastern Territories of the Second Polish Republic during World War II.

Keywords: World War II, Northeastern territories of the Second Polish Republic, teachers, genocide, repression, list of losses, biographies.

SYLWETKI

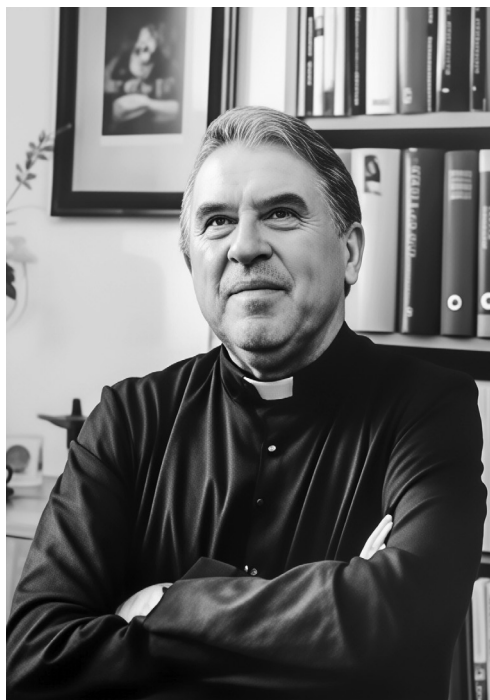
Przegląd Historyczno-Oświatowy
2025, nr 1–2
PL ISSN 0033-2178

WIESŁAW PARTYKA
ORCID: 0000-0002-5595-2901
Katolicki Uniwersytet Lubelski
Jana Pawła II

(DOI: 10.17460/PHO_2025.1_2.07)

KSIAŹD PROFESOR EDWARD WALEWANDER (1947–2025) – KAPŁAN, PEDAGOG, DZIAŁACZ POLONIJNY

Ks. prof. Edward Walewander

Źródło: https://www.kul.pl/ks-prof-dr-hab-edward-walewander,art_78410.html
(dostęp: 11.08.2025)

Ksiądz Profesor Edward Walewander urodził się 6 grudnia 1947 r. w Niemirówku – wsi leżącej na Roztoczu, koło Tomaszowa Lubelskiego, na południe od Zamościa, niedaleko Krasnobrodu. Jego rodzice, Apolonia z domu Semczuk i Józef Walewander, byli właścicielami niewielkiego gospodarstwa rolnego. Wzrastanie w rodzinie głęboko religijnej i patriotycznej, niedaleko sanktuarium maryjnego w Krasnobrodzie, w otoczeniu pięknej przyrody i wielu pamiątek historycznych (min. z powstania styczniowego czy II wojny światowej), kształtowało charakter i osobowość ks. Walewandra (Walewander, 2022, s. 10–19).

Do szkoły powszechnej uczęszczał w rodzinnym Niemirówku. Już wtedy wykazywał duże zdolności humanistyczne, jednak względy praktyczne spowodowały, że po ukończeniu szkoły powszechnej został uczniem 3-letniej Zasadniczej Szkoły Mechanizacji Rolnictwa w Tomaszowie Lubelskim. Była to w dużej mierze decyzja rodziców, którzy chcieli, aby syn zdobył dobry i poszukiwany w środowisku wiejskim zawód (Walewander, 2022, s. 63). Ponadto szkoła ta była stosunkowo blisko i miała internat. Kolejnym etapem w Jego edukacji było 4-letnie Technikum Przemysłowo-Pedagogiczne w Lublinie. O wyborze tej szkoły zdecydował już sam Edward Walewander. Wybór tej placówki wiązał się zarówno z Jego zainteresowaniami humanistycznymi oraz pragnieniem zostania nauczycielem, aby móc uczyć i wychowywać młodych ludzi. Zetknął się tutaj z wieloma doskonałymi nauczycielami, którym zawdzięczał swoją formację naukową i osobowościową. Często wspominał swoje nauczycielki historii: Emilię Józefacką i Annę Krzymowską (obie absolwentki KUL), nauczycielkę pedagogiki Urszulę Zgodzińską oraz wychowawcę i nauczyciela matematyki, absolwenta i doktora Uniwersytetu Lwowskiego, Jerzego Rozmeja, który *rozbudził i zwielokrotnił jego zainteresowanie książką, nauczył dokładności i akurataności w pełnieniu obowiązków i szacunku dla człowieka* (Śladkowski, 2017, s. 20).

W 1968 r., po uzyskaniu matury w Technikum Przemysłowo-Pedagogicznym w Lublinie, odkrył w sobie powołanie kapłańskie i wstąpił do Wyższego Seminarium Duchownego w Lublinie. Tutaj również zetknął się z wybitnymi wykładowcami, którzy z pewnością wywarli na Niego ogromny wpływ. Niewątpliwie do takich osób należał ks. prof. Mieczysław Żywczyński, który prowadził wykłady z nowożytnej historii Kościoła. Po trzech latach studiów w Lublinie został wysłany na dalsze studia do Innsbrucka, gdzie kontynuował studia teologiczne na prowadzonym przez jezuitów Wydziale Teologii Leopold-Franzens-Universität. Jako specjalizację wybrał seminarium z historii Kościoła prowadzone przez prof. Ferdynanda Maasa TJ. W 1974 r. uzyskał magisterium z teologii na podstawie pracy *Echa Powstania Styczniowego w prasie tyrolskiej*. W tym samym roku Edward Walewander przyjął w Innsbrucku święcenia kapłańskie. Pozostając na dalszych studiach w Innsbrucku, w 1978 r. uzyskał doktorat na podstawie pracy pt. *Die österreichische Presse und der polnische Januaraufstand* (Frankfurt n/M 1991); polskie tłumaczenie: *Echa Powstania Styczniowego w prasie austriackiej* (Walewander, 1989a). Pracą doktorską kierował Ladisław Szilas TJ. Warto dodać, że w czasie swoich austriackich studiów E. Walewander zetknął się po raz pierwszy z życiem tamtejszej Polonii, co miało wpływ na Jego późniejszą działalność naukową (Walewander, 2022, s. 24).

Z Austrii do Lublina wrócił po siedmiu latach, w 1978 r. Posiadał już wtedy nie tylko ugruntowaną wiedzę z zakresu teologii i historii, ale również znał świetnie język niemiecki i miał spore umiejętności w zakresie prowadzenia badań naukowych. Początkowo pracował jako wikariusz parafii katedralnej w Lublinie. Pełnił również wiele innych funkcji, m.in.: do 1984 r. był sekretarzem

biskupa lubelskiego ds. kontaktów z zagranicą, w latach 1979–1982 był referentem ds. misji w diecezji lubelskiej, w latach 1982–1986 referentem ds. ekumenizmu, w latach 1984–1986 diecezjalnym duszpasterzem rodzin, był również tłumaczem w kancelarii biskupa lubelskiego Bolesława Pylaka (Walewander, 2011, s. 177). Dosyć szybko zauważono Jego potencjał naukowy i dzięki wstawieniu proboszcza parafii katedralnej, ks. bp. Zygmunta Kamińskiego (późniejszego arcybiskupa szczecińskiego), ks. Edward Walewander trafił pod opiekę ks. prof. Zygmunta Zielińskiego, wybitnego historyka Kościoła. W ten sposób rozpoczęła się kariera naukowa ks. Walewandra na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, którą początkowo łączył z funkcją prefekta w lubelskim Wyższym Seminarium Duchownym (1979–1983).

Pracę naukowo-dydaktyczną na KUL rozpoczął 1 października 1980 r., prowadząc wykłady z historii Kościoła w epoce nowożytnej na Wydziale Teologicznym w Wyższym Seminarium Duchownym w Lublinie. Rola wychowawcy i wykładowcy odpowiadała w pełni uzdolnieniom, które znajdowały swój wyraz w działaniu praktycznym, a także w planach badawczych i coraz mu bliższym kierunku pracy naukowej, którym okazała się pedagogika. W latach 1983–1985 był starszym asystentem w Instytucie Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL, założonym w 1972 r. przez ówczesnego rektora KUL o. prof. Alberta Krąpca. W 1985 r. uzyskał adiunkturę, a trzy lata później – nominację na profesora nadzwyczajnego KUL. W 1990 r. po ks. prof. Stanisławie Kowalczyku ks. prof. Edward Walewander objął kierownictwo nad tym Instytutem, pełniąc tę funkcję do 2005 r. W tym czasie mocno rozwinął działalność placówki, szukając nowych kontaktów z różnymi ośrodkami Polonii na świecie, a potem bardzo skutecznie je utrzymywał i poszerzał. Szczególną uwagę poświęcał Polakom na Wschodzie, a więc głównie wywiezionym w czasie II wojny światowej w głąb ZSRS. Liczne organizowane przez Niego sympozja zaowocowały wieloma publikacjami, które zostały zebrane w kilkunastu tomach serii pt. *Polacy na Wschodzie mówią o sobie*, wydawanej przez Wydawnictwo KUL w latach 1993–2005. Utrzymywał i nawiązywał nowe kontakty z wieloma ośrodkami naukowymi zarówno w Europie, jak i poza nią. W 1987 r. odbył semestralną podróż naukową po Kanadzie, ponadto miał liczne odczyty i wykłady w środowiskach naukowych Austrii i Niemiec. W 1992 r. odbył podróż po USA, odwiedzając polskie parafie i poznając tamtejszą Polonię. W latach 1993–2002 był prezesem Oddziału Lubelskiego Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”. W ramach tej instytucji starał się ożywić działalność polonijną w USA.

Jako dyrektor Instytutu Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL ks. prof. Edward Walewander był przez kilka lat redaktorem serii wydawniczej „Biblioteka Polonii” (seria A – Studia oraz seria B – Materiały i Dokumenty). W ramach tej serii wydał 47 książek: własne prace autorskie, publikacje innych pracowników Instytutu oraz autorów krajowych i zagranicznych, współpracujących z tą placówką badawczą. Na uwagę zasługuje również Jego

działalność redakcyjna dotycząca dziejów oświaty i myśli pedagogicznej. W ramach serii A i B „Biblioteki Pedagogicznej” ukazały się m.in. takie publikacje jak: *Katolicka i liberalna myśl wychowawcza w Polsce w okresie międzywojennym. Zagadnienia wybrane* (Walewander, 2000c); *Polacy na Uniwersytecie w Innsbrucku* (Walewander, 2001); *Oblicze ideologiczne szkoły polskiej 1944–1956* (Walewander, 2002a); *Losy pedagogów polskich na Wschodzie* (Walewander, 2002b). W latach 1997–2015 r. w obu tych seriach wydano 37 książek. Były to zarówno prace własne ks. Walewandra, jak i prace doktorskie oraz niektóre magisterskie Jego studentów, a także rozprawy autorów krajowych i zagranicznych. Zorganizował 10 sympozjów polonijnych (prawie wszystkie o charakterze międzynarodowym) i 7 ogólnopolskich o tematyce pedagogicznej.

Od lat 90. XX w. ks. Walewander łączył w sposób harmonijny i owocny funkcje dyrektora Instytutu Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL z funkcją prezesa Lubelskiego Oddziału Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”, a także członka Prezydium Stowarzyszenia Współpracy Polska–Wschód. Organizował szereg konferencji poświęconych Polakom na Wschodzie. Jego wkład w badania nad dziejami Polonii na Wschodzie i ich efekty inspirowały i do dziś inspirują wielu badaczy. Wielką zasługą ks. Walewandra było to, że w trakcie tych spotkań naukowych potrafił zgromadzić zarówno znawców cieszących się ugruntowaną już pozycją w świecie nauki, jak i młodych badaczy, dopiero rozpoczynających karierę naukową. Za swój wkład w badania nad dziejami Polonii na Wschodzie został nagrodzony dwoma prestiżowymi wyróżnieniami: Nagrodą im. Ireny i Franciszka Skowyrów (1990) i Nagrodą im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (1993). Do Jego bogatego dorobku związanego z badaniem losów Polaków poza granicami kraju należy jeszcze dołączyć studia nad Polonią w Austrii, Kanadzie i Ameryce Łacińskiej.

W 1995 r. uzyskał na KUL-u habilitację na podstawie rozprawy *Wychowanie chrześcijańskie w nauczaniu i praktyce Kościoła katolickiego na ziemiach polskich w II połowie XIX wieku* (Walewander, 1994).

Prace w Instytucie Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL łączył również z badaniami w przedmiocie pedagogiki. Bardzo bliska była mu biografistyka pedagogiczna, która ściśle łączyła się z Jego kwerendami historycznymi, oraz pedagogika porównawcza. W 1997 r. został powołany na funkcję kierownika nowo powstałej Katedry Pedagogiki Porównawczej w Instytucie Pedagogiki KUL. Pracował w tym Instytucie od 1996 r. Kierując seminarium magisterskim i doktoranckim, wypromował 215 magistrów i 10 doktorów. Spośród Jego doktorów czterech z czasem uzyskało habilitację. Ponadto pod kierunkiem ks. Walewandra w Puławskiej Szkole Wyższej powstało 29 prac licencjackich. Dla studentów IV i V roku pedagogiki prowadził wykłady fakultatywne, m.in. *Pedagogika katolicka na ziemiach polskich w II połowie XIX wieku*; *Wychowanie duchowe w chrześcijaństwie*; *Dziedzictwo pedagogiczne XIX wieku w okresie międzywojennym*; *Formacja chrześcijańska. Wybrane zagadnienia*; *System opieki nad dzieckiem w Unii Europejskiej*.

W 2009 r. uzyskał tytuł naukowy profesora nauk humanistycznych. Podstawą do nadania tytułu była monografia pt. *Pedagogika katolicka w diecezji lubelskiej 1918–1939* (Walewander, 2007).

Twórczość ks. prof. Walewandra zawarta jest w około tysiącu publikacji. Są to monografie, studia, sprawozdania i komunikaty naukowe, noty biograficzne, recenzje oraz publicystyka historyczna i pedagogiczna (Ryszka, 2015). W badaniach naukowych ks. Walewandra można wyodrębnić wiele obszarów. Początkowo interesował się historią Kościoła, z czasem podjął badania historyczne nad pedagogiką chrześcijańską i studia nad Polonią, które stały się głównymi nurtami Jego pracy naukowej. W każdej dziedzinie duże uznanie budzi starannie dobrana baza źródłowa, uwzględniająca zarówno źródła rękopiśmienne, jak i drukowane, prasę katolicką i świecką czy ikonografię.

Jednym z bardziej istotnych obszarów Jego badań naukowych była pedagogika chrześcijańska, gdzie z całej prakseologii wychowawczej Kościoła w Polsce – stosowanej w instytucjach, placówkach kościelnych i w duszpasterstwie ogólnym – starał się wydobyć założenia i zasady własne. Ks. Walewander próbował ukazać, w jaki sposób Kościół poprzez słowo, sakramenty, praktyki, liturgię realizował wartości pedagogiczne. Pedagogii Kościoła poświęcił swoją rozprawę habilitacyjną (Walewander, 1994). Zawarte w niej tezy i konstatacje poszerzył później w kilku studiach dotyczących rozwoju pedagogii chrześcijańskiej i jej wpływu na społeczeństwo polskie w drugiej połowie XIX wieku, kiedy to szerzyły się prądy liberalne i ateistyczne, walczące z Kościołem. Uważał, że pedagogia, a w konsekwencji pedagogika chrześcijańska i kościelna, nie poprzestaje na kształtowaniu postaw zewnętrznych i zachowań empirycznych, lecz chce wpływać na postawy duchowe, sięgać do ducha ludzkiego i do głębi osoby. Swoje rozważania dotyczące tej kwestii zawarł m.in. w publikacji *Religijność w perspektywie dziejowej. Studia i szkice* (Walewander, 1996b). Niewątpliwie do najważniejszych prac ks. Walewandra z dziedziny pedagogiki, napisaną w oparciu o szerokie źródła, należy *Pedagogika katolicka w diecezji lubelskiej 1918–1939* (Walewander, 2007). Obejmuje ona całokształt zadań pedagogicznych Kościoła na przykładzie diecezji lubelskiej. Ze zjawisk codziennych, często niezauważanych, są tu wydobyte liczne oryginalne zasady pedagogiczne. Warto zaznaczyć, że ks. Walewander obok przedstawienia, analizy i syntezy wielu kwestii, wskazuje również na pewną fałdowość czy słabość niektórych środków wychowawczych. Za mocną stronę tej publikacji można uznać jej podstawę źródłową. Autor przebadiał przede wszystkim archiwa kościelne, wydawnictwa parafialne i przeprowadził kwerendę lokalnej prasy katolickiej. Źródła te odślaniają nie tylko program wychowawczy Kościoła i sposoby jego realizacji, ale dają badaczowi także przesłanki do wyrobienia sobie poglądu na temat relacji Kościół – społeczeństwo, potrzeb tego ostatniego oraz prób odpowiedzi Kościoła na nie. Różnorodne źródła archiwalne i drukowane uzupełnia ogromna liczba wykorzystanych publikacji o charakterze pamiątnikarskim. Są one bardzo ważne w opracowaniach historycznych. Praca ta ukazuje wielowymiarowość i złożoność działalności edukacyjnej Kościoła

w diecezji lubelskiej w okresie międzywojennym. W rozprawie pt. *Działalność wychowawcza Kościoła Lubelskiego 1939–1945* (Walewander, 2009) kontynuował podejmowane wcześniej problemy. Zwracał uwagę na nieco inne formy działalności wychowawczej Kościoła, związane z ekstremalną sytuacją, jaką była okupacja niemiecka. Podobną problematykę podjął w publikacji o losach kapłanów Zamojszczyzny (Walewander, 1996a) oraz we wspomnieniach ks. Marcina Bardela, więźnia obozów niemieckich, które przygotował do druku (Walewander, 1995). Innym przejawem kontynuacji badań ks. Walewandra w dziedzinie pedagogiki chrześcijańskiej było współautorstwo, redakcja i przedmowa do dzieła zbiorowego pt. *Oblicze ideologiczne szkoły polskiej 1944–1956* (Walewander, 2002a). Nie pomijał w swoich badaniach również teorii pedagogicznych rozwijających się poza nurtem katolickim. Przygotował do wydania pracę *O duszy nauczycielstwa* słynnego pedagoga Jana Władysława Dawida (Walewander, 1997). Jest również redaktorem i współautorem zbiorowego wydawnictwa pt. *Katolicka a liberalna myśl wychowawcza w Polsce w latach 1918–1939* (Walewander, 2000c).

Drugim, bardzo istotnym, nurtem badań ks. Walewandra była problematyka polonijna, której poświęcił wiele publikacji. Najpierw zajmował się Polakami w Kanadzie, czego rezultatem były dwa tomy pracy zbiorowej, poświęcone parafiom i kościołom polskim w tym kraju (Walewander, 1992, 1993b). Następnie zajął się badaniem losów Polaków żyjących na Wschodzie, w krajach powstałych po rozpadzie Związku Sowieckiego. Dzięki współpracy z przedstawicielami różnych środowisk naukowych z Polski i zagranicy powstało szereg monografii poświęconych Polakom na Łotwie, w Estonii, Rosji, Mołdawii, Armenii, Gruzji, Azerbejdżanie czy na Krymie. Włożył wiele pracy w studia nad emigracją polską, wolną i przymusową, nad uchodźcami i nad deportowanymi, głównie na Wschód. Również w tym nurcie zajmował się postawami mentalnymi, społecznymi i religijnymi. Interesowały Go problemy pedagogiczne, jednostkowe i zbiorowe. W pracy pt. *Problematyka wychowawcza w środowiskach emigracyjnych* (Walewander, 2000a) pisał o roli Kościoła (parafii, kapłana) w organizacji działalności szkolno-wychowawczej w środowiskach emigracyjnych. Wychowanie na emigracji, przede wszystkim wychowanie dzieci i młodzieży, ale także dorosłych, dokonujące się w rodzinach, stowarzyszeniach, organizacjach i wspólnotach, ukazywał jako złożony proces. W działalności wychowawczej, prowadzonej głównie przez duchowieństwo posługujące się teologiczną koncepcją wychowania, chodziło między innymi o utrzymanie lub wzbudzenie więzi duchowej ze starą ojczyzną, o szacunek dla niej i dla jej tradycji, a jednocześnie o otwarcie się na nową ojczyznę, na nowe społeczeństwo i nową kulturę i, co najważniejsze, o kształtowanie zdrowych postaw moralnych, które na emigracji są często zagrożone. Dokonał również wielu pionierskich analiz metodologicznych (Walewander, 1998b, 2000b; Koseski, 2003). Do pracy Koseskiego napisał obszerną przedmowę.

Ważne miejsce w Jego dorobku naukowym zajmuje biografistyka, prezentowana w formie biogramów, not biograficznych oraz opracowań zwartych

(Walewander, 1989b; 1993a; 2010; 2015b). Są to głównie sylwetki ludzi Kościoła, ilustrujące ich działalność duszpasterską i szeroko rozumianą pracę edukacyjną.

Ważną grupę publikacji w dorobku ks. Walewandra stanowią liczne publikacje zaliczane do literatury pamiątkarskiej. Opracował i opatrzył wstępem pamiątniki z okresu okupacji lubelskiego sędziego Remigiusza Moszyńskiego (Walewander, 2014c). Ponadto opublikował kilka wydawnictw o charakterze pamiątkarskim, związanych z problematyką polonijną. Szczególną wartość mają wydawnictwa określane mianem ego-dokumentów. Są to przede wszystkim kazania i przemówienia ks. Walewandra oraz publikacja poświęcona Matce (Walewander, 2013; 2014a; 2014b; 2015a; 2018). Wiele kazań i przemówień okolicznościowych poświęconych jest problematyce pedagogicznej i oświatowej oraz biograficznej. Z kolei *Myśli o Matce* są wyrazem hołdu, jaki ks. Walewander złożył swojej Matce po Jej śmierci. Publikacje te, mające charakter autobiograficzny, ukazują, z jednej strony, niezwykle aktywność ks. Walewandra, a z drugiej – Jego system wartości, który chciał przekazać uczestnikom spotkań religijnych i naukowych.

Odrębnym, choć drugoplanowym nurtem w twórczości naukowej ks. Walewandra jest historia Kościoła. Stanowi ona pomoc dla pedagogiki kościelnej. Uważał, że nie da się zrozumieć pedagogiki kościelnej bez znajomości historii Kościoła. Zainteresowanie tą problematyką można dostrzec w publikacjach na temat pedagogii Kościoła w krajach powstałych po rozpadzie Związku Sowieckiego (Walewander, 1998a).

Bliska Jego sercu była także mała ojczyzna – Zamojszczyzna, a zwłaszcza rodzinna wioska Niemirówek oraz parafia krasnobrodzka z Sanktuarium Matki Bożej Krasnobrodzkiej, której był wielkim czcicielem i propagatorem (Walewander, 2012; 2020; 2021). Jedną z ostatnich Jego publikacji jest artykuł *Dominikanie w ołtarzu krasnobrodzkiego sanktuarium* (Walewander, 2025) przesłany do księgi jubileuszowej prof. Mariana Surdackiego.

W bardzo aktywnym i pracowitym życiu ks. Walewandra doskonale splatały się dociekliwość oraz solidność badacza i oddanego nauczyciela akademickiego z pasją duszpasterską i wychowawczą, przynosząc imponujące wprost wyniki. Te cechy działalności skłoniły do powierzenia Mu wielu ról społecznych, kulturalnych i naukowych, także kościelnych. Uczestniczył w wielu gremiach naukowych oraz w organizacji życia naukowego i ogólnokulturowego w skali całego kraju. Był członkiem ponad 20 towarzystw naukowych, wielu komisji, komitetów i rad, m.in.: Towarzystwa Naukowego KUL (od 1980 członek TN, od 2006 do Przewodniczący TN w ramach Wydziału Nauk Społecznych), Towarzystwa Naukowego Polska–Wschód z siedzibą w Warszawie, Towarzystwa Polsko-Austriackiego w Lublinie, Rady Fundacji Rozwoju KUL, Komisji Rewizyjnej do skontrolowania agend gospodarczych i finansowych KUL, Lubelskiego Klubu Polonijnego, Komitetu Badania Polonii Wydziału I Nauk Społecznych PAN, Komisji Historycznej ds. beatyfikacji Służebnicy Bożej Matki Kolumby Białeckiej, Catholica Unio Internationalis, Rady Naukowej

Centrum Studiów Latinoamerykańskich CESLA Uniwersytetu Warszawskiego, Komitetu Honorowego Obchodu Jubileuszu 100-lecia „Strzechy” w Wiedniu, powstałej w Lublinie Rady Porozumiewawczej Badań nad Polonią i Polakami na Obczyźnie. Uczestniczył też w pracach Komitetu Organizacyjnego 50. Międzynarodowego Kongresu Amerykanistów w Warszawie w dniach 10–14 lipca 2000 r., ponadto w Radzie Naukowo-Programowej Centrum Języka i Kultury Polskiej dla Cudzoziemców (UMCS), Radzie Naukowej Zakładu Biografistyki Polonijnej Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie, Radzie Programowej Ośrodka Myśli Politycznej w Krakowie, Radzie Fundacji „Pomoc Polakom na Wschodzie”, Senackiej Komisji Bibliotecznej KUL, Radzie Naukowej Centrum Dziedzictwa Kulturowego Polonii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Radzie Programowej Fundacji „Polonia Semper Fidelis”.

Należał także do wielu rad naukowych czasopism naukowych, m.in.: „Studiów Polonijnych” (redaktor naczelny), „Roczników Pedagogicznych” czy „Przeglądu Historyczno-Oświatowego”, gdzie służąc swoim doświadczeniem i wiedzą, dbał o wysoki poziom naukowy czasopism. Często na ich łamach zamieszczał recenzje nowości wydawniczych i popularyzował ludzi nauki, szczególnie zasłużonych dla pedagogiki.

Ta gotowość uczestniczenia i angażowania w tak wielu gremiach świadczyła o Jego szerokich zainteresowaniach i kompetencjach.

Za swoją działalność i zaangażowanie otrzymał wiele wyróżnień i odznaczeń, m.in. godność kanonika honorowego Kapituły Archikatedralnej Lubelskiej i kapelana Jego Świątobliwości. Liczne nagrody i odznaczenia zebrane zostały w publikacji poświęconej Jego dorobkowi (Ryszka, 2015, s. 209–213). Spośród ważniejszych należy wymienić:

1990 – nagroda naukowa KUL im. Franciszka Skowry za książkę *Echa powstania styczniowego w prasie austriackiej*,

1993 – nagroda naukowa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego za redakcję i współautorstwo książki *Polacy w Kościele katolickim w ZSRR* (1991),

1999 – medal honorowy „Polonia Semper Fidelis” za zasługi i pomoc w opracowaniu *Ilustrowanego słownika biograficznego Polonii świata*, przyznany przez Zakład Biografistyki Polonijnej Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie,

2000 – Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski „Polonia Restituta”,

2000 – medal Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” za pracę na rzecz rodaków poza granicami kraju i oddanie sprawom „Wspólnoty Polskiej”,

2002 – Order Gwiazdy Białej, przyznany przez prezydenta Republiki Estonii, za współautorstwo i redakcję książki *Polacy w Estonii* (1998),

2002 – medal prezydenta Miasta Lublina w uznaniu zasług dla Miasta Lublina w dziedzinie współpracy z Polonią,

2004 – medal Fundacji Pomoc Polakom na Wschodzie „Meritus Patriae”,

2008 – medal „Serce dla Serca” przyznany przez Kościół polskokatolicki za wybitny wkład w ruch ekumeniczny,

2014 – odznaczenie za zasługi dla Związku Kombatantów Rzeczypospolitej Polskiej i Byłych Więźniów Politycznych.

Większość odznaczeń, w tym Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski, przekazał jako wota do sanktuarium w Krasnobrodzie.

Ksiądz profesor Edward Walewander zapamiętany zostanie w środowisku naukowym, przez swoich przyjaciół, znajomych oraz uczniów jako przykład człowieka, którego cechowała wielka erudycja, bardzo wysoka kultura osobista oraz takt. W ciągu całego swojego życia potrafił zjednywać sobie ludzi różnych środowisk. Świadczy o tym m.in. publikacja przygotowana dla Niego z okazji 70. urodzin (Rykowska, Kuniszewska, Stopikowski, 2017). Zaproszeni zostali do jej współtworzenia profesorowie, kapłani, przyjaciele, uczniowie i członkowie rodziny. Wszyscy dzielili się swoimi wspomnieniami ze spotkań z ks. prof. Walewandrem, wyrażając podziw dla Jego osoby oraz wdzięczność za dar spotkania Go na swojej drodze życiowej. Zapamiętany zostanie jako człowiek pracy, wymagający od siebie i od innych, otwarty na współpracę i zawsze gotowy do pomocy. Spuścizna, jaką pozostawił po sobie, przez długie lata będzie inspiracją dla wielu badaczy, a co za tym idzie – pamięć o ks. prof. Edwardzie Walewandrze będzie ciągle żywa.

BIBLIOGRAFIA

Koseski A. (2003), *Procesy migracji i społeczności polonijne. Problematyka metodologiczno-historiograficzna*, Lublin–Pułtusk: Wydawnictwo Akademii Humanistycznej im. A. Gieysztora.

Ryszka Ł. (2015), *Bibliografia prac ks. Edwarda Walewandra (1974–2014) wydana z okazji 40-lecia Jego święceń kapłańskich staraniem przyjaciół i dawnych studentów*, Lublin: Liber Duo.

Śladkowski W. (2017), *Ksiądz Prof. Edward Walewander w oczach zaszczyconego Jego przyjaźnią*, w: N. Rykowska, T. L. Kuniszewska, R. Stopikowski (red.), *Wśród swoich. Ksiądz Profesor Edward Walewander*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Walewander E. (1989a), *Echa Powstania Styczniowego w prasie austriackiej*, Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych.

Walewander E. (1989b), *Kolumba Bialecka i Zgromadzenie Sióstr Dominikanek*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

Walewander E. (1993a), *Dominikański wzorzec świętości w życiu i dziele Kolumby Bialeckiej 1838–1887*, Katowice: Unia.

Walewander E. (1994), *Wychowanie chrześcijańskie w nauczaniu i praktyce Kościoła katolickiego na ziemiach polskich w II połowie XIX wieku*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Walewander E. (1996a), *Kapłani Zamojszczyzny w okresie okupacji*, Lublin: Wspólnota Polska.

Walewander E. (1996b), *Religijność w perspektywie dziejowej. Studia i szkice*, Lublin: Wspólnota Polska.

Walewander E. (1998a), *Katolicyzm na wschód od Bugu. Fakty i nadzieje*, Nakło nad Notecią: Wspólnota Polska.

Walewander E. (1998b), *Polonia w Ameryce w badaniach środowiska naukowego KUL*, w: M. Malinowski (red.), *Polonia latynoamerykańska w polskiej nauce i praktyce społecznej: tendencje najnowsze i wyzwania*, Warszawa: Centrum Studiów Latynoamerykańskich UW.

Walewander E. (2000a), *Problematyka wychowawcza w środowiskach emigracyjnych*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Walewander E. (2000b), *Z badań nad rodziną polonijną*, „Studia Polonijne” t. 21.

Walewander E. (2007), *Pedagogika katolicka w diecezji lubelskiej 1918–1939*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Walewander E. (2009), *Działalność wychowawcza Kościoła Lubelskiego 1939–1945*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Walewander E. (2010), *Biskup lubelski Marian Leon Fulman: pedagog trudnych lat*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Walewander E. (2011), *Katedra Pedagogiki Porównawczej*, w: A. Rynio, R. Skrzyniarz (red.), *Pedagogika na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II. Historia i współczesność*, Lublin: Jedność.

Walewander E. (2012), *Proboszczowie krasnobrodzcy od połowy XIX wieku*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Walewander E. (2013), *Kazania i przemówienia. t. I Wybór*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Walewander E. (2014a), *Kazania i przemówienia, t. II (2011–2013)*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

Walewander E. (2014b), *Myśli o Matce*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

Walewander E. (2015a), *Kazania i przemówienia, t. III (2013–2015)*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

Walewander E. (2015b), *Życie w obronie wartości. Siostra Gabriela Jaworska OP 1950–2012*, Lublin: Liber Duo.

Walewander E. (2018), *Kazania i przemówienia, T. IV Wybór*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

Walewander E. (2020), *Niemirówek w starej fotografii. Ludzie i wydarzenia*, Lublin–Niemirówek: Liber Duo.

Walewander E. (2021), *Kapłani w mojej pamięci*, Lublin: Liber Duo.

Walewander E. (2022), *Przeminęło w mgnieniu oka... Obrazki z życia*, Lublin: Liber Duo.

Walewander E. (2025), *Dominikanie w oltarzu krasnobrodzkiego sanktuarium*, w: W. Partyka, *Człowiek – Wspólnota – Dziedzictwo. Księga jubileuszowa z okazji 70. Urodzin i 45-lecia pracy naukowej Profesora Mariana Surdackiego*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Walewander E. (oprac.) (1995), Bardel M., *Z Krasnobrodu przez obozy i obczyznę do rodzinnych stron*, Lublin: Wspólnota Polska.

Walewander E. (oprac.) (1997), Dawid J.W., *O duszy nauczycielstwa*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

Walewander E. (oprac.) (2002b), *Losy pedagogów polskich na Wschodzie*, Warszawa: Stowarzyszenie Współpracy Polska–Wschód.

Walewander E. (oprac.) (2014c), Moszyński R., *Dzienniki 1939–1945. Wojna i okupacja w Lublinie w oczach dorosłych i dzieci*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Walewander E. (red.) (1992), *Leksykon geograficzno-historyczny parafii i kościołów polskich w Kanadzie*, t. I, Lublin: Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL.

Walewander E. (red.) (1993b), *Leksykon geograficzno-historyczny parafii i kościołów polskich w Kanadzie*, t. II, Lublin: Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL.

Walewander E. (red.) (2000c), *Katolicka i liberalna myśl wychowawcza w Polsce w okresie międzywojennym. Zagadnienia wybrane*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

Walewander E. (red.) (2001), *Polacy na Uniwersytecie w Innsbrucku*, Lublin: Wydawnictwo KUL.

Walewander E. (red.) (2002a), *Oblicze ideologiczne szkoły polskiej 1944–1956*, Lublin: „Bamka” Studio Komputerowo-Wydawnicze.

Rev. Prof. Edward Walewander (1947–2025) – priest, teacher, polish community activist

Summary

Aim: The purpose of this article is to present the biography, scientific, teaching and organizational achievements of Rev. Prof. Edward Walewander (1947–2025).

Methods: An analysis of source materials and literature.

Results: Presentation of the biography and scientific, teaching and organizational achievements of Ref. Prof. Edward Walewander. Affiliated with the John Paul II Catholic University of Lublin. At the Institute of Pedagogy, as head of the Department of Comparative Pedagogy, he conducted research in Christian pedagogy, biographical studies, and Church history. Over the years associated with the Institute for Research on the Polish Diaspora and Polish Chaplaincy of the John Paul II Catholic University of Lublin (in 1990–2005 – headed the Institute), he conducted extensive research on the Polish diaspora scattered around the world, especially in the East, culminating in a number of valuable scientific publications. Author of about a thousand publications (monographs, studies, reports, scientific communications, biographical notes, reviews, historical and pedagogical journalism).

Conclusions: Rev. Prof. Edward Walewander is remembered for his work on behalf of the Polish diaspora, Polish pastoral ministry, and Polish pedagogy. The analyses presented herein show that the academic achievements of Rev. Prof. Edward Walewander and his commitment to the development of science are of great importance for the development of Polish pedagogical thought, educational practice, and the strengthening of ties with the Polish diaspora around the world.

Keywords: Rev. Edward Walewander, the John Paul II Catholic University of Lublin, the Institute for Research on the Polish Diaspora and Polish Chaplaincy of the John Paul II Catholic University of Lublin, educator, priest.

RECENZJE

Przegląd Historyczno-Oświatowy
2025, nr 1–2
PL ISSN 0033-2178

ZBIGNIEW OPACKI, DAGMARA PŁAZA-OPACKA: *TADEUSZ WENDA. BUDOWNICZY PORTU* *RZECZYPOSPOLITEJ, GDYNIA–GDAŃSK 2024, s. 405*

Dzięki wydawnictwu *Czy wiesz kto to jest?* pod redakcją S. Łozy (1938) postać inżyniera Tadeusza Wendy została przybliżona opinii publicznej i znalazła się potem w *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej PWN* (1969), stając się ważną postacią polskiego panteonu technicznego. Mimo ukazywania się wielu biografii w wydawnictwach słownikowych dopiero po 76 latach od jego śmierci ukazała się pierwsza kompletna biografia, omawiająca w sposób wyczerpujący życie i działalność człowieka, który w istotny sposób wpłynął na dzieje odrodzonej Polski i późniejsze jej losy, projektując i budując port w Gdyni.

Podjęcie się opracowania biografii Tadeusza Wendy jest wielkim wyzwaniem badawczym, zarówno w sferze materiałowej, jak i metodologicznej. Bezpośrednich materiałów związanych z opisywaną osobą jest stosunkowo niewiele, mimo mnóstwa dokumentów spuścizny w Muzeum Miasta Gdyni. Społeczność świata technicznego, inżynierskiego, w przeciwieństwie do humanistycznego lub literackiego, nie wytworzyła i nie pozostawiła po sobie bogatych materiałów źródłowych czy obfitej korespondencji, które pozwalają na dokładne i pełne poznanie działalności poszczególnych jej przedstawicieli. Ponadto w przypadku Tadeusza Wendy, który znaczną część życia spędził w Rosji, materiały te znajdują się w archiwach rosyjskich, które nie zawsze chętnie otwierają się dla cudzoziemców. Utrudnienie polega też na docieraniu do różnorodnych źródeł i opracowań, które w olbrzymiej większości znajdują się w bibliotekach rosyjskich, a nie ma czasami nawet podstawowych w zbiorach polskich. Obszerna bibliografia polska i rosyjska zamieszczona na końcu

działa potwierdza ogrom pracy i troskę o dotarcie nie tylko do archiwaliów, ale też do źródeł i opracowań – zarówno polskich, jak i rosyjskich. Trudności metodologiczne polegały na tym, że autorzy nie chcieli powielać typowych biografii, ale na przykładzie Wendy starali się ukazać człowieka „żeglującego” po falach wyjątkowych i niepowtarzalnych czasów, prądów, sytuacji. Człowieka, który wywodząc się z warstwy szlacheckiej, całkowicie przeistoczył się w inteligenta i wszedł na stałe do tej nowej grupy społecznej. Został wykształcony przez zrusyfikowaną szkołę średnią w Warszawie, potem był edukowany przez carski uniwersytet w Warszawie, a najwyższe kwalifikacje naukowe i zawodowe zdobywał w Uniwersytecie i Instytucie Komunikacji w Petersburgu. Wyszedł z rodziny patriotycznej i rodzimej narodowej kultury łacińskiej, a przez długi czas kształcił się i pracował w systemie kultury politycznej i społecznej rosyjskiej. Swą wiedzę i umiejętności zawodowe, zdobywane w wyjątkowych i niepowtarzalnych warunkach wielkich rosyjskich projektów, których nie mieli inni Polacy m.in. studiujący w politechnikach Wiednia czy Berlina, wykorzystał do realizacji śmiałej i właściwie „romantycznej” idei stworzenia Polski morskiej.

Kompozycyjnie praca przedstawia się jako zwarta i przemyślana całość, w postaci chronologicznych czterech rozdziałów: 1. Dom rodzinny, 2. Edukacja i lata pracy w imperium rosyjskim, 3. W II Rzeczypospolitej, 4. W życiu rodzinnym i społecznym kraju. Tradycje domu rodzinnego wywiedzione zostały z odległej przeszłości staropolskiej, z zaakcentowanym udziałem i szczególnym zaangażowaniem polityczno-społecznym w epoce napoleońskiej, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Przodkowie Tadeusza Wendy służyli w armii Księstwa, a jego dziadek w wojskach Królestwa, do roku 1820 (historycy wskazywali, że wielki książę Konstanty nie żywił sympatii dla żołnierzy napoleońskich). Ponownie wstąpił do wojska w czasie powstania listopadowego, służył w nim w stopniu majora i został odznaczony Krzyżem *Virtuti Militari*. Ojciec Tadeusza ukończył Gimnazjum Gubernialne w Warszawie i jego kariera związana była z urzędami państwowymi. Pielęgnował tradycje narodowe, zajmował się kolekcjonerstwem i zrestaurował egzemplarz Biblii Leopoldy. Rozdział drugi, ukazujący edukację i lata pracy w imperium rosyjskim, jest niezwykle interesujący ze względu na utrafienie przez autorów w istotę rzeczy obrazującą rosyjski system szkolny. W polskiej pamięci historycznej znane są literackie opisy szkoły w Królestwie Polskim. Jest też wiele publikacji naukowych na ten temat. Autorzy do swego dzieła tak wyselekcjonowali dobór materiałów, opracowań, że krótko i dobitnie wykazali zasady systemu rosyjskiej edukacji. Mamy zatem przygotowanie jedenaścioletniego Tadeusza do egzaminu sprawdzającego opanowanie języka rosyjskiego przed przyjęciem go do gimnazjum, w którym spędził dziesięć lat i uzyskał świadectwo maturalne. Dalej wykazanie, jak trudno było ukończyć rosyjskie gimnazjum, poparte informacją Stefana Kieniewicza, że w roku 1882 w 26 gimnazjach męskich rządowych Królestwa w I klasach było 2127 chłopców, a w ostatnich VIII tylko 353. Wreszcie odwołanie się do najbardziej reprezentatywnych publikacji, m.in. K. Poznańskiego i wspomnień Benedykta Hertza, ilustrujących

postacie kuratorów oraz atmosferę szkolną. Bardzo trafnie i przekonująco przedstawiona została sytuacja Uniwersytetu Warszawskiego, w którym Wenda studiował na Wydziale Matematyczno-Fizycznym, oraz ogólna tendencja do rozpoczynania studiów uniwersyteckich w Warszawie, a potem przenoszenie się do uniwersytetu stołecznego w Petersburgu. Partie książki poświęcone Petersburgowi końca XIX w. i studiom Wendy najpierw w Uniwersytecie, a następnie w Instytucie Komunikacji (a właściwie pierwszej politechnice rosyjskiej) należą do najbardziej interesujących fragmentów dzieła. Wykorzystując dotychczasowe opracowania i wnosząc własne przemyślenia, autorzy odsłoniли specyfikę tego ogromnego imperialnego miasta, wieloetniczną, wielowyznaniową i wielokulturową. Zwrócili też uwagę na środowisko Polonii petersburskiej i na ogromną liczbę tysięcy polskich absolwentów Instytutu Komunikacji, z których wielu pracowało potem w wolnej Polsce w dziedzinach inżynieryjnych. Rosję końca XIX i początku XX wieku autorzy przedstawili jako kraj szybko modernizujący się, budujący infrastrukturę kolejową, portową, państwo otwierające przed inżynierami możliwości wielkich karier, czego przykładem m.in. był Stanisław Kierbedź. W tym wielkim warsztacie modernizującej się Rosji rozpoczął Wenda swą działalność zawodową, pracując jako projektant i budowniczy linii kolejowych w zachodnich guberniach Rosji i na zachodnich stokach Gór Uralskich. Najważniejszą wszakże z punktu widzenia dalszych losów inżyniera były prace w dziedzinie budownictwa wodnego, przy modernizacji i rozbudowie portów wodnych na Bałtyku – w Windawie i Rewlu. Jak piszą autorzy, *zdołał unikalne doświadczenie w obszarze budownictwa kolei żelaznych i portów*. Tu nasuwa się porównawcze spojrzenie na polskich inżynierów z trzech zaborów. W początkach XIX w. paru profesorów Uniwersytetu Wileńskiego i parę osób ze środowiska warszawskiego, w czasie dopełniających studiów zagranicznych, obserwowało i nawet uczestniczyło w wielkich pracach hydrotechnicznych we Francji, ale potem prawie nic z tego nie wynikało, bo nie było możliwości wykorzystania ich wiedzy. Z kolei prawie w tym samym czasie Roman Ingarden, starszy od Wendy o dziesięć lat, studiował na Politechnice Wiedeńskiej i jako jej uzdolniony absolwent, w warunkach galicyjskich, mógł być tylko twórcą projektów i budowniczym wodociągów krakowskich oraz uczestniczyć w wielkiej akcji projektowania regulacji rzek w Galicji. Inni inżynierowie galicyjscy po uzupełniających studiach w politechnikach niemieckich i austriackich projektowali jedynie poszczególne gmachy czy drobne założenia. W tym sensie podkreślić należy unikalność studiów petersburskich i pracy przy wielkich rosyjskich inwestycjach. W tym też aspekcie widzieć należy wyjątkową okazję i rolę projektowania i budowy portu w Gdyni, którą pełnił Wenda jako jeden z niewielu fachowców w tej dziedzinie.

Najważniejszy w omawianym dziele jest rozdział trzeci – nie tylko z powodu tytułu książki, ale z tego względu, że jest poświęcony Wendzie jako projektantowi i budowniczemu portu gdyńskiego. Rozdział ten ma przełomowe znaczenie dla historii Gdyni, gdyż koryguje dotychczasowe różnorodne, czasami nieprecyzyjne informacje. Autorzy wykonali bardzo żmudną pracę i dokładnie

przebadali wszelkie materiały archiwalne i precyzyjnie udokumentowali i opisali po kolei wszystkie prace i stanowiska Wendy – od projektu portu, poprzez kierownika budowy portu tymczasowego, naczelnika budowy portu i pozycji w Urzędzie Morskim w Gdyni. Ta partia książki pokazuje, w jak trudnych warunkach gospodarczych, politycznych i medialnych prowadzone były prace. Ile hartu ducha wymagało kontynuowanie budowy przy wysokiej inflacji, strajkach, zmianie nastrojów politycznych i propagandzie obśmiewającej i dyskredytującej inwestycję. W nowym świetle stawia też zdolności publicystyczne Wendy broniącego idei portu.

Ostatni rozdział szczegółowo przedstawia prywatne życie Wendy, od opuszczenia Warszawy i przeprowadzki do Petersburga, przez życie w imperium, a potem w odrodzonej Polsce aż do śmierci w 1948 r., po tragedii II wojny światowej. Wprawdzie rozdział ten mówi o życiu rodzinnym i społecznym, ale tu dopiero otrzymujemy całościowy, psychologiczny obraz jednostki i jej osobowości. Widzimy Wendę jako zdolnego i pracowitego człowieka, oszczędnego, skromnego, zajmującego się rodziną. Troszczącego się o utrzymanie w zdrowiu swych dzieci, zabiegającego o lekarską pomoc dla chorego syna. Dbającego o dobro i status materialny rodziny, ale mającego na względzie też dobro wspólne i konflikt interesów, który nie pozwala mu przekraczać moralnych zasad przestrzeganych w życiu państwowym i wykorzystywać swej pozycji dla własnych interesów. Tadeusz Wenda pokazany jest też jako uczestnik wielu inicjatyw społecznych, służący radą i doświadczeniem.

Biograficzna książka poświęcona jednemu z ważnych budowniczych odrodzonej Polski mogłaby stanowić doskonałą lekturę i instrukcję dla współczesnych nie tyle inżynierów, co polityków. Może uczyć rozpoznania śmiałych pomysłów i idei, walki o ich realizację, odpowiedzialności i wytrwałości. Dla studentów pedagogiki i historyków wychowania może stanowić dobrą konfrontację ze stereotypowym obrazem edukacji zaborczej i właściwym jej widzeniem. Studentów edytorstwa zapoznać może z wyszukiwaniem właściwej ikonografii i kunsztowną, a właściwie wykwinną szatą graficzną dzieła. Natomiast to, czego należałoby unikać, to zbytniego zaufania do plików pdf, które przenoszą do ostatecznego tekstu znaki dzielące wyrazy, mimo że w środku wiersza nie mają one sensu. Tak samo, zgodnie z zaleceniami Umberto Eco, radzącemu jak pisać prace, należy unikać powoływania się na pośrednika, a cytować oryginały, kiedy są one dostępne w języku polskim.

JULIAN DYBIEC

ORCID: 0000-0003-3518-8755

Uniwersytet Jagielloński

SPRAWOZDANIE Z IX SEMINARIUM POLSKIEJ MYŚLI PEDAGOGICZNEJ *PATRIOTYZM PO ROKU 1989: MIĘDZY PRAWEM DO NARODOWEJ TOŻSAMOŚCI A JEGO ZAWSTYDZANIEM*, KRAKÓW, 22 LISTOPADA 2024 ROKU

Dnia 22 listopada 2024 roku odbyło się IX Seminarium Polskiej Myśli Pedagogicznej, zatytułowane *Patriotyzm po roku 1989: między prawem do narodowej tożsamości a jego zawstydzaniem*. Uczestnicy po raz kolejny spotkali się w pięknej sali witrażowej Instytutu Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Seminarium rozpoczęła inicjatorka i organizatorka cyklu, prof. dr hab. Janina Kostkiewicz, gości powitał również dyrektor Instytutu Pedagogiki, dr hab. Jacek Bylica, prof. UJ. Spotkanie naukowe było również okazją do świętowania i podziękowań związanych z wydaniem 10 numeru czasopisma „Polska Myśl Pedagogiczna” oraz 20-leciem pracy prof. Janiny Kostkiewicz w Instytucie Pedagogiki UJ.

Część naukową pierwszej sesji seminarium, zatytułowaną *Patriotyzm w prze-strzeni edukacji po roku 1989*, rozpoczął wprowadzający głos prof. dr hab. Janiny Kostkiewicz, która przedstawiła współczesne problemy związane z wychowaniem politycznym, stanowiącym jeden z aspektów wychowania społecznego. Autorka zastanawiała się nad patriotyzmem współczesnych polskich polityków, zauważając brak wzorców oraz brak wypracowanych rozwiązań istotnych kwestii patriotycznych. Jako następny głos zabrał prof. dr hab. Stanisław Gałkowski, które wygłosił referat pt. *Patriotyzm jako cel wychowania*. Wskazał w nim, że podstawą autoidentyfikacji człowieka jest kultura, w której ten się wychował, a zatem patriotyzm jest szacunkiem do samego siebie, do tego, co człowieka

stworzyło. Jako taki zatem pozostaje w ścisłej łączności z wychowaniem, jest konieczny dla budowania postaw obywatelskich i tym samym dla rozwoju społecznego. W kolejnym referacie prof. dr hab. Ryszard Skrzyniarz rozważał kwestie dekonstrukcji pamięci historycznej w III Rzeczypospolitej. Podkreślał usuwanie z podstawy programowej bazowych informacji o historii Polski, stosowanie różnego rodzaju nadreinterpretacji historii, które nie mają umocowania w faktach. Następnie dr Aldona Molesztak przedstawiła referat na temat *Kwestionowania prawa Polaków do patriotyzmu w publicystyce po roku 1989*, w którym wskazała na duże zróżnicowanie rozumienia patriotyzmu na łamach „Gazety Wyborczej” w latach 90. XX wieku. Jako ostatni podczas pierwszej sesji wystąpił dr hab. Marek Rembierz, który zaprezentował wystąpienie pt. *Patriotyzm po roku 1989 jako problem pedagogiczny i problem pedagogiki – aksjologiczne perspektywy, wzorce i dylematy*, podkreślając w nim, że patriotyzm to akt woli mający na celu uczynienie czegoś dla dobra powszechnego.

Drugą sesję, zatytułowaną *Idea patriotyzmu i konteksty jej rozwoju*, rozpoczęło wystąpienie dr hab. Wiesławy Sajdek, prof. UJD, dotyczące *Filozofii starożytnej jako źródła idei patriotyzmu oraz paradygmatów prześmiewczych wobec patriotyzmu społeczności słabszych politycznie*, w którym autorka wskazywała odejście we współczesności od patriotyzmu oświeconego (kiedy miłość ojczyzny jest ważniejsza od miłości rodziny). W kolejnym referacie dr hab. Maria M. Boużyk, prof. UKSW, zastanawiała się nad koniecznością odczytywania idei patriotyzmu w kontekście narodowym i historycznym, złożonością poczucia patriotyzmu, relacją pomiędzy patriotyzmem a sprawczością, uznając go ostatecznie za postawę moralną. Następnie ks. dr hab. Grzegorz Godawa, prof. UP JP II, przedstawił referat pt. *Idea patriotyzmu realizowana w szkołach polskich na świecie*, w którym na podstawie analiz programów szkół polskich za granicą ukazywał, w jaki sposób przeciwdziałają one zawstydzeniu czy ostudzeniu pozytywnych postaw wobec polskości. Zaś dr hab. Andrzej Ryk, prof. UP, mówił o patriotyzmie, który – oscylując między przeszłością a przyszłością – stanowi akt ludzki i postawę wobec otrzymanego dziedzictwa. Podkreślał wydziedziczenie części dziedzictwa pedagogiki polskiej, co skutkuje brakiem znajomości podstaw jej naukowej tożsamości. Następnie dr Dawid Wieczorek podjął temat współczesnych reinterpretacji i odsłon patriotyzmu w przestrzeni publicznej w Polsce po 1989 roku, akcentując, że współczesne wychowanie patriotyczne potrzebuje języka i środków, które lepiej trafiałyby do młodych ludzi, zaś sam patriotyzm powinien mieć charakter inkluzywny, a zatem funkcjonujący poza aktualnymi podziałami społeczno-politycznymi. Na zakończenie sesji dr hab. Dariusz Zając, prof. UKW, mówił o wychowaniu patriotycznym jako dziedzinie wychowania. Zwrócił uwagę, iż pojęcie to nie jest jasne, posiada wiele znaczeń, brak w teorii pedagogicznej określenia jego granic, a także określonych modeli czy teorii wychowania patriotycznego.

Trzecia sesja, zatytułowana: *Koncepcje patriotyzmu i drogi jego realizacji*, rozpoczęła się od wystąpienia dr hab. Alicji Żywczok, prof. UŚ, dotyczącego

losów i spuścizny Franciszka Blachnickiego oraz obecności w nich poczucia odpowiedzialności za polski naród. Następnie dr hab. Urszula Chęcińska, prof. US zaprezentowała referat dotyczący obecności patriotyzmu w życiu i twórczości Joanny Kulmowej. Następnie mgr Urszula Krzyżanowska, doktorantka z KUL, przedstawiła wizję edukacji Michała Justyna Bobrzyńskiego, akcentując te elementy, które służyły wychowaniu patriotycznemu i religijno-moralnemu. Na końcu tej sesji dr Katarzyna Sabat wygłosiła referat pt. *Nowa konstrukcja pamięci żołnierzy podziemia niepodległościowego po 1989 r. na przykładzie biografii Tadeusza Gajdy „Tarzana”*, pokazując jego życie, służbę ojczyźnie, a także współczesne działania prowadzące do upamiętnienia jego postaci.

Sesję czwartą poświęcono problematyce *Dróg realizacji wychowania patriotycznego*. Jako pierwszy wystąpił gość z Bratysławy, prof. PhDr. Mária Potočárová, PhD., prezentując referat pt. *Zdroje v chápaní patriotizmu a možnosti jej interpretácie vo výchove [Resources in the understanding of patriotism and the possibilities of its interpretation in education]*. Następnie dr hab. Janusz Wojtycza, prof. UAFM, opowiadał o harcerstwie jako organizacji – zarówno w kwestii celów, jak i metod oraz środków wychowania – od zawsze kształcącej w duchu patriotyzmu. Potem mgr Kamil Mostek z Uniwersytetu Śląskiego przedstawił analizę podręczników do edukacji wczesnoszkolnej z perspektywy występowania w nich treści patriotycznych. Na koniec zaś wystąpiła dr Renata Pater, która przedstawiła temat *Patriotyzm w kulturze pamięci a nowe wyzwania w edukacji*, starając się na przykładzie muzeum w Markowej pokazać nowoczesne sposoby dbania o pamięć i tożsamość, a tym samym realizację współczesnego wychowania patriotycznego.

Przedstawione referaty stanowiły przedmiot dyskusji, zarówno na forum po sesjach, jak i w kuluarach. Seminarium zgromadziło ponad 50 osób, wśród których, obok prelegentek i prelegentów, znaleźli się także słuchacze: pracownicy naukowcy, studenci i inni goście. Prowadzone w miłej atmosferze obrady doprowadziły do konkluzji, iż współcześnie wychowanie patriotyczne jest problemem istotnym, wymagającym szerszego rozpoznania i stosowania w praktyce edukacyjnej.

DOMINIKA JAGIELSKA
ORCID: 0000-0003-4633-0550
Kraków

Sposoby zamawiania prenumeraty kwartalnika
„Przegląd Historyczno-Oświatowy”

przez Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP Spółka z o.o.

Czasopismo „Przegląd Historyczno-Oświatowy” jest kwartalnikiem wydawanym w 2 edycjach (po 2 numery w każdej).

Aby zamówić prenumeratę roczną, należy wpłacić kwotę **40,00 zł** na konto Wydawnictwa: **PKO BP S.A. I O/Kielce Nr 87 1020 2629 0000 9502 0144 9172** [podając dokładne dane (imię, nazwisko, adres) odbiorcy w rubryce: nazwa zleceniodawcy oraz tytuł i rocznik czasopisma w rubryce: tytułem] lub zgłosić do działu handlowego (tel./faks 41 366 07 01, 41 346 21 80, 41 346 21 81, e-mail: handel@wydped.pl) prośbę o wystawienie faktury do zapłaty na zamawianą publikację. Po otrzymaniu wpłaty wydawnictwo prześle fakturę VAT, a poszczególne numery czasopisma sukcesywnie po ich ukazaniu się (edycja I, tj. numery 1–2, ukazuje się w czerwcu, edycja II, tj. numery 3–4, ukazuje się w grudniu każdego roku).

Istnieje również możliwość zakupu czasopism za zaliczeniem pocztowym. Koszty przesyłki (do 0,5 kg – 10 zł, do 1 kg – 12 zł, powyżej 1 kg – 14 zł) ponosi odbiorca.

Koszty przesyłki zamówień w formie przedpłaty pokrywa Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP.